

ISSN 2227-6521

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

ВІСНИК

ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. КАРАЗІНА

Visnyk of V. N. Karazin Kharkiv National University

Серія

“Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи”

Series

“Sociological studies
of contemporary society:
methodology, theory, methods”

Випуск 41

Заснован 1983 р.

Харків
2018

У Віснику опубліковані результати теоретичних та емпіричних досліджень сучасного суспільства відомих українських та зарубіжних учених, а також молодих науковців. Акцентовано увагу на актуальних проблемах та перспективах розвитку пострадянської соціології в умовах соціальних невизначеностей. Для науковців, викладачів, студентів та аспірантів соціологічних спеціальностей та всіх, хто цікавиться соціологічною проблематикою. Видання є фаховим угалюзі соціологічних наук (наказ Міністерства освіти і науки України № 315 від 16.05.2016 р.).

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна (протокол №13 від 17.12.2018 р.)

Головний редактор:

Бакіров Віль Савбанович – доктор соціологічних наук, академік НАН України, професор кафедри прикладної соціології та соціальних комунікацій, ректор Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Відповідальний редактор:

Сокур'янська Людмила Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувачка кафедри соціології Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Технічний редактор:

Остроухова Анна Сергіївна – Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна.

Редакційна колегія:

Голіков Олександр Сергійович – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Зелінська Марія – доктор гуманітарних наук в галузі соціології, професор, Інститут соціології Університету Зеленої Гури, вул. Ліцеальна 9, Зелена Гура, 65-417, Польща;

Клочко Маріанна – доктор філософії в галузі соціології, професор кафедри соціології, Державний університет штату Огайо (США);

Лисиця Надія Михайлівна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра економіки та меркетингу, Харківський національний економічний університет імені С. Кузнеця;

Мусієздов Олексій Олександрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Ніколаєвська Алла Михайлівна – кандидат соціологічних наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Ніколаєвський Валерій Миколайович – кандидат філософських наук, доцент, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Пилипенко Валерій Євгенович – доктор соціологічних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту соціології НАН України, вул. Шовковична, 12, Київ 01021, Україна;

Ротман Давид Генрихович – доктор соціологічних наук, професор, Білоруський державний університет, м. Мінськ, пр. Незавісності, 4, Мінськ 220030, Республіка Білорусь;

Рущенко Ігор Петрович – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології та політології, Національний технічний університет «Харківський політехнічний інститут», вул. Кирпичова, 2, Харків 61002 Україна;

Сорока Юлія Георгіївна – доктор соціологічних наук, професор, кафедра соціології, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків 61022, Україна;

Тамаш Пал – доктор філософії в галузі соціології, професор, Інститут соціології Угорської академії наук, площа Сеченій Іштан 9, Будапешт 1051, Угорщина;

Шудло Світлана Андріївна – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри правознавства, соціології та політології Дрогобицького державного педагогічного університету імені Івана Франка, вулиця Івана Франка, 24, Дрогобич 82100, Львівська область, Україна.

Адреса редакційної колегії:

61022, Харків, майдан Свободи, 6, Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна, соціологічний факультет.

Тел.: 707-53-89; 707-54-90.

e-mail: sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua; <http://periodicals.karazin.ua/ssms>

Статті пройшли внутрішнє та зовнішнє рецензування

Свідоцтво про державну реєстрацію КВ № 21558-11458Р від 21.08.2015

ЗМІСТ

Зміст	3
Содержание	4
Contents	5
РОЗДІЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ	
Судаков В. І. Глобальна криза сучасних трудових практик як джерело відтворення міжкультурних конфліктів, соціального ризику та соціальної напруженості	6
Лапіна В. В. Суперечності практик споживання як джерело соціальної напруженості в публічному просторі сучасних суспільств: соціологічні інтерпретації	11
Майструк Н. О. Зміна парадигм дослідження конфліктів у Другому модерні	17
Бойко Д. Поняття «насильство» в соціологічному дискурсі: критична традиція	23
РОЗДІЛ 2	
ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА	
Катаєв С. Л. Примус до ідентичності як технологія гібридної війни (випадок Донбасу)	29
Савка В. Є., Мишок Р. Р. Електронна демократія в Україні: інституційний аналіз	35
Євдокимова І. А., Вітковська І. М. Тенденції розвитку громадських організацій у сучасній Україні	42
Калашнікова Л. В. Проблеми соціального захисту інтересів родин, що виховують дітей з інвалідністю та дітей з обмеженими можливостями здоров'я	49
Лешенок У. С. Типологія ціннісних орієнтацій українців (на основі даних європейського соціального дослідження)	56
РОЗДІЛ 3	
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ	
Пак І. В. Основні форми академічного шахрайства в навчальних практиках українського студентства	62
Чікішев Н. Д. Академічна нерівність: прояви, фактори актуалізації та теоретичні пояснення	67
Березецька М. І. Гра як елемент дитячої субкультури	72
Вимоги до публікацій	78
Соціологічний факультет Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна	79

СОДЕРЖАНИЕ

Зміст	3
Содержание	4
Contents	5
РАЗДЕЛ 1	
ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ПРОБЛЕМЫ СОЦИОЛОГИИ	
Судаков В. И. Глобальный кризис современных трудовых практик как источник воспроизводства межкультурных конфликтов, социального риска и социальной напряженности	6
Лапина В. В. Противоречия практик потребления как источник социальной напряженности в публичном пространстве современных обществ: социологические интерпретации	11
Майструк Н. О. Изменения парадигм исследования конфликтов во Втором модерне	17
Бойко Д. Понятие «насилие» в социологическом дискурсе: критическая традиция	23
РАЗДЕЛ 2	
ЭМПИРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЩЕСТВА	
Катаев С. Л. Принуждение к идентичности как технология гибридной войны (ситуация Донбасса)	29
Савка В. Е., Мишок Р. Р. Электронная демократия в Украине: институционный анализ	35
Евдокимова И. А., Витковская И. Н. Тенденции развития общественных организаций в современной Украине	42
Калашникова Л. В. Проблемы социальной защиты интересов семей, которые воспитывают детей с инвалидностью и детей с ограниченными возможностями здоровья	49
Лешенок У. С. Типология ценностных ориентаций украинцев (на основе данных европейского социального исследования)	56
РАЗДЕЛ 3	
ИССЛЕДОВАНИЕ ПРОБЛЕМ МОЛОДЕЖИ И ОБРАЗОВАНИЯ	
Пак И. В. Основные формы академического мошенничества в учебных практиках украинского студенчества	62
Чикишев Н. Д. Академическое неравенство: проявления, факторы актуализации и теоретические объяснения	67
Березецкая М. И. Игра как элемент детской субкультуры	72
Требования к публикациям	78
Социологический факультет Харьковского национального университета имени В. Н. Каразина	79

CONTENTS

Зміст	3
Содержание	4
Contents	5
THEORETICAL AND METHODOLOGICAL PROBLEMS OF SOCIOLOGY	
Sudakov V. The Global Crisis of the Contemporary Labor Practices as a Source of Reproduction of the Intercultural Conflicts, Social Risk and Social Tension	6
Lapina V. Contradictions of the Practices of Consumption as the Specific Sources of Social Tension in the Contemporary Public Space	11
Maistruk N. Changing a Paradigm of Conflict Research in a Second Modern	17
Boiko D. The Concept of «Violence» in Sociological Discourse: Critical Tradition	23
EMPIRICAL RESEARCHES OF MODERN SOCIETY	
Kataiev S. Compulsion to Identity as a Technology of Hybrid War (Situation of Donbass)	29
Savka V., Myshok R. Electronic Democracy in Ukraine: Institutional Analysis	35
Yevdokymova I., Vitkovska I. Trends of Development of Civic Organizations in Modern Ukraine	42
Kalashnikova L. The Problem of Social Protection of the Interests of Families Raising Children With Disabilities of Health and Children with the Limited Possibilities of Health	49
Leshenok U. Typology of Value Orientations of Ukrainians (Based on the Data of European Social Survey)	56
RESEARCHES ON THE PROBLEM OF YOUTH AND EDUCATION	
Pak I. The Main Forms of Academic Cheating in Educational Practices of Ukrainian Students	62
Chikishev N. Manifestations, Factors of Actualization and Theoretical Explanations of Academic Inequality	67
Berezetskaya M. Play as an Element of Children's Subculture	72
The Requirements to the Publication	78
Department of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University	79

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ПРОБЛЕМИ СОЦІОЛОГІЇ

УДК: 316.728

ГЛОБАЛЬНА КРИЗА СУЧАСНИХ ТРУДОВИХ ПРАКТИК ЯК ДЖЕРЕЛО ВІДТВОРЕННЯ МІЖКУЛЬТУРНИХ КОНФЛІКТІВ, СОЦІАЛЬНОГО РИЗИКУ ТА СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ

Судаков Володимир Іванович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри теорії та історії соціології факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/1, Київ, 01601, Україна, e-mail: vl_sudakov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2032-1093>

Sudakov Volodymyr – Doctor of Sociological Science, Professor, Head of the Theory and History of Sociology dpt., Faculty of Sociology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska Str., Kyiv, 01601, Ukraine, e-mail: vl_sudakov@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-2032-1093>

У статті представлена розробка аналітичного соціологічного підходу, який спрямований на наукове дослідження соціальних детермінант глобальної кризи сучасних трудових практик, що стала джерелом нових соціальних конфліктів, соціального ризику та соціальної напруженості. Аргументована значущість розвитку соціологічних досліджень, які спрямовані на створення нової концептуальної бази розуміння праці як фундаментального транскультурного стимулу ресурсного розвитку сучасних суспільств та важливого чинника підтримки та посилення інтегративних засад їх соціального та публічного простору. Констатовано, що процес створення такої концептуальної бази передбачає активне введення у науковий обіг таких понять як «соціальний простір», «публічний простір», «міжкультурний конфлікт», «соціальна напруженість». Здійснено аналіз спеціалізованих концепцій соціального та публічного простору, які були розроблені у західній соціології для пояснення специфіки конфліктних проявів в індивідуальних та колективних трудових практиках. Доведена необхідність подальшого розвитку наукових досліджень нових міжкультурних конфліктів, проявів соціального ризику та форм соціальної напруженості в індивідуальних та колективних трудових практиках, які відтворюються у полікультурному публічному просторі сучасних суспільств. Надані докази, що формування та відтворення міжкультурних конфліктів в системі трудових практик обумовлюється впливом фонові та протестної форм соціальної напруженості, які реально є суперечливими проявами посилення як процесів соціального відторнення, так і неефективного соціального включення працездатного населення в існуючі інституціональні системи трудової діяльності.

Ключові слова: глобалізація, праця, розподіл праці, соціальна інтеграція, соціальний конфлікт, міжкультурний конфлікт, соціальна напруженість, соціальний простір, публічний простір.

The article presents the elaborated analytical sociological approach that is aimed at the scientific study of the social determinants of the global crisis of the contemporary labor practices as sources of the new social conflicts, social risk and social tension. The importance of the further development of sociological researches which are aimed at creating a new conceptual base for understanding labor as the fundamental transcultural stimulus for the resource of development of the contemporary societies and as an important factor for supporting and strengthening of the integrative foundations of the social and public space is argued. It was stated that the process of creating of such conceptual base presupposes the more active introduction into scientific discourse of such concepts as «social space», «public space», «intercultural conflict», «social tension». The analysis of specialized concepts of social and public space that were developed in Western sociology in order to explain the specifics of conflict manifestations in individual and collective labor practices was carried out. The necessity of further development of scientific researchers of the new intercultural conflicts, manifestations of social risk and forms of social tension in individual and collective labor practices, which are reproduced in the multicultural public space of the contemporary societies, is proved. Underlined that the formation of intercultural conflicts in the system of labor practices is determined by the influence of constantly latent and protest forms of social tension, which are really the contradictory manifestations of strengthening both the processes of social exclusion and also the ineffective social inclusion of the working and unemployed population in the existing institutional systems of labor activity.

Keywords: labor, globalization, division of labor, social integration, social conflict, intercultural conflict, social tension, social space, public space.

Результати новітніх наукових досліджень процесів змін та розвитку сучасних трудових практик засвідчують їхній безпосередній зв'язок з тенденцією поглиблення глобальної соціальної драми, яка відображує нові суперечливі реалії диференціації людської цивілізації на постіндустріальний центр, індустріальну напівпериферію та аграрну периферію. Саме ця диференціація має специфічні наслідки, що фактично призводять до зниження якості життя працездатного населення, зростання безробіття та масової міжнародної міграції.

Теперішня криза глобального та регіонального ринків праці відображає ситуацію радикальних змін самого процесу глобального розподілу праці. Вочевидь, що ці зміни мають певні негативні соціальні прояви, які у другій половині ХХ століття досліджувались в концептуальних координатах соціології конфлікту. У даному зв'язку важливо враховувати, що переважна більшість соціологів-конфліктологів, спираючись на емпіричні дані репрезентативних досліджень, схилились до аргументації, що сучасні трудові практики і сама праця, у її різних диференціальних колективних формах, є основним джерелом соціальної нерівності, соціального відторгнення, насильства, соціальної напруженості, експлуатації та соціальних конфліктів. Важливо підкреслити, що нові хвилі глобальної технологічної модернізації є також специфічними чинниками дегуманізації суспільного життя. І ця обставина цілком справедливо сприймається і визначається як важлива наукова та практична проблема вченими, які вивчають сучасну інституціональну кризу ринків праці та зайнятості на основі врахування певного кола суперечностей організації трудових практик у публічному просторі сучасних суспільств.

Протягом останнього часу вчені приділяють значну увагу вивченню проблем праці та трудових відносин. Ситуації «кризи і руйнації трудового суспільства», «кінця праці», «дестандартизації зайнятості» стали важливим об'єктом наукового аналізу у працях З. Баумана, У. Бека, Ж. Бодрійяра, Р. Дарендорфа, Е. Гіденса, Б. Латура, Д. Норта, Дж. Рітцера, Л. Склеїра, Дж. Стігліца, Ч. Тіллі, О. Тофлера. Загалом основні наукові результати проведених аналітичних розвідок зараз доцільно розглядати як позитивні когнітивні стимули розвитку подальших інноваційних досліджень сучасних трудових відносин. Водночас, важливо підкреслити, що процеси організації праці та зайнятості населення в сучасних європейських суспільствах зараз доцільно розглядати як складні ризикогенні полікультурні комунікативні процеси, які відтворюються в полікультурному публічному просторі Європи зі своїми специфічними формами соціальних конфліктів та соціальної напруженості. У даному зв'язку важливо вказати, що в наукових публікаціях М. Арчер, Е. Аткінсона, П. Бурдьо, Д. Буже, Ю. Габермаса, Д. Норта, К. Сорелз, Дж. Уррі, були запропоновані перспективні ідеї, які, на наш погляд [див.: 1, р. 337-339], можна розглядати як стимули розвитку інноваційних досліджень детермінант соціальної кризи трудових практик в контексті сучасних міжкультурних комунікацій.

Приймаючи до уваги зазначені обставини, *мета* даної статті полягає у формуванні концептуальних засад аналітичного соціологічного підходу, який спрямований на наукове дослідження соціальних детермінант глобальної кризи сучасних трудових практик як джерел нових соціальних конфліктів, соціального ризику та соціальної напруженості в публічному просторі сучасних суспільств.

Відомо, що практично в усіх галузях сучасного суспільствознавства науковцями визнається значущість теоретичних і прикладних наукових досліджень праці і, водночас, вченими підкреслюється та обставина, що сама праця є досить складним об'єктом наукового пізнання. Однак варто звернути увагу, що навіть в енциклопедичних виданнях, ця реальна складність, далеко не завжди отримує адекватне відображення в пропонованих визначеннях праці як соціального явища та специфічного діяльнісного процесу, завдяки якому люди, шляхом своїх індивідуальних та колективних зусиль, створюють необхідну ресурсну основу свого існування.

Саме тому новітні стратегії дослідження праці в новітній теоретичній соціології в цілому пов'язані з науковими пошуками у напрямках концептуального переосмислення соціально-інтегративних засад праці, оскільки в умовах економічної, політичної та культурної глобалізації посилюється вплив нових ризикогенних ресурсних детермінант процесу трансформації праці та зайнятості. Необхідно звернути увагу на ту важливу обставину, що сучасні трудові практики усе більшою мірою набувають ознак різноманітних комплексних комунікативних процесів, які формуються в публічному просторі сучасних суспільств.

Поняття публічного простору набуло поширеного вжитку в сучасних соціальних науках. Загалом вченими прийнято вважати, що в умовах інтенсифікації процесів глобалізації сучасні європейські суспільства, незважаючи на різні рівні їх соціально-економічного розвитку, у своїй сукупності формують цілісний публічний простір, який функціонально відтворюється специфічними детермінантами економічних, політичних та соціокультурних взаємодій і комунікацій між індивідами, соціальними спільнотами та соціальними інститутами.

Слід зазначити, що основні суперечності публічного простору соціологи довгий час пояснювали існуючими соціальними нерівностями, які інтерпретувались як наслідки прямого впливу процесу розподілу праці та нерівного розподілу дефіцитних матеріальних благ в окремих суспільствах. Варто

нагадати, що ще на початку ХХ століття у своїй концепції соціального простору П. Сорокін визначав феномени багатства, влади та професії як базисні чинники організації та відтворення соціального порядку та культури будь-якого суспільства. Сам системний зв'язок між цими феноменами обумовлюється суперечливим характером процесу організації суспільної праці, яким і визначаються статусні позиції певних індивідуальних та колективних суб'єктів в системі соціальних взаємодій двох великих «кумулятивних» груп – привілейованої групи людей розумової праці та групи людей фізичної праці [2, р. 39-40].

На початку ХХІ століття П. Бурдьо намагався розробити власну теорію соціального простору, роблячи акцент на важливості визначення статусних диспозицій соціальних суб'єктів з позицій аналізу способів використання ними різних видів капіталів – економічного, політичного, соціального, культурного, символічного. Процеси вільного використання та взаємної конвертації капіталів у публічному просторі розвинутих європейських суспільств, як доводив П. Бурдьо, набувають автономного характеру і вже не мають прямої залежності від існуючого національного розподілу праці. Така ситуація, на думку вченого, потребує нового теоретичного осмислення базових ресурсних детермінант соціальної інтеграції в сучасних суспільствах, у яких на організацію соціальних відносин між людьми все більшою мірою впливає глобалізована сфера споживання. У праці «Соціальні структури економіки» [3] вчений вказує, що процес економічної глобалізації радикально політизує процеси організації трудових практик в сучасних державах-націях через специфічні вимоги транснаціональних інститутів забезпечення людей необхідними благами споживання на основі вільного руху людей, товарів та капіталів. Він стверджує, що «так званий «глобальний ринок» є суто *політичним* утворенням та цілком певними результативним наслідком більш чи менш свідомо організованої політики» [3, р. 225].

Зазначимо також, що відомі теоретики неомарксизму (Т. Адорно, Е. Фром, Г. Маркузее, Ю. Габермас) доводили, що у розвинутих західних «суспільствах споживання» соціальні процеси, які формуються як наслідки розподілу праці, вже не визначають їх класову структуру та соціальну поведінку людей. Так Ю. Габермас у фундаментальній праці «Теорія комунікативної дії» вказує на важливість подолання спрощених уявлень на працю як інституціональну основу виробничої кооперації та стимул соціальної інтеграції. Він підкреслює, що в класових капіталістичних суспільствах сам розподіл праці є джерелом виникнення та розвитку різних форм соціальних конфліктів, які певним чином повинні вирішуватись у публічній сфері суспільного життя. у якій кожний індивід в змозі реалізувати потенціал свого «життєвого світу». У монографіях «Структурні трансформації публічної сфери» [4, р. 124-129] та «Розділений Захід» [5, р. 179-185] Ю. Габермас підкреслює, що саме в публічній сфері люди як активно діючі суб'єкти соціальних дій в сучасних полікультурних суспільствах через соціальні механізми своєї самоорганізації мають реальні шанси встановити певну систему колективних прав як базових нормативно-правових норм міжкультурної комунікації і організації ненасильницького соціального порядку. Він вважає, що публічна сфера в полікультурних суспільствах - це специфічний відкритий публічний простір міжкультурної комунікації, що постійно відтворює різні форми громадянської активності, масові колективні заходи та публічні дискусії [5, р. 186-194].

Вочевидь, слід прийняти до уваги позицію Ю. Габермаса, що публічний простір відтворюється шляхом активного прояву та узгодження соціальних інтересів людей на основі суспільної самоорганізації. Однак, на наш погляд, важливо зазначити, що публічний простір сучасних полікультурних суспільств лише в ідеалі є ареною ненасильницького узгодження суспільних інтересів.

Саме тому слід погодитися з позицією багатьох вчених, які звертають увагу на важливість дослідження ризиків неочікуваних соціальних наслідків індивідуальної та колективної активності, актуалізація яких призводить до появи та розвитку різноманітних глобалізованих міжкультурних конфліктів, які спричинюють суттєві зміни в інституціональних механізмах організації трудових практик. Саме тому зараз багато вчених приділяють увагу дослідженню феномену соціальної напруженості як специфічного етапу, що передує появі та відтворенню міжкультурних конфліктів з приводу організації праці та зайнятості працездатного населення в публічному просторі суспільного життя.

У своїх інноваційних дослідницьких проектах М. Арчер [6] та Е. Аткинсон [7] підкреслюють, що новітні міжкультурні конфлікти є специфічним суперечливим проявами зростаючої конкуренції різних соціальних та етнокультурних спільнот на глобальному та регіональних ринках праці. Цілком певними і очікуваними результатами цих проявів є напруженість між антропологічною рівністю людей і соціальними та культурними нерівностями між ними, що виразно відображується в феноменах соціального виключення, бідності та безробіття.

Американська дослідниця К. Сорелз у своїй монографії [8] також намагається здійснити аналіз різних форм міжкультурних комунікацій як джерел конфліктних взаємодій в публічній сфері та вказує на важливість проведення даного аналізу для вирішення проблем соціальної політики. Вона вказує на значущість розуміння міжкультурного конфлікту як «реальної або уявної несумісності цінностей, норм, очікувань та наслідків діяльності двох чи більшого числа індивідів або груп як представників різних

культур» [8, р. 260]. К. Сорелз стверджує, що міжкультурним конфліктам властива гнучка структура, вони доволі часто відображують суперечливі реалії дій «по перетину культурних та соціальних кордонів» і є найбільш наочними індикаторами соціальної несправедливості безпосередньо у сфері організації праці та зайнятості працездатного населення.

Вочевидь, важливо врахувати ту важливу обставину, що інтенсифікація процесів економічної, політичної та культурної глобалізації спричинює появу нових конфлітогенних та ризикогенних детермінант, утвердження яких призводить до посилення фонові та протестної форм соціальної напруженості та, загалом, до поглиблення кризового стану глобальних регіональних ринків праці.

У даному зв'язку варто підтримати дослідницьку позицію багатьох авторитетних західних соціологів [9; 10; 11; 12; 13; 14], які звертають увагу, на важливість більш активного використання пізнавального потенціалу поняття «соціальна напруженість», основні гносеологічні характеристики якого відображають певну систему типових причинних онтологічних факторів як джерел актуалізації: 1) насильства, 2) соціального відторгнення, 3) соціальної нерівності, 4) протестної поведінки, 5) соціальних конфліктів, 6) глобальних та локальних ризикових ситуацій як специфічних онтологічних модифікацій індивідуальної та колективної діяльності.

Важливо також взяти до уваги і ту обставину, що зростання пливучості персоніфікованих соціальних практик фактично призводить до порушення та руйнування існуючих традиційних форм соціальної інтеграції та соціального включення (інклюзії) людей в трудові процеси через формування нових індивідуальних каналів соціальної мобільності. Вочевидь, що певна система таких «порушень та руйнувань» також є специфічним джерелом соціальної напруженості, яка може перетворюватися в різні приховані та явні форми соціальних конфліктів та протестної поведінки. При оцінці реалій кризового стану ринку праці в Україні важливо досліджувати причини стабільного відтворення майже восьми мільйонного потоку трудових мігрантів (заробітчани), які приймають персональні рішення стосовно пошуку роботи за кордоном по причинах дії інституціональних механізмів неефективного соціального включення працездатних громадян в процеси праці та низьких стандартів заробітної плати.

1. Наукові дослідження новітніх тенденцій, які спричинюють глобальну кризу трудових практик свідчать про важливість та актуальність розробки нового спеціалізованого аналітичного соціологічного підходу, який спрямований на наукове дослідження соціальних детермінант даної кризи як джерел нових соціальних конфліктів, соціального ризику та соціальної напруженості. Особливої актуальності набуває потреба наукової розробки нової концептуальної бази розуміння праці як визначального транскультурного стимулу ресурсного розвитку сучасних суспільств та важливого чинника підтримки та посилення інтегративних засад їх соціального та публічного простору. Процес створення такої концептуальної бази передбачає активне введення у науковий обіг таких понять як «соціальний простір», «публічний простір», «міжкультурний конфлікт», «соціальна напруженість».

2. У західній теоретичній соціології були розроблені різні концепції соціального та публічного простору, які специфічним чином пояснювали суперечливий характер організації трудових практик в європейському публічному просторі в умовах посилення міжнародної трудової міграції та кризового стану інституціональних інклюзивних механізмів глобального та регіональних ринків праці. Зокрема, було звернуто увагу на конфліктогенний та ризикогенний характер трудових практик, які відтворюються в глобалізованому полікультурному публічному просторі сучасних європейських суспільств.

3. Науковий пошук у напрямі розробки оптимальних стратегій ефективного управлінського впливу на міжкультурні конфлікти в системі трудових практик є важливим завданням розвитку теоретичних засад сучасної соціології та теорії соціального менеджменту. Важливо враховувати, що формування даних конфліктів обумовлюється впливом фонові та протестної форм соціальної напруженості, які реально є суперечливими проявами посилення як процесів соціального відторгнення, так і неефективного соціального включення працездатного населення в існуючі інституціональні системи трудової діяльності.

Література:

1. Sudakov V.I. The global determinates of the conflict interactions in the contemporary models of employment. Public management. 2017. N3 (8). P. 335-342.
2. Johnson B.V. Pitirim A. Sorokin on Order, Change and the Recostruction of Society. Comparative Civilization Review. 1999. N 41. P. 25-41.
3. Bourdieu P. The Social Structures of the Economy. Cambridge: Polity Press, 2005. 240p.
4. Habermas J. The Structural Transformations of the Pubic Sphere. Cambridge (Mass): The MIT Press, 1991. 301p.
5. Habermas J. The Divided West. Cambridge: Polity press, 2006. 224p.
6. Archer M. The sociological approach to the tension between equality and social inequality. The Study of the Tension between Human Equality and Social Inequalities. From the Perspectives of the Various Social Sciences. Vatican city: Academy of Political Sciences, 1996. Acta 1. P.81-99.
7. Atkinson A.B. Social exclusion, Poverty and Unemployment. Exclusion, Employment and Opportunity J. Hills eds. London: School of Economic and Political Science, 1998. P. 1-20.

8. Sorrells K.S. Intercultural Communication, Globalization and Social Justice. (2nd ed.). Los Angeles: Sage publ. 2016. 331p.
9. Bouget D. Social Tension: some general elements. Oslo: The Peace Institute. 2008 35p.
10. North D. C., Wallisd J. J., Waingast B. B. Violence and Social Orders. A conceptual framework for interpreting recorded human history. N.-Y.: Cambridge univ. press. 2013. 320 p.
11. Urry J. Sociology beyond Societies: Mobilities for the Twenty-first Century. London: Routledge. 2000. 266 p.
12. Beck U. World at Risk. London: SAGE Publ. 2009. 226p.
13. Latour B. Reassembling the Social. An Introduction to Actor-Network Theory. N.-Y.: Oxford: Univ.press. 2005. 303p.
14. Bauman Z. Individulized Sosity. Cambridge: Polity press. 2008. 272p.

Глобальный кризис современных трудовых практик как источник воспроизводства межкультурных конфликтов, социального риска и социальной напряженности

В статье представлена разработка аналитического социологического подхода, который направлен на научное исследование социальных детерминант глобального кризиса современных трудовых практик, который выступил источником новых социальных конфликтов, социального риска и социальной напряженности. Аргументирована значимость развития социологических исследований, направленных на создание новой концептуальной базы понимания труда как фундаментального транскультурного стимула ресурсного развития современных обществ и важного фактора поддержки и усиления интегративных оснований социального и публичного пространства. Констатировано, что процесс создания такой концептуальной базы предполагает активное введение в научный оборот таких понятий, как «социальное пространство», «публичное пространство», «межкультурный конфликт», «социальная напряженность». Осуществлен анализ специализированных концепций социального и публичного пространства, которые были разработаны в западной социологии для объяснения специфики конфликтных проявлений в индивидуальных и коллективных трудовых практиках. Доказана необходимость дальнейшего развития научных исследований новых межкультурных конфликтов, проявлений социального риска и форм социальной напряженности в индивидуальных и коллективных трудовых практиках, которые воспроизводятся в поликультурном публичном пространстве современных обществ. Предоставлены доказательства, что формирование межкультурных конфликтов в системе трудовых практик определяется влиянием фоновой и протестной форм социальной напряженности, которые реально являются противоречивыми проявлениями усиления как процессов социального отторжения, так и неэффективного социального включения трудоспособного населения в существующие институциональные системы трудовой деятельности.

Ключевые слова: глобализация, труд, разделение труда, социальная интеграция, социальный конфликт, межкультурный конфликт, социальная напряженность, социальное пространство, публичное пространство.

Отримано 25.10.2018

УДК: 316.728

СУПЕРЕЧНОСТІ ПРАКТИК СПОЖИВАННЯ ЯК ДЖЕРЕЛО СОЦІАЛЬНОЇ НАПРУЖЕНОСТІ В ПУБЛІЧНОМУ ПРОСТОРИ СУЧАСНИХ СУСПІЛЬСТВ: СОЦІОЛОГІЧНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Лапінa Вікторія Вікторівна – кандидат соціологічних наук, старший науковий співробітник науково-дослідної частини, факультету соціології, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, вул. Володимирська, 64/1, Київ, 01601, Україна, e-mail: v.lapina39@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1071-2971>

Lapina Viktoria Viktorovna – Candidate of Sociological Sciences, Senior Reserch Fellow of scientific research department, Faculty of Sociology, Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, e-mail: v.lapina39@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1071-2971>

У статті аргументована теоретична та практична значущість соціологічного розуміння суперечностей практик споживання як специфічного джерела соціальної напруженості в сучасному публічному просторі економічних, політичних та соціокультурних комунікацій. Підкреслено, що на сучасному етапі глобальних та регіональних суспільних трансформацій споживання відіграє все більш важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій населення і стає предметом наукових дискусій як в Україні так і за її межами. Окрема увага приділена ситуації концептуальної невизначеності феноменальних та процесуальних ознак поняття «споживання», що обумовлено суттєвими змінами традиційних уявлень про споживання як одного з найважливіших ідентифікаційних критеріїв соціальної диференціації суспільства. Наведено докази доцільності наукового розуміння споживання як фундаментального цивілізаційного транскультурного чинника забезпечення організації та технологічного розвитку сучасних виробничих систем, ефективного ресурсного обміну між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя. Констатовано, що в умовах інтенсивного глобального ресурсного обміну, спричиненого діяльністю ТНК та процесами глобального переміщення людей, формується та зростає соціальний вплив нових дисфункціональних проявів споживання в публічному просторі сучасних суспільств. Ці прояви зумовлені процесами реальної конкуренції різних моделей споживання, посиленого маніпулятивного впливом ЗМІ та реклами як технологічних засобів трансляції цінностей ідеології консьюмеризму та стандартів елітарного споживання, не беручи до уваги існуючі глибокі соціально-економічні нерівності у практиках споживання індивідів та соціальних груп. Також запропонована наукова стратегія розуміння та вивчення дисфункціональних проявів практик споживання як специфічних джерел соціальної напруженості з метою розробки ефективних управлінських технологій гуманізації суспільного життя.

Ключові слова: глобалізація, споживання, соціальна напруженість, публічний простір, моделі споживання, культура споживання, глобальна ідеологія споживання, консьюмеризм, медіа, реклама.

The article substantiates the theoretical and practical significance of a sociological understanding of the contradictions of the practices of consumption as the specific sources of social tension in the contemporary public space of economic, political and sociocultural communications. It was emphasized that at the present stage of global and regional social transformations consumption is an important determinative factor of the value orientations by the population and becomes the specific subject-matter of scientific discussions both in Ukraine and abroad. The situation of conceptual uncertainty of the phenomenal and procedural features of the concept of «consumption», which reflects significant changes in the traditional views to consumption as one of the most important identification criteria of the social differentiation of society is analyzed by the author. The proofs of the scientific understanding of consumption as the fundamental civilization transcultural factor for providing organization and technological development of the contemporary production systems and as the effective resource exchange between individual and collective actors of public life are presented. It is argued that under conditions of the intensive global resource exchange, which caused by the activities of TNCs and by the processes of global human migration, the social influence of the new dysfunctional manifestations of consumption in the public space of the contemporary societies reflect the processes of real competition between different models of consumption and also reflect the increasing manipulative influence of mass media and of advertising as technological means of translation of values ideology of consumerism and the standards of elite consumption, without taking into account the existing deep social and economic inequalities in consumption practices by individual and collective actors. In the article is also proposed by the author the scientific research strategy which is oriented to understanding and studying the processes of intensification of the dysfunctional manifestations of consumption practices as the specific sources of social tension in order to develop effective managerial technologies for humanizing social life.

Keywords: globalization, consumption, social tension, public space, consumption patterns, consumer culture, global ideology of consumption, consumerism, media, advertising.

Серед актуальних питань сучасної суспільствознавчої науки є питання споживання, споживчої поведінки та культури споживання а також вивчення позитивних та негативних явищ, які є специфічними наслідками різноманітних споживчих практик. На сучасному етапі глобальних та регіональних суспільних трансформацій споживання відіграє все більш важливу роль у формуванні ціннісних орієнтацій населення і стає предметом наукових дискусій як в Україні, так і за її межами. Сьогодні у суспільній свідомості суттєво зміцнюються традиційні уявлення про споживання як одну з найважливіших ідентифікаційних практик соціальної диференціації. Чисельні наукові соціологічні та економічні дослідження підтверджують тісну залежність сучасних стратифікаційних процесів від певних усталених моделей і стилів споживання та фіксують функціональну значущість споживчих практик для стабільного відтворення соціальних відносин.

Процес споживання є одним із найважливіших універсальних стимулів змін та розвитку системи економічних, політичних та соціокультурних взаємодій між людьми. Водночас основні тенденції соціального відтворення даного процесу позначаються безпосереднім впливом на нього різноманітних конфліктогенних та ризикогенних детермінант. Саме тому споживання важливо досліджувати як атрибутивний цивілізаційний транскультурний процес, який породжує різноманітні форми соціальної напруженості, а також гострі соціальні суперечності, оперативне вирішення яких завжди було і є актуальним управлінським завданням для органів влади, з необхідністю забезпечення стабільного ресурсного обміну у будь-якому суспільстві.

Споживання є предметом міждисциплінарних досліджень, що певним чином спричинює ситуацію тривалої концептуальної невизначеності даного поняття. Прийнято вважати, що в силу множинності суспільних проявів споживання чітко розмежувати економічний та соціологічний підходи до вивчення споживання доволі важко. Проте загальний економічний підхід і зараз традиційно передбачає розгляд споживання як важливого структурного елемента системи матеріального виробництва, який характеризує певні кінцеві результати виробничої діяльності та формує засади подальшого стабільного відтворення виробничого циклу.

Соціологічний підхід до вивчення споживання загалом спрямований на ідентифікацію та аналіз конкретних як функціональних, так і дисфункціональних соціальних характеристик споживання. Проте цей підхід відзначається багатьма концептуальними суперечностями, оскільки у різних соціологічних парадигмах робиться акцент на аргументації пріоритетної значущості дослідження якісно відмінних функціональних та конфліктних практик та стилів споживання. У межах такої концептуальної дихотомії, по-перше, виникають певні труднощі дослідження такого важливого соціального явища сучасного суспільного життя, як консьюмеризм. По-друге, також необхідно констатувати певні труднощі дослідження дисфункціонального впливу різних моделей та стилів споживання на процеси відтворення соціального простору взаємодій індивідуальних на колективних соціальних суб'єктів.

У даному зв'язку важливо враховувати ту важливу обставину, що у переважній більшості сучасних суспільств процеси споживання відбуваються у публічному просторі – як інституціонально регламентованому просторі, відкритому для людей різного соціального статусу та різної платоспроможності, що не може не породжувати певні соціальні суперечності та форми соціальної напруженості між ними з приводу реальної можливості споживання матеріальних та інших благ. Саме тому, як ми вважаємо, в сучасній теоретичній соціології особливо актуальною науковою проблемою є розробка інноваційної дослідницької стратегії, спрямованої на здійснення ідентифікації дисфункціональних соціальних характеристик споживання, що буде сприяти розвитку наукових уявлень стосовно розуміння специфічних джерел соціальної напруженості в публічному просторі сучасних суспільств з метою розробки ефективних управлінських технологій гуманізації суспільного життя.

Формування наукового інтересу до проблематики споживання в західній науці було багато в чому обумовлено бурхливим економічним розвитком індустріального капіталізму та суперечливими інституціональними змінами самої організації споживчих практик в західних країнах в 19-м столітті. У працях авторитетних економістів та соціологів кінця XIX та першої половини XX ст. була здійснена наукова аргументація ідеї перетворення капіталістичних суспільств «вільної конкуренції» з хронічним дефіцитом споживчих благ на «суспільства споживання» з інституціонально розвинутим та функціонально автономним ринком різноманітних товарів та послуг. Зазначимо, що змістовна характеристика основних концептуальних напрямків аргументації даної ідеї представлена в спеціалізованому тематичному виданні під редакцією Н. Гудвіна, Ф. Акермана і Д. Кайрона, у якому опубліковано статті 80 авторів, у яких висвітлюються найбільш значущі та дискусійні аспекти дослідження споживчих практик в суспільствах розвинутого модерну та постмодерну [1].

Наукові спроби з'ясування специфіки організаційних засад та тенденцій функціональних змін інституціональних систем споживання в суспільствах індустріального та постіндустріального типу засвідчують ситуацію загальної концептуальної невизначеності основних феноменальних та процесуальних властивостей споживчих практик в умовах посилення соціального впливу тенденцій

глобалізації, віртуалізації та індивідуалізації суспільного життя [2, 3, 4]. Основні результати представленого у наших наукових публікаціях [5, 6, 7] аналізу праць Ж. Бодрийяра, П. Бурдьє, З. Баумана, Е. Гіденса, Н. Лумана, С. Майлза, М. Кастельса, Дж. Рітцера, Л. Склеяра, М. Фезерстоуна, А. Турена, М. Шульги, І. Набруско, І. Чудовської та ін. вказують на небезпеки, що спостерігаються в тенденціях посилення інституціональної автономності процесу споживання і його відриву від систем виробництва, а також в зростанні конститутивного соціального впливу символічної функції споживання. В новітніх наукових доробках Ф. Джеймсона, М. Маклюєна, Н. Больця [6, 7, 8], та ін. визначається, що суттєвий вплив на споживача здійснюють засоби масової інформації та мережа інтернет-комунікацій, які функціонально сприяють універсалізації моделі надмірного споживання, як глобального стандарту споживчої поведінки.

Вочевидь, глобальне поширення даної моделі спричинює появу якісно нових соціальних суперечностей у процесах розвитку споживчих практик як специфічних джерел соціальної напруженості в сучасному публічному просторі економічних, політичних та соціокультурних взаємодій та комунікацій індивідуальних та колективних суб'єктів суспільного життя.

Метою даної публікації є порівняння соціологічних концепцій практик споживання як суперечливих джерел соціальної напруженості в умовах сучасного глобалізованого світу.

Сучасні дослідники, вивчаючи соціальні проблеми споживання, споживчої поведінки та культури споживання, незмінно намагаються здійснити аргументацію суспільної значущості споживання. Пізнавальний інтерес соціологів до проблематики споживання виник, перш за все, з потребою ідентифікації власне «соціальних» ознак поняття «споживання». Однак конкретні спроби такої ідентифікації поки що не можна визнати концептуально коректними, оскільки сучасні дослідники по-різному розуміють та тлумачать питання стосовно місця, ролі та функцій споживання як фундаментального процесу та явища суспільного життя [див.: 1]. Навіть у довідковій літературі енциклопедичного характеру пропонуються доволі спрощені визначення поняття споживання, наприклад: «Споживання (consumption) - процес використання товарів та послуг для задоволення економічних потреб» [2, с. 63].

Неважко помітити певну концептуальну фрагментарність даного визначення. По-перше, незрозуміло, чому акцент робиться лише на фіксації процесуальної сутності споживання й ігнорується та важлива обставина, що споживання є не лише процесом, але й одним із найважливіших явищ суспільного життя, структурні ознаки якого характеризуються реальною наявністю різних моделей та стилів споживання. По-друге, очевидним є, що споживання функціонально спрямовано не лише на задоволення суто економічних, але й інших екзистенціально значущих потреб людей. На наш погляд, важливо прийняти до уваги дослідницькі позиції вітчизняних соціологів В. Тарасенка [3, с. 93-101]. та В. Пилипенка [4, с. 63], які доводять важливість розуміння споживання як спеціалізованого соціального інституту, для якого характерна не лише специфічна приналежність до економічної сфери суспільного життя, але й комплексна та взагалі суперечлива система зв'язків цього інституту з іншими сферами - політичної, етнокультурної, освітньої, наукової, медичної та ін. Саме тому цілком доречно наголосити на науковій значущості соціологічних досліджень соціального простору споживання, про що справедливо вказував у своїх працях впливовий соціолог-постструктураліст П. Бурдьє [5, 6].

Нагадаємо, що П. Бурдьє намагався дослідити феномен «практичного смислу», в тому числі і відносно споживання. На думку соціолога, активний конструктивний характер споживання конкретизується в такому його прагматичному напрямку, як конструювання ідентичності певних соціальних груп через їхню прихильність до певного стилю споживання, пов'язаного з присвоєнням певних предметів споживання. В умовах розвинутих ринкових відносин практики споживання, як вважав П. Бурдьє, є інтегральним відображенням не лише процесу присвоєння споживчих благ, але й суперечливого процесу конвертації людьми у публічному просторі своїх взаємодій різних типів капіталу – економічного, політичного соціального, символічного та ін., причому ця проблема є однією з головних для соціології взагалі. Ілюструючи це, в одній із своїх узагальнюючих праць П. Бурдьє визнає, що йому не вдалося детально дослідити суперечності соціальних механізмів конверсії капіталів, тому і запропонований аналіз «законів конверсії не є завершеним» [8, с. 146].

Незважаючи на зазначену обставину, безумовною заслугою П. Бурдьє є його цілком конструктивна спроба дослідження культурних детермінант практик споживчої активності через категорію «смак» (*le gout*). Зокрема, він доводить, що ця категорія (як категорія «практичного матеріалізму») загалом позначає умови, що класифікують практики споживання, які лежать в основі певного стилю життя. Аналізу змісту категорії «смак» П. Бурдьє приділяє особливу увагу, оскільки дана абстракція має особливе смислове навантаження при дослідженні суперечливого процесу соціальної диференціації споживчих практик та споживчих преференцій різних груп споживачів. Він підкреслює, що «смак є практичним оператором перетворення речей у розпізнавальні знаки безперервного розподілу за

дискретними опозиціями» [9, с. 29]. Такі дискретні опозиції реально фіксуються завдяки відмінностям смакових переваг, які відображують конкретні матеріальні умови життя різних соціальних класів.

Стиль споживання і соціальний статус споживачів проявляються в безперервному потоці присвоєння таких престижних предметів споживання, як брендовий одяг, автомобілі бізнес-класу, розкішна нерухомість та ін., що входять в постіндустріальний кодекс смакових та стильових відзнак жорсткого меритократичного розмежування. Соціальна ієрархія меритократичного типу практично повністю переноситься на предметний світ. У такому типологічному вимірі існуючої системи соціальної стратифікації певним чином актуалізуються цілком специфічна суперечність споживчих практик: речі цінуються не за споживчу вартість, а за їхню роль як показників вищого або нижчого соціального статусу споживачів, вони жорстко диференціюють світ на престижне і посереднє.

Очевидно, що увага П. Бурдьє до вивчення культурних детермінант практик споживання через ідентифікацію «культурних смаків» різних груп споживачів дозволяє, як ми вважаємо, дослідити не лише специфіку різних моделей споживання (зокрема, надмірного споживання), але й процеси генези та розвитку *консьюмеризму* як найважливішого явища сучасної культури споживання, яке, на наш погляд, відображує як фонову, так і протестну форми соціальної напруженості в системі стратифікації конкретного суспільства [див.: 5, 6].

Інші відомі вчені вказують на значущість дослідження «культурних смаків» як споживчих переваг та як символічних індикаторів існуючої соціальної ієрархії. Зокрема, вихідна теза постмодерністської теорії споживання декларує, що в постсучасному суспільстві як «суспільстві споживання» суттєво посилюється символічна функція споживання. Дана теза отримала своє виразне формулювання у праці Ж. Бодрийяра: «Суспільство споживання», у якій наголошується на доцільності вивчення споживання як специфічної соціалізаційної практики символічного обміну, в основі якої лежать певні соціальні технології маніпулювання знаками, за допомогою яких здійснюється суперечливий та загалом прагматично ефективний примусово-насильницький вплив на свідомість та споживчі потреби та інтереси людей. «Суспільство споживання є суспільством навчання споживанню» - тобто воно є суспільством, яке створює «новий і специфічний спосіб соціалізації, який з'являється як наслідок формування нових продуктивних сил та монополістичної перебудови економічної системи з високою ефективністю виробництва» [10, с. 111].

Згідно з Ж. Бодрийяром, споживання в цілому доцільно розглядати як символічну практику маніпулювання знаками, Зокрема, він звернув увагу на дуальність ідентифікаційного споживчого статусу різних товарів та послуг як предметів споживання: товар існує в полі економічних обмінів в умовах ринку, але процес споживання демонструє іншу, неекономічну логіку поведінки – специфічну знакову логіку розрізнення. Особливо гостро така знакова логіка розрізнення проявляється в ситуації надмірного споживання. Загалом споживання у Ж. Бодрийяра – це своєрідний аукціон, де важливі не споживчі властивості товару, а його престиж [11, с. 119-122]. Цілком можливо, що Ж. Бодрийяр певною мірою абсолютизує символічну сутність споживання як «діяльність систематичного маніпулювання знаками», причому, на наш погляд, це свідоме акцентування на феномені посилення віртуалізації процесу споживання фіксує ідею глобального мережевого розвитку інституціональних систем споживання.

Дана ідея отримує розвиток у роботах Дж. Рітцера, який розглядає її в контексті ідентифікації нових суперечностей споживчих практик обумовлених процесами економічної глобалізації та мережевою транснаціоналізацією новітньої інституціональної системи споживання. Теза про «макдональдизацію» як провідну тенденцію вестернізованої модернізації сучасності була сформульована у «Макдональдизації суспільства» (1993).

Макдональдизація – це «процес, у ході якого принципи роботи ресторану швидкого обслуговування починають усе більшою мірою впливати на режими функціонування та розвитку як різних сфер американського суспільства, як і іншого світу [12, р. 13]. Макдональдизація зачіпає не тільки ресторанний бізнес, але й освіту, працю, охорону здоров'я, туризм, відпочинок, харчування, політику, сімейні стосунки та інші публічні сфери суспільства. Макдональдизація як нова парадигма «нової раціональності» споживчих практик має як низку певних переваг, так і суперечності, обумовлені застосуванням специфічних маніпулятивних методів впливу на споживачів не лише постіндустріального «центру», але й індустріальної «напівпериферії» та аграрної «периферії».

Інші дослідники, які намагались вивчати суперечності новітніх практик споживання, досліджували дисфункціональну роль різних засобів масової інформації в формуванні «псевдопотреб», та деформованих ціннісних орієнтацій різних соціальних груп споживачів. Незважаючи на ту обставину, що завдяки впливу ЗМІ процеси споживання набувають ознаки публічності у реальному просторі соціальних взаємодій, сам процес глобалізації медіаринку, як вже відзначалося нами [6, 7], зумовлює появу якісно нових суперечностей в системі споживчих практик.

Саме цьому присвячена концепція «глобального інформаціонізму» М. Кастельса, у якій представлена аргументація, згідно з якою сучасні ЗМІ безпосередньо націлені на стимулювання

економічного росту. Саме тому функціональні режими ЗМІ реально пов'язані інтересами ТНК, а не з реальними потребами та інтересами різних груп споживачів. У працях М. Маклюена [13], Ф. Джеймсона [14] та Н. Больца [15] наводяться аргументовані докази, що завдяки зростаючому впливу ЗМІ відбувається поступове витіснення масових уявлень стосовно розуміння змісту реального ринку товарів та послуг та заміна стереотипованих уявлень про фізичний ринок на його медіаобрази.

Важливим наслідком такої заміни в суспільстві, як, зокрема, вважає Н. Больц, є посилення маніпулятивного впливу ЗМІ та інтернету, що суттєво підриває довіру людей до знань, які відповідають науковим критеріям істинності та достовірності. «Саме в інтернеті з усією гостротою і виникла проблема довіри до знання. У результаті наша культура вже давно відмовилась від істини. На її місце приходять довіра до одного з конкуруючих джерел інформації. Той, хто сьогодні заходить до мережі, потрапляє під вплив інформаційної анархії, у якій відсутня можливість контролю – корисне знання і параноя йдуть поруч, мирно співіснуючи. А оскільки цілком очевидно, що у сучасної людини місце її світосприйняття зайняло сприйняття інформації, то вона вже не може самостійно порівнювати запропоновану інформацію з «дійсністю». І де ж вона сама, ця дійсність, що стоїть поза медіа?» [15, с. 38].

Таким чином, спостерігається посилення наукового інтересу до дослідження проблеми глобальних та регіональних тенденцій змін процесу споживання та його суперечливого характеру в системі економічних та соціальних взаємодій в сучасних суспільствах як соціальних системах різного типу. Зокрема, можна констатувати такі принципові моменти:

1. Розвиток наукових досліджень новітніх практик споживання в сучасному публічному просторі економічних, політичних та соціокультурних взаємодій сьогодні є актуальним напрямком розвитку соціальних та гуманітарних систем знань. Зусилля сучасних вчених зараз спрямовані не лише на конкретизацію та розвиток наукових уявлень стосовно визначення місця, ролі та функціональної специфіки споживання в системі економічних відносин окремих суспільств, а й на розробку інноваційних дослідницьких стратегій наукового аналізу споживання як фундаментального цивілізаційного транскультурного чинника забезпечення сталого економічного росту та гармонізації відносин між країнами постіндустріального «центру», індустріальної «напівпериферії» та аграрної «периферії».

2. В сучасних дослідженнях спостерігається консенсус щодо доцільності розуміння споживання як чинника забезпечення організації та технологічного розвитку сучасних виробничих систем, ефективного ресурсного обміну між індивідуальними та колективними суб'єктами суспільного життя.

3. В умовах інтенсивного глобального ресурсного обміну, який спричинений діяльністю ТНК та процесами глобального переміщення людей, формується та зростає соціальний вплив нових дисфункціональних проявів споживання в публічному просторі сучасних суспільств, які обумовлюють суперечливий характер процесів пов'язаних з посиленням символічної функції споживання, посиленого маніпулятивного впливу ЗМІ як технологічного засобу трансляції цінностей ідеології консьюмеризму та стандартів елітарного споживання, не беручи до уваги існуючі глибокі соціально-економічні нерівності у практиках споживання індивідуальних та колективних суб'єктів.

4. Осмислюючи перспективи подальшої розробки даної проблеми, варто звернути увагу, по-перше, на важливість дослідження способів та інструментів соціального впливу з боку ТНК, які несуть в собі нові форми культури споживання товарів та послуг, тим самим формуючи нові уявлення про життєві практики існування поза межами культурних та національних традицій; по-друге, на феномен *консьюмеризму*, який тлумачиться вченими виключно як економічне або ж як деструктивне культурно-ідеологічне явище сучасного суспільного життя; по-третє, на досі не вирішене завдання розвитку наукових уявлень стосовно формування нової інституціональної системи соціальної експертизи рекламних повідомлень, створення якої дозволило би знизити маніпулятивний вплив ЗМІ на практики споживання.

Література:

1. The consumer society / edited by Neva R. Goodwin, Frank Ackerman, and David Kiron. Washington, D.C. : Island Press, 1997. 385 p.
2. Потребление. Большой толковый социологический словарь (Collins). Том 2 (П-Я). пер с англ. М.: Вече, АС Т, 2001. 528 с.
3. Тарасенко В. И. Социология потребления: методологические проблемы. К.: Наукова думка. 1993. 165 с.
4. Пилипенко В. Є. Українська соціологія сьогодні: дослідження основних сфер життєдіяльності суспільства: Монографія. Л.:ЗУКЦ, 2012. 326 с.
5. Лапіна В. Глобалізація моделі надмірного споживання як джерело соціальної напруженості та нових соціальних конфліктів. III Конгрес САУ «Нові нерівності – нові конфлікти: шляхи подолання». Наук. Вид. : Харків, 12-13 жовтня 2017 року. С. 59-61.
6. Лапіна В. В. Дисфункціональний вплив рекламно-інформаційної діяльності в сучасному європейському просторі: правові та соціальні чинники. Міжнародні відносини: теоретико-практичні аспекти: зб. наук. пр. Вип.2. М-во освіти і науки України, М-во культури України, Київ. Нац. Ун-т культури і мистецтв. Київ: Вид. центр КНУКіМ 2018. С. 205-215.

7. Lapina V. The archetype of consumption and its contradictions in the contemporary european space of economic and social interactions. Public management: collection. No 4 (14) June 2018 (Special edition). Kyiv : ДП «Видавничий дім «Персонал», 2018. С. 159-170.
8. Бурдые П. Социолог под вопросом. Социология под вопросом . Социальные науки в постструктуралистской перспективе. Альманах Российско-французского центра социологии и философии Института социологии РАН. М.: Праксис, Ин-т эксперимент. социологии 2005. С.125-148.
9. Бурдые П. Различение: социальная критика суждения; пер. О. И. Кирчик. Экономическая социология электронный журнал Том 6. №3. Май 2005. С. 25-49 URL: https://ecsoc.hse.ru/data/2011/12/08/1208204931/ecsoc_t6_n3.pdf (дата звернення: 9.10.2018).
10. Бодрийяр Ж. Общество потребления. Его мифы и структуры. М.: Республика, 2006. 269 с.
11. Бодрийяр Ж. К критике политической экономии знака. / пер. с фр. Д. Кралечкина. М. : Академический проект, 2007. 335с .
12. Ritzer George: The McDonaldization of Society. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1993. Ritzer George: Expressing America. A Critique of the Global Credit Card Society. Thousand Oaks: Pine Forge Press, 1995. P. 221-226.
13. Джеймисон Ф. Постмодернизм, або Логіка культури пізнього капіталізму; пер. з англ. П.Дениска. К.: «Курс». 2008. 504с.
14. Маклюэн М. Понимание Медиа: Внешние расширения человека. М., Жуковский: «КАНОН-пресс-Ц», «Кучково поле», 2003. 464 с. 15. Больц Н. Азбука медиа. М. : Европа, 2011. 136 с.

Противоречия в практиках потребления как источники социальной напряженности в публичном пространстве современного общества: социологические интерпретации

В статье аргументирована теоретическая и практическая значимость социологического понимания противоречий практик потребления как специфических источников социальной напряженности в современном публичном пространстве экономических, политических и социокультурных коммуникаций. Подчеркнуто, что на современном этапе глобальных и региональных социальных трансформаций, потребление играет все более важную роль в формировании ценностных ориентаций населения и становится предметом научных дискуссий как в Украине, так и за ее пределами. В статье обращено внимание на ситуацию концептуальной неопределенности феноменальных и процессуальных признаков понятия «потребление», что обусловлено существенными изменениями традиционных представлений о потреблении как одном из важнейших идентификационных критериев социальной дифференциации общества. Предоставлены доказательства целесообразности научного понимания потребления как фундаментального цивилизационного транскультурного фактора обеспечения организации и технологического развития современных производственных систем, эффективного ресурсного обмена между индивидуальными и коллективными субъектами общественной жизни. Обращено внимание, что условиях интенсивного глобального ресурсного обмена, который вызван деятельностью ТНК и процессами глобального перемещения людей формируется и растет социальное влияние новых дисфункциональных проявлений потребления в публичном пространстве современных обществ, которые обусловлены процессами реальной конкуренции различных моделей потребления, усиленного манипулятивного воздействия СМИ и рекламы как технологических средств трансляции ценностей идеологии консьюмеризма и стандартов элитарного потребления, не принимая во внимание существующие глубокие социально-экономические неравенства в практиках потребления индивидов и социальных групп. В статье предложена научная стратегия понимания и изучения процессов усиления и интенсификации дисфункционального проявления практик потребления как специфических источников социальной напряженности с целью разработки эффективных управленческих технологий гуманизации общественной жизни.

Ключевые слова: глобализация, потребление, социальная напряженность, публичное пространство, модели потребления, культура потребления, глобальная идеология потребления, консьюмеризм, медиа, реклама.

Отримано 24.10. 2018

УДК 316.2

ЗМІНА ПАРАДИГМ ДОСЛІДЖЕННЯ КОНФЛІКТІВ У ДРУГОМУ МОДЕРНІ

Майструк Наталія Олегівна – кандидат соціологічних наук, доцент, Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут імені Ігоря Сікорського», проспект Перемоги, 37, Солом'янський район, Київ, 03056, Україна, e-mail: natalia.mastruk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6663-7918>

Mastruk Nataliia – PhD in Sociology, Associate professor, National Technical University of Ukraine «Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute», 37, Prospect Peremohy, Solomyanskiy district, Kyiv, 03056 Ukraine, e-mail: natalia.mastruk@gmail.com, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0001-6663-7918>

У статті аналізуються основні моделі конфліктологічної парадигми, а саме діадична й тріадична моделі конфлікту. Перша пов'язана з ім'ям К. Маркса та характеризує Перший модерн, а друга, тріадична пов'язана з Г. Зіммелем, В. Бюлем, і більшою мірою співвідноситься з Другим модерном. В діадичній моделі конфлікт відбувається між двома соціальними групами, при цьому виділяється основна причина їхнього протистояння. Тріадична модель спирається на ідею Зіммеля, що в конфлікті можуть брати участь три сторони, і припускає, що його суб'єкти і причини багатозначні та множинні. Її основні тези: 1) гетерогенність конфліктуючих сторін, складність відносин всередині групи, що бере участь у конфлікті; 2) багатомірність конфлікту, що одночасно відбувається на різних рівнях; 3) різні функції конфлікту; 4) мультиполярність соціального простору, з різними коаліціями та з третьою стороною; 5) конфлікт не повинен розглядатися як гра з нульовою сумою. Важливим аспектом є розуміння сутності і ставлення до соціальних та політичних революцій, криз у класичну та сучасну добу. Транснаціоналізація та гібридизація світового простору ставлять питання про необхідність актуальних досліджень глобалізації, а також конфліктів та криз, що напластовуються під її впливом у сучасних суспільствах.

Ключові слова: конфліктологічна парадигма, соціальна революція, політична революція, глобалізація, Другий модерн, криза.

The article analyzes the main models of the conflictological paradigm, namely dyadic and triadic models of conflict. The first is associated with the name of K. Marx and characterizes the First Modern, and the second - the triadic connected - with G. Zimmel, V. Bühle and to a greater extent relates to the Second Modern. In the context of the dyadic model, the conflict occurs between two social groups, while the main reason for their confrontation is highlighted. The triadic model is based on Simmel's idea that three parties can participate in the conflict, and presupposes, in this connection, the ambiguity and plurality of its subjects and causes. Its main thesis: 1) the heterogeneity of the conflicting parties, the complexity of relations within the group involved in the conflict; 2) multidimensionality of the conflict, which simultaneously occurs at different levels; 3) different functions of the conflict; 4) multipolarity of the social space, with different coalitions and with a third party; 5) the conflict should not be considered as a zero-sum game. An important aspect is the understanding of the essence and attitude to social and political revolutions, the crises in the classical and the modern age. Transnationalization and hybridization of the world's space raise the question of the need for topical studies of globalization, as well as conflicts and crises that are being lethal under its influence in modern societies.

Keywords: conflictological paradigm, social revolution, political revolution, globalization, Second Modern, crisis

Сучасність має багато визначень і інтерпретацій, кожна наукова школа вносить свою лепту в її дослідження, але безперечним є факт її швидкоплинності, турбулентності. Що стосується Першого модерна, то його світосприйняття склалося у вимірах розмежування між національним та інтернаціональним. Транснаціоналізація та гібридизація світового простору знов ставлять питання актуальних досліджень глобалізації, а також конфліктів та криз, що напластовуються під її впливом у сучасних суспільствах.

Теоретико-методологічним підґрунтям дослідження є роботи соціологів, філософів, політологів, конфліктологів, які присвячені особливостям наукових та практичних інтерпретацій конфліктних феноменів у тому чи іншому історичному форматі, – К. Маркса, М. Вебера, Г. Зіммеля у класичному періоді, а також сучасних вчених – Р. Дарендорфа, Л. Козера, В. Бюля, У. Бека, Є. Степанова та інших. Особливості сучасного протікання конфліктів, зокрема в Україні, вплив на них різних чинників мега, макро, мезо та мікросередовища представлений у працях українських вчених – М. Пірен, В. Танчера, В. Казакова, О. Даніленко, І. Шевель І. Бекешкіної та інших. Різні аспекти існування глобального

суспільства проаналізовано у працях І. Валерстайна, Н. Лумана, У. Бека, Е. Гіденса, Р. Робертсона, В. Робінсона, П. Штомки, Ф. Фукуями, О. Яніцко, К. Гаврилова, І. Кононова, В. Степаненка та інших. Разом з цим, цікавим та ще недостатньо вивченим у конфліктологічному вимірі є питання зміни різних концепцій дослідження суспільних суперечностей та конфліктів у переломну добу між Першим та Другим модерном, в тому числі особливості сучасних підходів до соціальних чи політичних революцій та криз у суспільстві.

Мета статті – дослідити особливості наукових та практичних інтерпретацій конфлікту та їх еволюцію у Другому модерні.

З точки зору історичної ретроспективи можна виділити різні наукові та практичні інтерпретації цього феномену. Так, для кожної історичної епохи можна зазначити свій характерний принцип здійснення конфлікту. У традиційному суспільстві таким принципом є насильство, підґрунтям якого є перерозподіл владних повноважень за допомогою сили. Основними формами конфлікту при цьому є бунт, заколот, повстання та війна. Конфлікт тут вичерпується тоді, коли досягається знищення супротивника та повна перемога. В індустріальному суспільстві на перших його фазах головним є той же принцип насильства, але поступово він замінюється іншим – принципом знаходження компромісу чи консенсусу, що базуються на матеріальній зацікавленості конфлікуючих сторін. Основною його причиною є перерозподіл капіталу. Змінюються і форми прояву конфлікту: з'являються демонстрації та виборча боротьба, а міжособистісні конфлікти переносяться у судові інстанції. Регулювання цих конфліктів здійснюється через досягнення згоди в межах законів, а також під контролем та завдяки державним арбітражним інституціям. В інформаційному суспільстві більшою мірою переважають практики переконання, формування думки суб'єкта щодо переваг для нього певного типу поведінки, котру визначає та потребує від нього суспільство, культурні імперативи, протрансформоване «життєве середовище». Основною причиною конфліктів в інформаційну добу є розподіл та можливість використання інформаційних ресурсів та технологій.

Соціологія конфлікту як наука виникає у класичну добу і її засновником вважають Г. Зіммеля. Але її становлення також пов'язане з науковим доробком таких вчених як К. Маркс, М. Вебер. Центральними для всіх дослідників конфліктів є питання генези чинників конфлікту у різних сферах суспільного життя, параметрів оцінки й типологізації конфліктних ситуацій. Становлення конфліктології, яка виникає на перехрещенні багатьох гуманітарних наук на засадах міждисциплінарного підходу, припадає на другу половину ХХ ст. Ця наука набула здебільшого прикладну спрямованість, але її підґрунтям є конфліктологічна парадигма.

В цілому, ядро конфліктологічної парадигми складають діадична та тріадична моделі конфлікту. Перша пов'язана з ім'ям К. Маркса та характеризує Перший модерн, а друга – тріадична – з Г. Зіммеlem, і більшою мірою співвідноситься з Другим модерном.

Так, К. Маркс висловив наукове положення про те, що конфлікт є джерелом змін у соціальній системі, проілюстрував його на прикладах змін типів суспільств в процесі революцій. На прикладі класових відносин суспільства другої половини ХІХ століття К. Маркс простежує, як поступово боротьба набувала характеру класового конфлікту. Буржуазна приватна власність є останнім та найповнішим виразом такого виробництва та привласнення продуктів, яке тримається на класових антагонізмах, на експлуатації одних іншими. Пригноблений клас усвідомлює свої справжні інтереси, їх протилежність інтересам пануючого класу, який володіє власністю на засоби виробництва. Ця поляризація класів (праці та капіталу на капіталістичній стадії розвитку суспільства) стає зародком майбутнього революційного руйнування базису економічної організації, яка визначає організацію усього суспільства. Повалення пригнобленим класом панівного, на думку К. Маркса, відкриває дорогу до встановлення нових відносин власності. Оскільки вся історія була історією боротьби класів, то і розв'язання конфлікту між «працею» та «капіталом» як антагоністами можливе тільки за допомогою революції.

Таким чином, всі суспільно-економічні формації (за виключенням первісного суспільства та майбутнього комуністичного) як системи регулярно породжують конфлікти, об'єктами яких є власність (у певній формі) та влада, які є неподільними і можуть належати лише одному класові. В таких стосунках боротьба між класом власників та найманими робітниками ведеться до повної перемоги одного класу і компромісу, а тим більш консенсусу, тут місця не залишається.

Альтернативний погляд запропонував М. Вебер. Хоча конфліктологічна проблематика не є основним предметом наукового аналізу М. Вебера, але все ж займає досить значне місце. М. Вебер відзначає, що проблема людського існування сягає як безпосереднього фізичного виживання людини, так і збагнення людиною значень світу і сенсів його власного існування. Конфлікт М. Вебер вважає необхідним та універсальним елементом життєдіяльності суспільства. Для нього конфлікт – це несумісність унікальних світоглядних настанов, що закріплювалися у відповідних типах релігійного світогляду. Очевидним для М. Вебера є і необхідність вибору між цими цінностями, а також він підкреслював, що певні конфлікти, підґрунтям яких є протистояння базисних цінностей, не можуть бути усунуті за допомогою аргументації чи роз'яснення позицій.

Також, характеризуючи взаємозв'язок моралі, політики та релігії, вчений зазначає, що «політична діяльність, що заснована на усереднених людських якостях, компромісах, хитрощі та використанні інших етично неприйнятних засобів, і насамперед на використанні людей, діяльність, що орієнтована на релятивізацію цілей, значно більшою мірою, аніж приватне економічне підприємництво, веде до відмови від ригористичних вимог світської етики» [1, с. 245] Зауваження М. Вебера в сучасних умовах сприймаються як застереження проти використання у політичній діяльності будь-яких засобів, особливо аморальних, яка відхиляє чітке формулювання цілей та відмовляється від дотримання етичних вимог.

Конфліктна проблематика пронизує не тільки дослідження діяльності, а й релігії. Різні релігії по-різному відносяться до насильства, що зазвичай супроводжує конфлікт. Як зазначає М. Вебер, конфлікт аскетичної етики і містичної настроєності з апаратом насильства, що лежить в основі всіх політичних утворень, породив найрізноманітніші зіткнення і компроміси. Можливість зіткнення між релігією і політикою, природно, найменше там, де, як у конфуціанстві, релігія – просто віра в духів або навіть магія, а етика – раціональне пристосування розумної людини до мирського життя. Веберівське дослідження релігій розкриває не тільки сфери конфліктності, а й її відсутності. Конфлікт відсутній там, де, як в індійських інтелектуалістських релігіях порятунку (буддизмі, джайнізмі), відкидається будь-який зв'язок зі світом і з будь-якою діяльністю, де абсолютно заборонено будь-яке насильство й опір йому. Лише окремі конфлікти з різних приводів виникають між конкретними вимогами держави і релігійними заповідями там, де релігія є релігією групи, виключеної з рівності в політичних правах [1, с. 245-246].

За М. Вебером, конфлікти та насильство віддзеркалюються також у ставленні релігій до війни. Воно було різним в залежності від того, чи йшла мова про захист свободи віросповідання від нападів політичної влади або про чисто політичні війни за умови, що групи не додержувалися принципу повної аполітичності: «В основі відносин до цих двох типів військового насильства покладені дві протилежні максими. В одному випадку повна пасивність, підпорядкування чужій владі і відмовлення від якої-небудь участі в насильстві аж до прийняття мученицького вінця. Лютер заперечував як релігійні війни, так і релігійні повстання загалом. Протилежна точка зору допускає опір при насильницьких діях проти релігії» [1, с. 247].

Так, М. Вебер зосереджує свою увагу на дослідженні конфліктів на мезо-рівні суспільства, на відміну від Маркса, який підкреслював антагоністичний характер конфліктів, маючи на увазі перш за все класовий конфлікт капіталізму на макрорівні. Г. Зіммель звертається переважно до середніх та малих груп і намагається змінити однозначно негативне ставлення до конфліктів на більш багатоаспектне, відзначає його інтегративні наслідки. К. Маркса цікавлять умови, що розв'язують конфлікт, а Г. Зіммеля цікавить, за яких умов може змінитися гострота конфлікту. Якщо К. Маркса цікавили соціально-структурні причини конфліктів, то Г. Зіммель прагнув зосередити свою увагу на формі і функціях конфлікту, який тільки розпочався [2, с. 139]. Характеризуючи конфліктний процес, Г. Зіммель підкреслював, що чим яснішою є мета учасників конфлікту, тим більш ймовірно, що конфлікти можна вважати просто засобами для досягнення мети, причому в конфлікті обидві групи, намагаючись уникнути тієї високої ціни, яку доводиться сплачувати за гострі або насильницькі конфлікти, будуть змушені шукати компромісів. К. Маркс же, навпаки, доводить, що як тільки соціальний клас усвідомлює свої власні інтереси (ясно уявляє свою мету), конфлікт переростає в революцію. Для К. Маркса врешті-решт існує можливість суспільства без класових конфліктів, для Г. Зіммеля конфлікт є універсальним явищем життєдіяльності соціуму. Багато ідей вченого про взаємини в триадах, про роль третьої сторони в конфлікті одержали свій подальший розвиток і мають багато послідовників. Так, саме Г. Зіммель вперше висловив припущення, що конфлікт нерідко втягує у взаємодію не дві сторони, а три. Третя сторона може принципово змінити склад супротивників, виступаючи союзником одного з них, арбітром, нейтральним або зацікавленим спостерігачем. При цьому відносини двох сторін найбільшою мірою виявляються в конкуренції двох з них за завоювання третьої. Важливим є зауваження Зіммеля про те, що ця конкуренція стосується як відносин, що складаються у спільноті, малих групах (сімейні і дружні відносини, відносини субординації, і в цілому комунікація), так і тих, що торкаються економічної і політичної життєдіяльності суспільства; конкуренція може мати безперервний характер з постійною зміною співвідношення сил, а результат діяльності залежить від інтересів і надій, які конкуренти зуміють викликати в третьої сторони.

Таким чином, у класичному періоді розвитку конфліктологічної парадигми формується діадична та триадична модель конфлікту, причому остання набуває найбільшого розвитку вже у сучасному періоді. В межах діадичної моделі конфлікт відбувається між двома соціальними групами, при цьому чітко проявляється основна причина їхнього протистояння. Конфлікт розуміється одномірно, в сенсі такого, що не має «змішаних» складових. Триадична модель В. Бюля спирається на ідею Г. Зіммеля про те, що в конфлікті можуть брати участь три сторони, і припускає в зв'язку з цим багатозначність його суб'єктів і причин. Чіткий розподіл учасників на дві сторони веде до ідеологізації конфлікту, супротивник при цьому сприймається як монолітне об'єднання. Це призводить до того, що у супротивнику відшукуються і підкреслюються найменші розбіжності, виключаються можливі коаліції і компроміси, збільшуючи ескалацію конфлікту.

Серед основних положень тріадичної моделі можна назвати наступні: 1) гетерогенність сторін конфлікту, складність відносин усередині групи, що бере участь у конфлікті; 2) багатовимірність конфлікту, що одночасно відбувається на різних рівнях (безліч секторів з різним ступенем інституціоналізації, різними темпами і формами протікання, короткострокові і довгострокові перспективи); 3) різні функції конфлікту; 4) мультиполярність соціального простору, з мінливими коаліціями і втручанням як запрошених, так і не запрошених третіх сторін у ньому; 5) конфлікт не повинен розглядатися як гра з нульовою сумою.

Як зазначає німецький послідовник Г. Зіммеля В.Бюль, оскільки суспільства являють собою плюралістично структуровані системи дії, конфлікти в ньому завжди будуть завершуватися утворенням коаліцій – особистостей, груп, урядів, з одного боку, і мотивами, інтересами, цінностями суб'єктів діяльності, з іншого [5, с. 31]. При цьому особливу роль відіграє третя сторона або третій. Третій виявляється в трьох позиціях: як посередник; як «третьій радіючий», або третя особа, що витягає користь з боротьби двох супротивників; як гнобитель.

Позиція посередника припускає, що він знаходиться між конфліктуючими сторонами і заважає переростанню конфлікту у гострі форми. Посередник може виконувати свою функцію доти, поки він не бере яку-небудь сторону, тобто доки він займає нейтральну позицію стосовно суперечливих інтересів сторін або так само зв'язаний з обома сторонами. Посередник примушує сторони, що сперечаються, об'єктивувати їхній конфлікт. Позиція «третього радіючого» припускає, що він може використовувати суперечку інших у своїх власних інтересах. Передумовою такої ситуації є та обставина, що коаліція між двома сторонами виявляється остаточно неможливою і обидві сторони конфлікту закликають третю на допомогу, і за цю допомогу вони готові заплатити високу ціну. Позиція гнобителя (тирана) полягає у тому, що він намагається розпалити конфлікт між іншими сторонами конфлікту з метою здійснення своїх власних цілей. Водночас третій завжди є, щонайменше, свідком або пасивним спостерігачем, і тому може розглядатися як потенційний партнер по коаліції або як сторона, що втручається. Третя сторона також не є самотньою і, у свою чергу, є членом інших триад [5, с. 33]. Соціальний конфлікт власне і може називатися таким саме завдяки наявності третьої сторони. З тих пір, як біполярні моделі втратили свою актуальність, функції третього особливо чітко проявилися в міжнародних кризових ситуаціях, особливо в аспекті пояснення і прогнозування міжнародних відносин.

Таким чином, у сучасній конфліктологічній парадигмі було розвинена ідея Г. Зіммеля щодо розгляду ролі третьої сторони у конфлікті. Вона може мати та відкрито обстоювати у конфлікті свої власні інтереси, здійснювати конфліктні дії проти двох перших учасників [3, с. 331]. Це якісно змінює природу конфлікту, його цілі, мотиви діяльності учасників, стратегію і тактику.

Якщо у класичному періоді більшою мірою у концепції класового конфлікту К. Маркса, а також у соціології конфлікту Г. Зіммеля було закладено засади дослідження конфліктів, то у ХХ ст. актуальним стає питання переосмислення наукового доробку з цієї проблематики, визначення особливостей сучасного соціального конфлікту, а також розробка різних стратегій упередження насильницьких конфліктів в межах нового наукового напрямку – конфліктології (50-60 рр. ХХ ст.). Зокрема, в її межах важливим виявилось є розуміння сутності і ставлення до соціальних революцій у класичну та сучасну добу.

Так, характеризуючи особливості конфліктів сучасності, Р. Дарендорф відзначає, що для аналізу цього феномена дослідники, як правило, звертаються до марксистської теорії революції. На його думку, теорія К. Маркса помилкова вже у визначенні умов виникнення революції. Так, за останньою, революційний вибух відбувається в той момент, коли умови життя пригноблених мас досягають нижньої межі. Вчений вважає цю позицію такою, що зовсім не відповідає сучасній дійсності: «Ті, хто зазнає найсильніший нестаток, стають скоріше апатичними, ніж активними, і безпросвітний гніт породжує велику безмовність при всіх тираніях. Вибухи відбуваються, коли в наявності які-небудь незначні зміни – іскра надії, іскра роздратування – найчастіше при ознаках слабкості тих, хто має владу, натяках на політичну реформу» [6, с. 14]. Однак головну ваду в цій теорії Р. Дарендорф бачив в однозначності тлумачення поняття «революція». «Слово «революція», – відзначає Р. Дарендорф, – давно уже використовується для позначення двох зовсім різних форм крутих перетворень. Перша – глибокі перетворення, зміни стрижневих структур суспільства, що природно, вимагають часу; друга – перетворення швидкі, зокрема – зміна носіїв влади протягом днів або тижнів шляхом найвищою мірою явних і зримих, найчастіше насильницьких дій. Першу можна назвати *соціальною* революцією, другу – *політичною*. У цьому сенсі промислова революція була соціальною, а Французька – політичною. Більш того, у модерному суспільстві відбувається *індивідуалізація* конфлікту, яка означає соціальний конфлікт без класів [7, с. 94].

Якщо для Першого модерна здебільшого характерні революції, в якому перехід від традиційного до індустріального суспільства відбувався революційно, то внаслідок процесів індивідуалізації та фрагментації соціального простору у Другому модерні революції замінюються різноманітними кризами.

Це пояснюється, зокрема, тим, що сучасна епоха характеризується як глобальна, з великими досягненнями, особливо у сфері матеріального виробництва та наукових галузях, розширенням

демократичних прав та свобод громадян. Сучасна криза демократії є результатом загострення суперечності капіталізму, а саме між розповсюдженням та поглибленням демократії та однобічною диктатурою ринка. Глобалізація посилює головну суперечність капіталізму, виводячи вибуховий конфлікт ринку та демократії на рівень безпрецедентного насильства.

Окрім того, сучасний етап глобалізації привносить свої суперечності в усі сфери життєдіяльності глобального соціуму, що пов'язані з транснаціоналізацією. Як зазначає У. Бек економіка світового ринку змінила правила світової політики. Внаслідок розмивання кордонів між економікою, політикою та суспільством починається нова боротьба за владу, внаслідок чого знов узгоджуються самі правила легітимного панування. «Ретроспективне зазначення світу ідей, побудованих за національно-державному принципу економіки, суспільства та політики, як *першого модерну*, та відмежування його від ще більш розмитого *другого модерну* з його глобальними екологічними і економічними кризами, більш загостреною транснаціональною нерівністю, індивідуалізацією, непостійним заробітком та іншими викликами культурної, політичної та воєнної глобалізації, – все це сприяє подоланню протекціоністського рефлексу, який не тільки в Європі після кризи біполярного світопорядку веде до інтелектуального та політичного застою [8, с. 15].

Проблеми переломної доби охоплюють рефлексію різних трансформацій, що відбулися у економічній, політичній, соціальній та інших сферах суспільства. На думку сучасного американського соціолога В. Робінсона, наприкінці ХХ ст. відбулася активізація процесів транснаціоналізації, в першу чергу в економічній сфері, що відзначилося у наступних ознаках: зростанні питомої ваги торгівлі у світовому ВВП; безпрецедентних обсягах потоків капіталу; активній реструктуризації і децентралізації виробничих структур за допомогою сучасних інформаційно-транспортних систем; збільшенні значення політики як вагомого фактору глобального розвитку; зростанні мобільності робочої сили за рахунок поширення міграції; всеохопності світу глобалізацією; перетворенні транснаціонального капіталу у домінуючий сегмент світового капіталу, що визначає умови і форми його накопичення.

Якщо основу світової економіки в індустріальному суспільстві складала процеси інтернаціоналізації, коли кожна країна розвивала національну економіку і всю систему накопичення через торгівлю, то нині активно іде процес глобалізації виробничого процесу при глобальній мобільності капіталу, а сама світова економіка перетворюється у глобальну. Процес транснаціоналізації сприяє також стандартизації соціальної та політичної сфер та призводить до формування транснаціоналістичного класу і транснаціональної держави [9, с. 4-5].

Політична глобалізація стимулювала зростання потреби як у формуванні загальносвітових уявлень про перспективи протікання процесів глобального розвитку, так і в розробці різних стратегій управління, які створювалися аналітичними центрами і тому знаходилися в центрі системи світового інтелектуально-політичного регулювання

Інтелектуальна транснаціоналізація в ХХ столітті відбувалась шляхом створення багатонаціональних інтелектуальних інститутів, які фінансувалися ТНК, іноземними фондами, і працювали над розробкою тем, в яких були зацікавлені відповідні спонсори. Вона супроводжувалася 1) розповсюдженням та збільшенням кількості аналітичних організацій у всьому світі; 2) їх впливом на розробку та оцінку публічної політики не лише на локальному і національному рівні, але й на глобальному рівні; 3) створенням мереж аналітичних центрів і більш широких мереж між політичними акторами та аналітичними спільнотами [11, с. 24].

З розвитком Інтернет-технологій новою тенденцією інтелектуальної трансформації стало виникнення національних, регіональних та глобальних структур у формі мережевих об'єднань аналітичних центрів, які виконують функції: 1) обміну інформацією, 2) спільне виконання політичних замовлень, 3) створення колективних пропагандистських ресурсів, 4) тематичний розподіл ресурсів, 5) координація роботи, 6) узгодження ідейно-політичних позицій щодо тих чи інших питань [11, с. 26].

Таким чином, глобалізація привнесла до суспільного життя як певні позитивні тенденції, так і поглибила суперечності, кризи, що були притаманні традиційному та модерному суспільству. Серед позитивних слід назвати вироблення нових форм участі різних суб'єктів у глобальному виробництві, а також економічних, політичних моделей, зростання інтенсивності руху транснаціонального капіталу. Разом з цим відбувається зростання фінансової заборгованості, соціальної нерівності як у глобальному, так і регіональному та національному рівнях, що призводить до зростання невдоволеності, супротивних акцій та підвищення конфліктогенності глобального соціуму. Парадоксом капіталізму є той факт, що глобалізація, основне призначення якої полягало у вирішенні кризи економіки капіталістичного укладу за рахунок інтернаціоналізації, не тільки не вирішила цього завдання, а навпаки, поглибила останню, породжуючи чергову кризу.

Отже, сучасність характеризується з позицій різних дослідницьких парадигм, переосмислюється та знов перевизначається ними. Однією з провідних при цьому залишається парадигма глобалізації. Особливість феномену глобалізації пояснюється її складністю, багатовимірністю та швидкоплинністю.

Глобалізація не усуває суперечностей попередніх історичних типів суспільств, а навпаки, призводить до їх поглиблення та напластування, що потребує інтеграції зусиль різних наукових напрямів для їх дослідження, зокрема використання та розвитку конфліктологічної парадигми. У соціології її зародження припадає на класичний період і пов'язується з К. Марксом, Г. Зіммелем, М. Вебером. В цей час формується діадична та тріадична модель конфлікту, причому остання набуває найбільшого розвитку вже у сучасному періоді.

У контексті діадичної моделі конфлікт відбувається між двома соціальними групами (К. Маркс), при цьому виділяється основна причина їхнього протистояння. Конфлікт розуміється одномірно, як такий, що не має «змішаних» складових. Тріадична модель спирається на ідею Г. Зіммеля, що в конфлікті можуть брати участь три сторони, і припускає в зв'язку з цим багатозначність його суб'єктів і причин. За умов дії глобалізаційних процесів у Другому модерні суб'єкти, що конфліктують, повинні враховувати присутність багатьох діючих осіб, інтерпретувати наміри останніх, моделювати власні дії та переконувати інших діяти заодно з ними. Це обумовлює необхідність інтеграції конфліктологічної парадигми з комунікативною та концепціями глобалізації, конфліктологічна парадигма продовжує трансформуватися з конфліктної моделі суспільства у конфліктно-консенсуальну.

Література:

1. Вебер М. Социология религии. Избранное. Образ общества. М.: Юрист, 1994. С. 78–308.
2. Тернер Дж. Структура социологической теории / пер. с англ. О. С. Гавриш, З. В. Каганова, В. Г. Осипова, Н. В. Перцова, В. М. Погостина, А. В. Шкаликова. М.: Прогресс, 1985. 472 с.
3. Зиммель Г. Социальная дифференциация. Социологические и психологические исследования / М.: Юрист, 1996. Т. 2.: Георг Зиммель. Избранное. Созерцание жизни. С.301-466.
4. Simmel G. Soziologie Untersuchungen uber die Formen der Vergesellschaftung. Leipzig, 1908.
5. Buhl W. Theorien sozialer Konflikte/ Darmstadt: Wiss. Buchgesellschaft, 1976. 178 s.
6. Дарендорф Р. Современный социальный конфликт. Очерк политики свободы / пер. с нем. М.: Российская политическая энциклопедия, 2002. 288 с.
7. Dharendorf R. Auf der Suche nach einer neuen Ordnung. Vorlesungen Zur Politik der Freiheit im 21 jahrhundert/ Munchen.: Verlag C H Beck oHG, 2003. 156 s.
8. Бек У. Власть и ее оппоненты в эпоху глобализма. Новая всемирно-историческая экономия / пер. с нем. А. Б. Григорьева, В.Д. Седельника. М.: Прогресс-Традиция, 2007. 464 с.
9. Robinson W.I. A theory of global capitalism/ Production, class and state in a transnational world/ Baltimore, London; Jons Hopkins University Press, 2004. 200 p.
10. Robinson W.I. Latin America and Global Capitalism: A Critical Globalization Perspective Jons Hopkins Studies in Globalization, Baltimore; Jons Hopkins University Press, 2008. 412 p .
11. Петренко І.І. Транснаціоналізація аналітичних центрів у процесі глобалізації Science and Education a New Dimension. Humanities and Social Sciences. 2017. V(24). I.146. P.24-28.

Смена парадигм исследования конфликтов во Втором модерне

В статье анализируются основные модели конфликтологической парадигмы, а именно диадическая и триадическая модели конфликта. Первая связана с именем К. Маркса и характеризует Первый модерн, а вторая, триадическая связана с Г. Зиммелем, В. Бюлем, и в большей мере соотносится со Вторым модерном. В контексте диадической модели, конфликт происходит между двумя социальными группами, при этом выделяется основная причина их противоборства. Триадическая модель основывается на идее Зиммеля о том, что в конфликте могут участвовать три стороны, и допускает, что его субъекты и причины многозначны и множественны. Ее основные положения: 1) гетерогенность конфликтующих сторон, сложность отношений внутри группы, участвующей в конфликте; 2) многомерность конфликта, который одновременно происходит на разных уровнях; 3) разные функции конфликта; 4) мультиполярность социального пространства, с разными коалициями и с третьей стороной; 5) конфликт не должен рассматриваться как игра с нулевой суммой. Важным аспектом является понимание сущности и отношение к социальным и политическим революциям, кризисам в классической и современной эпохе. Транснационализация и гибридизация мирового пространства ставят вопрос о необходимости актуальных исследований глобализации, а также конфликтов и кризисов, которые напластовываются под ее воздействием в современных обществах.

Ключевые слова: конфликтологическая парадигма, социальная революция, политическая революция, глобализация, Второй модерн, кризис.

Отримано 29.10.2018

УДК 316.25

ПОНЯТТЯ «НАСИЛЬСТВО» В СОЦІОЛОГІЧНОМУ ДИСКУРСІ: КРИТИЧНА ТРАДИЦІЯ

Бойко Дмитро Миколайович – старший викладач кафедри політичної соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61022, Україна, e-mail: dmitry.n.boyko@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>

Boiko Dmytro – Senior Lecturer, Department of Political Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61144, Ukraine, e-mail: dmitry.n.boyko@gmail.com, ORCID <https://orcid.org/0000-0003-3425-8555>

У статті здійснюється аналіз соціологічної рефлексії феномену насильства з точки зору її концептуального і світоглядного різноманіття. Наводиться класифікація підходів до вивчення насильства в соціології, побудована з огляду на співвідношення насильства та соціальності: були виокремлені апологетична та критична традиції в соціологічному дискурсі насильства. При цьому автором акцентується увага на процесі проблематизації символічного насильства у критичній традиції соціологічного теоретизування. У контексті цієї традиції детально розглядаються концепції К. Маркса та Ф. Енгельса, А. Грамші, Н. Еліаса та М. Фуко з точки зору їхнього внеску в розвиток соціології насильства. Автор розкриває те, як у фарватері критичної традиції розвивається ідея про складність та багатовимірність природи насильства, що виключає можливість зведення його лише до фізичного, тому постає необхідність виділення й інших видів та форм насильства – символічного, психологічного, структурного тощо; у статті основна увага зосереджена на підвалинах концепту символічного насильства. Формулюється висновок про те, що у понятті «символічне насильство» поєднується цілий пласт критичних епістемологічних конструктів, як-от «панування», «відчуження», «експлуатація», «гегемонія», «боротьба», «істеблішмент та аутсайдери» та інші. Критичний потенціал поняття «символічне насильство» вбачається, по-перше, у можливості деконструкції очевидного та повсякденного з метою пошуку втілення у ньому владних відносин, по-друге, у виділенні інтересів певної групи людей у звичних та рутинних відносинах підпорядкування та панування, сконцентрованих у структурах повсякденності.

Ключові слова: насильство, символічне насильство, соціологія насильства, критична соціологія.

The article is devoted to the analysis of sociological reflection of the phenomenon of violence in terms of its conceptual and ideological diversity. The classification of approaches to the study of violence in sociology, based on the relation of violence and sociality, is proposed: apologetic and critical traditions are identified in the sociological discourse of violence. The process of problematization of symbolic violence in the critical tradition of theorizing is studied. The concepts of K. Marx and F. Engels, A. Gramsci, N. Elias and M. Foucault are considered in detail from the point of view of their contribution to the sociology of violence in general. The author reveals how in the formation of the critical tradition the idea of the complexity and multidimensionality of the nature of violence develops, which excludes the possibility of reduction of the violence only to the physical one; therefore, therefore it is necessary to distinguish the other forms and types of violence – symbolic, psychological, structural, etc; the article focuses on the problem of the foundation of the concept of symbolic violence. The author comes to the conclusion that the concept of «symbolic violence» combines a variety of critical epistemological constructs, such as «domination», «alienation», «exploitation», «hegemony», «struggle», «establishments and outsiders» and others. The critical potential of the concept of «symbolic violence» lies, firstly, in the possibility of deconstruction of the obvious and everyday structures in order to find an embodiment of power relations, and secondly, in the allocation of interests of a certain group of people in the usual and routine relations of subordination and domination, concentrated in structures of everyday life.

Keywords: violence, symbolic violence, sociology of violence, critical sociology.

Критика, безусловно, способна загубить любую мысль.

П. Катица

У соціологічних та соціально-філософських дисциплінах існує велика кількість підходів до розуміння феномену насильства, і всі вони мають чимало відмінностей і протиріч. Це і принципово різні дефініції поняття «насильство», і взаємовиключні класифікації, і відмінні способи концептуалізації, і навіть парадигмальні розколи. Проте, на нашу думку, фундаментальне протиріччя у полі соціологічної рефлексії насильства криється не на рівні ідей, концепцій чи теорій, а на рівні світоглядів. Саме навколо відмінностей у світосприйнятті формується основне «роздоріжжя» у соціологічному теоретизуванні щодо феномену насильства. Адже в залежності від того, як саме сприймати насильство – як «збій» соціальної

системи чи як невід'ємний її елемент, і вибудовується наукова картина світу, деталізована в певних концепціях, категоріях, операціоналізаціях та індикаторах.

Крім того, з онтологічної точки зору ми спостерігаємо широко розповсюджене протистояння дискурсів та інтерпретацій насильства як суто «дискомфортного», «засуджуваного», «неприємного» процесу або як об'єкту конструювання, коли насильством називається те, що самим об'єктом насильства (групою чи людиною, що знаходиться під «ударом» насильства) не інтерпретується як таке. Перша тенденція призводить до того, що М. Фуко називає «тоталітаризмом всередині нас», коли люди ігнорують насправді насильницькі дії та структури відносно себе, відмовляючись сприймати їх у категоріях насильства. Друга тенденція призводить до гіперактуалізації різноманітних образ, поведінки ображених груп (ображених, наприклад, вживанням не-фемінітивів чи, навпаки, фемінітивів).

Усе розмаїття соціологічних теорій насильства ми пропонуємо розглянути з точки зору однієї достатньо простої та умовної класифікації, а саме класифікації за ознакою співвідношення насильства та соціальності, виділяючи *апологетичну та критичну традиції*. Перша розглядає насильство у його протиставленні до «нормальних» суспільних відносин, інтерпретуючи насильство за допомоги категорій «девіація», «аномія», «легітимність-нелегітимність», «легальність-нелегальність» тощо. Тоді як остання йде шляхом пошуку неочевидного в очевидному, зосереджуючи увагу на виявленні насильства у «нормальному» соціальному житті. Саме тому в рамках критичної традиції відбувається проблематизація «символічного насильства» [1; 2], яке структурно є суто насильницьким, але без очевидних віктимних проявів.

З огляду на зазначене вище, *метою* цієї статті є з'ясування ролі та місця критичної традиції у еволюції соціологічного дискурсу насильства. Дослідивши процес становлення соціологічного вивчення насильства, ми спробуємо визначити, чому проблематизація символічного насильства мала місце саме в критичній традиції і які концепції та ідеї втілилися та поєдналися в цьому понятті.

Реалізуючи цю мету, перш за все зазначимо, що критичний підхід до розуміння феномену насильства сходить до діалектики «раба» і «пана» Г.В.Ф. Гегеля, котрий на цих метафорах демонструє те, як він уявляє історичний процес саморозвитку: коли дві людини знаходяться одна перед одною, то між ними виникає напруженість, тому що кожен з них хоче, щоб інша визнала її володарем ситуації (тобто тим, хто визначає себе та іншого) [3]. Виходячи з цієї моделі, Г. Гегель і пояснює історичний процес – боротьбу за визнання, у якій одна людина буде підпорядкована іншій. В підсумку виникає ситуація, в якій є домінуючий, «пан», і підпорядкований («раб»). «Пан» змушує «раба» працювати на нього, в результаті чого відбувається взаємний розвиток, за якого людина («раб») культивує природу, яка, у свою чергу, змінює людину. В процесі обробки «рабом» поля створюється матеріальний надлишок, який забезпечує основу для появи більш ефективних прийомів праці та кращих знарядь, що призводить до подальшого культивування природи та саморозвитку людини («раба»).

Така модель представляє діалектичний процес, що розгортається між людиною (суб'єктом) і природою (об'єктом). У цьому процесі «раб» знаходиться ближче до реальності і, отже, дізнається більше (саме «раб», на думку Г. Гегеля, стає вченим), тоді як «пан» виступає в ролі необхідного каталізатора. Г. Гегель вважає, що таким чином він подолав кантівську статичну відмінність суб'єкта та об'єкта, при якій суб'єкт ніколи не сягає об'єкта. «Відносини пан-раб є одночасно діалектичним зв'язком у тому сенсі, що між цими двома суб'єктами існує внутрішня динамічна взаємодія. Пан є паном тільки тому, що раб (і сам пан) визнає його як пана. Відповідно, раб настільки раб, наскільки пан (і сам раб) визнає його як раба» [9, с. 509].

Ця модель не просто стверджує наявність насильства в соціальності, вона говорить про нього як про один із фундаментальних механізмів історичного процесу. До речі, для Г. Гегеля сама історія починається з того, що «кочівники» завойовують «хліборобів». Доробок гегелівського ідеалізму в концептуальному плані є відносно «сирим» і не має прямого застосування у соціологічній науці, проте дає нам два важливих моменти для наукового світогляду: по-перше, це процесуально-діалектична картина світу як єдності і боротьби протилежностей; по-друге, це пошук неочевидного в очевидному, спроба «копнути глибше». І така логіка прослідковується в творчості всіх учених, котрих ми віднесли до критичної традиції.

Найбільш яскравим послідовником Г. Гегеля, а також «батьком» критичної парадигми в соціології є Карл Генріх Маркс. Теорія насильства у К. Маркса надзвичайно багатогранна. По-перше, власне фізичне «насильство є повітухою будь-якого старого суспільства, коли воно вагітне новим» [6, с. 761]. Саме ескалація насильства (перш за все у вигляді революції) є шляхом переходу від однієї суспільно-економічної формації до іншої.

По-друге, «насильство – це економічна потенція» [там само], тобто воно виступає формою відносин у сфері суспільного виробництва. Насильство є однією з форм *примусу*, зокрема примусу до праці (і, як наслідок, – відчуження). «Фабрики рекрутують своїх робітників, як і королівський флот своїх матросів, за допомоги насильства» [6, с. 767]. У XIX столітті цю фразу можна (і потрібно) було сприймати буквально, але в наш час (завдяки реальним та сумнівним досягненням трудового законодавства) форму насильства слід уточнювати.

По-третє, насильство є атрибутом держави. У цьому сенсі основоположники марксизму були послідовниками Т. Гоббса, який бачив у системі політичної влади Левіафана – чудовисько, що підкорює людей (але одночасно забезпечує їм безпеку). Однак відмінність К. Маркса від Т. Гоббса полягає у тому, що для першого воно підпорядковано інтересам певного класу, а з точки зору другого, державне насильство підпорядковане вирішенню завдань «спільного» блага та/або обслуговуванню інтересів конкретного правителя. Для Ф. Енгельса, який написав про державу більше, ніж К. Маркс, очевидним є те, що держава є системою насильства, вона авторитарна за своєю природою. Її завдання полягає в тому, щоб змусити одну частину суспільства виконувати рішення, прийняті іншою частиною суспільства, тому держава створює суто авторитарні збройні сили, а також бюрократію та правову систему, які авторитарні тією ж мірою [13].

По-четверте, розкриваючи історичність і, відповідно, конечності держави, класичний марксизм акцентує на інтересах класу експлуататорів, які реалізуються за допомоги насильства. В сучасному для К. Маркса і Ф. Енгельса світі це був (і залишається до сьогодні) клас буржуазії. Свого часу цей клас скористався (відповідно до першого пункту) цим засобом для здійснення соціальної революції: «Всі вони [західноєвропейські буржуа XVII ст.] користуються державною владою, таким чином концентрованим і організованим суспільним насильством, щоб прискорити процес перетворення феодального способу виробництва на капіталістичний і скоротити його перехідні стадії» [6, с. 761], а при досягненні цієї мети – переспрямувати цей засіб на утримання існуючої капіталістичної формації.

П'ятим і найважливішим для нас пунктом інтерпретації класичного марксизму у контексті проблематики нашого дослідження є концепція класової боротьби. Навіть не стільки класової боротьби, скільки просто боротьби. Це світоглядна установка, яка передбачає, що в основі будь-якої соціальної (взаємодії), будь-якого соціального процесу лежить боротьба, тобто протистояння сил. Тим не менше, в ортодоксальному марксизмі саме насильство трактується буквально, тобто як фізичне («завоювання, поневолення, розбій» [6, с. 726]), воно застосовується, коли «надбудова» не справляється у своїх потугах з примусу класу експлуатованих (з метою руйнування формації – революція, або з метою її підтримки – реалізація функцій силових структур держави). Інші форми протистояння сил (що мають насильницьку природу, але не мають прямого фізично-руйнівного втілення) класичний марксизм оминає і залишає на розгляд своїм послідовникам.

Одним з цих послідовників, що висунув ряд важливих зауважень до вивчення феномену насильства, був Антоніо Грамші. Уникаючи тюремної цензури¹, яка не пропускала термінологію К. Маркса та Ф. Енгельса, А. Грамші переінакшував багато марксистських термінів, зберігаючи їхній зміст. Так народилася його теорія *гегемонії* [5]. Поняття «гегемонія» майже тотожне поняттю «панування» (у традиції К. Маркса), проте А. Грамші уточнює, що гегемонія заснована на формуванні згоди. Для соціолога найбільш значущим питанням у даному випадку є те, якими засобами досягається згода у взаємодії класів, бо вона не є чистою згодою через свою асиметричну природу. Суть гегемонії як морального, інтелектуального і політичного панування над суспільством полягає в тому, що свідомість панівного класу, його світогляд, його ідеали сприймаються суспільством як справедливі, істинні, універсальні, як загальний здоровий глузд. Універсальність та «обов'язковість» картини світу, що нав'язується, втілює тотальне насильство, яке неможливо помітити, будучи під його впливом.

Звідси другий важливий теоретико-методологічний інструмент теорії А. Грамші – поняття «маніпуляція». Феномен, що позначається цим терміном, є одним з найбільш потужних засобів впливу політичних суб'єктів на політичне середовище, який передбачає формування у представників політичного середовища цілісної (але не пов'язаної з дійсністю) картини політичного світу. При маніпуляції ця картина світу формується не самостійно, а привноситься ззовні; вона містить у собі низку вигідних для правлячого класу аксіом та ряд переінакшених трактувань, що не підлягають перевірці. Наслідуючи ідеї «Німецької ідеології», де зазначається, що «будь-який новий клас, що ставить себе на місце класу, що панував до нього, вже для досягнення своєї мети змушений представити свій інтерес як загальний інтерес усіх членів суспільства» [7, с. 47], тобто представити свої думки «як єдині розумні, загальнозначущі», А. Грамші пише, що панівний клас для утримання свого панування постійно підтримує цю ілюзію загальної значущості, справедливості свого способу життя, способу мислення [5]. Наприклад, буржуазія, заперечивши феодальний лад, висунула гасла свободи, рівності і братерства як загальнолюдські.

Для нас теорія А. Грамші цікава тим, що вона заповнює ту порожнечу, яка залишалася в теорії Маркса щодо нефізичного насильства. Італійський теоретик зауважує, що панування (гегемонія) формуються не (с)тільки за допомоги фізичного насильства і примусу, а й за допомоги формування відповідної культури. Характеристики такої культури сформулював інший представник критичної традиції (немарксистського за методологією підходу) – Норберт Еліас. Веберіанське теоретико-

¹ За свою політичну позицію і революційну діяльність А. Грамші був засуджений і засланий на острів Устіка в тюремне ув'язнення, де і написав майже три тисячі сторінок, що склали ядро його творчої спадщини – знамениті «Тюремні зошити» [5].

методологічне коріння концепції Еліаса пов'язує його з апологетичним підходом: «показовою є позиція Еліаса щодо держави (тут він спирається на веберівську дефініцію держави як монополії на легітимне фізичне насильство)» [4, с. 30]. Проте, на відміну від М. Вебера, Н. Еліас достатньо чітко розумів як історичність самого явища держави, так і контекстуальність будь-яких власних відносин. Яскравим прикладом такого бачення є його робота у співавторстві з Дж. Л. Скотсоном «Істеблішмент і аутсайдері» [14], де вони презентували емпіричний аналіз стилю життя двох груп одного англійського містечка – істеблішменту та аутсайдерів. Під істеблішментом автори розуміють групу, яка характеризується надлишком влади відносно іншої групи, тобто відносно аутсайдерів; причому влада істеблішменту здійснюється, крім силових засобів, ще й засобами ідеології. Саме цей аспект нас цікавить найбільше.

Домінуюче положення істеблішменту ґрунтується, зокрема, на так званій «груповій харизмі» (де знову відчувається вплив М. Вебера), тобто на низці приписаних унікальних якостей, які, з одного боку, звеличують цей самий істеблішмент, а, з іншого – принижують аутсайдерів. Це формує в останніх почуття неповноцінності, соціально-психологічні наслідки якого втілюються в значеннях, комунікативних практиках і символах (наприклад, в таких бінарних опозиціях, як «висока культура – низька культура», «високе походження – низьке походження», стереотипи про витонченого аристократа, джентльмена і т.д. та грубого селянина чи брудного люмпена, людяного християнина і підступного єврея). Групова харизма істеблішменту створюється на основі «кращих якостей» її «кращих» представників, а груповий портрет аутсайдерів створюється на основі «гірших» якостей «поганої» частини цієї групи. Створене ж штучне «тавро» для представників групи аутсайдерів стає елементом ідентифікації, що робить їхнє становище ще менш привабливим.

Початковим моментом і серцевиною у фігурації істеблішменту і аутсайдерів є нерівний баланс влади між соціальними групами. Перевага істеблішменту базується на різних джерелах влади: для істеблішменту, як ми вже згадували, це «групова харизма», яка досягається згуртованістю групи, наявністю внутрішньогрупового контролю, колективної ідентифікації та загальних норм. Так встановлюється і підтримується закритість групи, можливість контролювати вхід до групи і розподіл монополізованих групою ресурсів. Але якщо істеблішмент втрачає свою монополію на владу і баланс влади зміщується в іншу сторону, то колишні аутсайдері починають завойовувати нові позиції, стигматизувати істеблішмент, відділятися від нього, монополізувати владні ресурси, тим самим міняючись з ним місцями.

До аналізу дискурсивних та символічних аспектів конструювання домінування та підпорядкування звертається ще один представник немарксистської (з точки зору методології) гілки критичної традиції – Мішель Фуко, який співвідносив насильство та владу, але з (пост)структуралістських позицій. Його роботи можна без перебільшення вважати одними з найбільш яскравих у соціології насильства. Це зумовлюється, з одного боку, його історіографічним аналізом засобів і способів реалізації покарання (загадаємо перший розділ його книги «Наглядати і карати»), а з іншого – запропонованим ним баченням соціальності насильства.

У вже згаданій роботі [12] М. Фуко розглядає еволюцію політичних технологій західного суспільства при переході від епохи феодалізму до сучасності. Зазначимо, що в середині XVIII століття для влади була характерна жажлива за сучасними мірками жорстокість, але вже в 30-ті роки XIX століття влада стала більш «м'якою» і «гуманістичною». Якщо раніше злочинців публічно страчували або піддавали тортурам, то пізніше їх стали поміщати під ретельний тюремний нагляд, що виключає будь-яке насильство над тілом. Тобто змінилася сама соціальна логіка покарання: суб'єктом злочину (і, відповідно, об'єктом покарання) перестає бути тіло злочинця, ним стає його душа. Відповідно, покарання, реалізоване за допомогою насильства, перестає носити фізичний характер, втілюючись у нефізичному – символічному.

Більше того, жорстокість публічних страт минулої епохи не давала реалізуватися новій ідеологічній концепції – профілактиці злочинів (по суті, старти мали зворотній ефект – навчали жорстокості, прирівнювали ката до злочинця, а суддів – до вбивць). З появою гільйотини сцени страти, втративши свою видовищність, набули раціонально-дидактичного змісту. Тюремне ж ув'язнення стає і способом примусової нормалізації індивідів, і засобом залякування потенційних злочинців (найбільш яскраво це втілюється в ідеї Паноптикума – прозорого для зовнішнього спостерігача, але закритого для ув'язнених простору).

Влада в концепції М. Фуко перестає бути власністю того чи іншого класу, яку можна захопити або передати, вона не локалізується в одній тільки надбудові, в державному апараті, а поширюється по всьому соціальному полю, пронизує все суспільство, охоплюючи як пригнічених, так і тих, хто пригнічує [11]. Влада реалізує репресивну та ідеологічну функції, але не вичерпується ними, вона становить дещо більше: «влада виробляє, і виробляє вона реальність» [12, с. 284]. До того, як щось придушувати, вона спочатку це продукує (в інших роботах М. Фуко розглядає це на прикладі генези божевілья, сексуальності тощо).

Влада існує не тому, що існує держава або державні інститути (суд, поліція, армія тощо), а навпаки, вони є породженням або втіленням влади. Перестаючи бути інституційно локалізованою, влада стає анонімною, невизначеною і невловимою: «Влада всюди, але не тому, що вона охоплює все, а тому, що виникає звідусіль» [10, с. 195]. Вона розсіюється на безліч «осередків» і «коліщаток», система яких

утворює «діаграму механізму влади», що нагадує якусь досить тонку і гнучку сітку. Влада репрезентується нам як абстрактна машина, схожа на *perpetuum mobile*, робота якого не потребує допомоги з боку людини. Втілення влади в окремо взятій людині є реалізацією *дисциплінарної влади*, внутрішньої структури (само)контролю, що укорінена в самому тілі.

Найбільш глибокий зв'язок влада має зі знанням. Розвиваючи відому ідею Ф. Ніцше про невіддільність «волі до влади» від «волі до знання», М. Фуко підсилює її і доводить до крайності, розглядаючи владу в дусі своєрідного «панкратизму» (всевладдя). «Жодне знання, – зазначає він, – не формалізується без системи комунікацій, яка сама по собі вже є формою влади. Жодна влада не здійснюється без продукування, присвоєння, розподілу та приховування знання» [8, с. 190]. Немає відносин влади без корелятивного утворення поля знання, як немає знання, яке в той же час не передбачає і не утворює відносини влади. Взаємозв'язок знання і влади демонструє така формула: *влада встановлює знання, яке, у свою чергу, виступає гарантом влади*. Вирішальною в історії відносин між знанням і владою є остання, вона «робить можливими і продукує ці виробництва істин, а ці виробництва істин самі здійснюють власні дії, котрі нас зв'язують та обмежують» [11, с. 286], інша влада – інше знання.

Так, знання, будучи, в тому числі, можливістю сприйняття і дешифровки культурних кодів, знаків і символів, виступає засобом (від)творення влади з боку самої влади. Якщо виходити з суто структуралістського розуміння М. Фуко і доповнити його концепцію ідеями агентності (поставити за лаштунки влади трансцендентального актора), то знання стає результатом символічного насильства для підтримки владних відносин. Саме цю ідею вже опрацював П. Бурдьє, у творчості якого виділяється і проблематизується феномен символічного насильства як невід'ємного атрибуту соціальних взаємодій у сучасному світі. Тим самим у понятті «символічне насильство» поєднується цілий пласт таких критичних гносеологічних конструктів, як «панування», «відчуження», «експлуатація», «гегемонія», «боротьба», «істеблішмент та аутсайтери» тощо.

Звичайно, здійснений нами та представлений вище аналіз соціологічного дискурсу насильства не охоплює все різноманіття тематичних концепцій та концептів: насамперед, окремої уваги потребують у цьому контексті концепція уречевлення та класової свідомості Д. Лукача, негативна діалектика М. Хоркхаймера та Т. Адорно, фрейдомарксистська інтерпретація відчуження Е. Фромма, концепція одномірної людини Г. Маркузе, концепція ідеології Л. Альтюссера та ін. Наша увага була зосереджена на основних, як уявляється, найбільш значущих теоретичних підвалинах концепції символічного насильства.

Підводячи підсумки нашого аналізу критичної традиції в соціологічному дискурсі насильства, підкреслимо, що сутність цієї традиції, власне її критичність полягає у деконструкції апологетичних ідей соціальності, держави і влади та «звинуваченні» вищезазначених структур у притаманному їм насильницькому підґрунті. По-перше, представники цього підходу вбачають інтерес певної групи людей в існуючих відносинах підпорядкування та панування. По-друге, влада та насильство, боротьба та насильство, панування та насильство нерозривно пов'язані. По-третє, природа насильства є надто складною, щоб зводити його лише до фізичного, тому постає необхідність виділення й інших видів та форм насильства – символічного, психологічного, структурного тощо. Саме у генезі критичної традиції прослідковується поступове виокремлення символічного насильства, яке є атрибутом таких процесів та явищ, як боротьба (соціальна, класова, символічна), відчуження та експлуатація, реіфікація та фетишизація, панування та гегемонія, дискурсивна та дисциплінарна влада, легітимація та натуралізація тощо. Проаналізувавши теоретико-методологічні та критико-соціологічні підвалини концепту символічного насильства, ми дійшли висновків, що у подальших наших дослідженнях слід зосереджувати увагу на концептуалізації та емпіричному вивченні символічного насильства як специфічного процесу.

Література:

1. Бойко Д., Цымбалюк В. Символическое насилие: концептуализация и операционализация понятия. Социология у (пост)сучасності. Збірник тез доповідей XIII Всеукраїнської наукової конференції студентів та аспірантів (м. Харків, 23-24 квітня 2015 р.). Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2015. С. 19-21.
2. Бойко Д. Н. Символическое насилие как объект социологического исследования: категоризация и операционализация. Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2017. №37. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 91-95.
3. Гегель Г. В. Ф. Феноменологія духа. М.: Наука, 2000. 495 с.
4. Голиков А. С. Норберт Елиас в знанніем дизайне: возможности исследования социального. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи», 2016 р. №36 С. 27-36.
5. Грамши А. Избранные произведения / пер. с итал.; под общ. ред. И. В. Григорьевой и др.; вступит. статья Г. П. Смирнова; примеч. И. В. Григорьевой, К. Ф. Мизиано. М.: Политиздат, 1980. 422 с.
6. Маркс К., Энгельс Ф. Капитал. Сочинения в 23-т. М.: Государственное издательство политической литературы, 1960. Т.1. 900 с.
7. Маркс К., Энгельс Ф. Немецкая идеология. Сочинения в 3-х т. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. Т.1. С. 9-454.

8. Миронов В. В. Философия: Учебник для вузов М.: Инфра-М, 2005. 673 с.
9. Скирбекк Г., Гилье Н.. История философии / пер с англ. В. И. Кузнецова, под ред. С. Б. Крымского. М.: ВЛАДОС, 2003. 800 с.
10. Фуко М. Воля к истине: по ту сторону знания, власти и сексуальности / пер. с франц., комм. и послесл. С. Табачниковой. М.: Касталь, 1996. 448 с.
11. Фуко М. Интеллектуал и власть: Избранные политические статьи, выступления и интервью / пер. с франц. Б. М. Скуратов под общ. ред. В. П. Большакова. М.: Праксис, 2006. 320 с.
12. Фуко М. Надзирать и наказывать. Рождение тюрьмы / пер. с фр. М.: Ad Marginem, 1999. 480 с.
13. Энгельс Ф. Происхождение семьи, частной собственности и государства. Маркс К., Энгельс Ф. Избранные произведения. В 3-х т. Т. 3. М.: Политиздат, 1986. С. 28-178.
14. Elias N., Scotson J. L. The Established and the Outsiders. New York, 1994. 199 p.

Понятие «насилие» в социологическом дискурсе: критическая традиция

Статья посвящена анализу социологической рефлексии феномена насилия с точки зрения ее концептуального и мировоззренческого разнообразия. Приводится классификация подходов к социологическому изучению насилия, построенная на основе соотношения насилия и социальности: выделяются апологетическая и критическая традиции в социологическом изучении насилия. Исследуется процесс проблематизации символического насилия в критической традиции теоретизирования. Подробно рассматриваются концепции К. Маркса и Ф. Энгельса, А. Грамши, Н. Элиаса и М. Фуко с точки зрения их вклада в социологию насилия вообще и выделение концепта символического насилия в частности. Автор приходит к выводам, что в понятии «символическое насилие» сочетается целый пласт критических гносеологических конструктов, таких как «господство», «отчуждение», «эксплуатация», «гегемония», «борьба», «истеблишмент и аутсайдеры» и другие. Его критический потенциал кроется, во-первых, в возможности деконструкции очевидного и повседневной с целью поиска воплощения в нем властных отношений и, во-вторых, выделении интересов определенной группы людей в привычных и рутинных отношениях подчинения и господства, сконцентрированных в структурах повседневности.

Ключевые слова: *насилие, символическое насилие, социология насилия, критическая социология.*

Отримано 7.11.2018

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ СУЧАСНОГО СУСПІЛЬСТВА

УДК 316.485.26

ПРИМУШЕННЯ ДО ІДЕНТИЧНОСТІ ЯК ТЕХНОЛОГІЯ ГІБРИДНОЇ ВІЙНИ
(ВИПАДОК ДОНБАСУ)

Катаєв Станіслав Львович – доктор соціологічних наук, професор, завідувач кафедри соціології та соціальної роботи, Класичний приватний університет, м. Запоріжжя, вул Жуковського, 70 а, Запоріжжя, 69002, Україна, kataev@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3140-6540>

Kataiev Stanislav – Doctor of Sociological Sciences, Full Professor, Head of the Department of Sociology and Social Work, Classical Private University (Zaporizhzhya), 70 a, Zhukovsky Street, Zaporizhzhya, 69002, Ukraine, kataev@i.ua, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0003-3140-6540>

У статті розглядаються проблеми ідентичності населення в зоні конфлікту на Донбасі. Стверджується, що прагнення вплинути на ідентичність жителів Донбасу є частиною гібридної війни. Влада ДНР і ЛНР примушує громадян, що проживають на їхній території, відмовитися від ідентичності громадянина Україна та здобути ідентичність своїх квазіреспублік. Для успіху українських військ важливо, щоб населення території, де відбуваються бойові дії, ідентифікувало себе з Україною, вважало себе громадянами країни. У цьому полягає головне завдання політики ідентичності. Підкреслюється, що, з огляду на дефіцит української ідентичності у населення в районі бойових дій, необхідно сприяти формуванню/зміцненню такої ідентичності. Зазначається, що для успіху політики ідентичності важливе значення має менеджмент ідентичності, управління набуттям ідентичності. Формулюється висновок про те, що успіх боротьби за ідентичність громадянина України сприятиме вирішенню збройного конфлікту на сході нашої країни.

Ключові слова: ідентичність, війна на Донбасі, гібридна війна, політика ідентичності, примус до ідентичності, громадянська ідентичність.

The article discusses the problem of the identity of the population in the conflict zone in the Donbas. It is possible to speak about the existing civic identity if the person realizes his or her belonging to the state, whose citizen he or she is by status, all the attributes of statehood acquire valuable significance, and the “territory of life” shared with other fellow citizens is perceived as the Motherland. The authorities of the DPR and the LPR force citizens on their territory to abandon the identity of a citizen of Ukraine and to acquire the identity of their quasi-republics. For the success of the Ukrainian troops, it is important that the population of the territory where hostilities take place, identify themselves with Ukraine, consider themselves Ukrainians. This is the main task of identity politics. It is emphasized that in the conditions of a shortage of Ukrainian identity among the population in the area of hostilities, it is necessary to help stimulate the formation (strengthening) of such an identity. In identity politics identity management is important. In the conflict zone in the Donbas, civilian identities of the parties in hostile relations compete. It is argued that the desire to influence the identity of the residents of Donbass in order to form a certain identity among them is part of a hybrid war. If the residents in the combat zone have a shortage of Ukrainian identity, then it is necessary to promote the strengthening or formation of such an identity. Identity enforcement techniques can be propaganda, informational, economic, as well as violent, with the use of weapons. One of the methods of struggle for identity is the work of civil society structures, including volunteers. One of the means of implementation of identity politics is an appeal to historical memory. In the management of identity, discursive practices, events of a cultural, scientific, and sporting nature are important. Of great importance for determining identity is the line of demarcation, when the checkpoint divides the territory into “its” and “other”. The location of a person on the one or the other side of the roadblock improves the personality and relevant life practices. The conclusion is formulated that the success of the struggle for the identity of a Ukrainian citizen among the residents of Donbass will help resolve the armed conflict in the east of our country.

Keywords: identity, the war on the Donbass, hybrid War, identity policy, forced to identity, civil identity.

Війна на сході України спонукає фахівців, у тому числі соціологів, шукати причини цієї війни. Існує безліч концепцій, на основі яких аналізуються причини війни. Ми поділяємо точку зору, згідно з якою причини війни розглядаються в рамках цивілізаційної парадигми у версії С. Хантінгтона, який

стверджує, що Україна є полем зіткнення цивілізацій, знаходиться в зоні міжцивілізаційного розлому між східною та західною цивілізаціями [1].

Читаючи С. Хантінгтона, ми виявляємо, що ще 30 років тому фахівці з цивілізаційного аналізу, виходячи з міркувань неминучості зіткнення різних цивілізацій, робили прогноз про можливу війну України і Росії та виникнення гострого конфлікту між західним і східним регіонами України. Цивілізаційний підхід актуалізує проблематику культурних, ментальних відмінностей населення різних цивілізаційних локацій. Важливим компонентом ментальності є громадянська ідентичність.

Якщо виходити з концепції С. Хантінгтона, варто шукати адекватні підходи для відповіді на зазначений ним цивілізаційний виклик, розробляти технології відносин між ворогуючими сторонами, щоб навчитися жити, а не гинути в умовах гострого конфлікту. У цьому контексті підкреслимо, що мова йде не про зняття конфлікту, а про вироблення уміння існувати при наявності конфлікту. Однією з таких технологій є управління ідентичністю, менеджмент ідентичності як елемент так званої політики ідентичності.

Загальновідомим є положення про гібридний характер війни на Донбасі. Одним з компонентів цієї гібридності є вплив на ідентичність мешканців Донбасу. В цьому регіоні конкурують за громадянську ідентичність людей сторони, що знаходяться в стані ворожого протистояння.

Мета статті – визначити особливості політики ідентичності в зоні конфлікту на Донбасі.

Теоретичною базою нашої статті є, як підкреслювалось вище, цивілізаційний підхід, зокрема теорія С. Хантінгтона, в якій фокусується увага «на «лінії розлому», яка проходить по Україні, ділячи її на православну східну і уніатську західну частини» [1, с. 39]. Західна частина України, на думку науковця, відноситься до уніатської частини західної цивілізації, її провінцією і, відповідно, характеризується відсталістю, консерватизмом, традиціоналізмом, але все ж в рамках західної цивілізації. Східна частина України відноситься до східно-православної цивілізації, будучи також її провінцією.

Окрім того, теоретичним підґрунтям цієї публікації є соціологічні студії з проблематики ідентичності, в тому числі політики ідентичності, таких українських дослідників, як В. Арбеніна, А. Ручка, Л. Сокурянська, Ю. Романенко, Н. Черниш, Є. Злобіна, О. Філіппова та ін (див., напр.: [2]).

У своєму дослідженні ми також спираємось на соціологічні інтерпретації війни на Донбасі, представлені такими вітчизняними соціологами, як І. Кононов [3], С. Хобта [4], І. Руценко [5] та ін.

Реалізуючи мету даної роботи, перш за все визначимось з основними поняттями нашого дослідження. Почнемо з поняття «ідентичність», яке останнім часом стало одним з центральних у соціологічному дискурсі. Не занурюючись в історію концептуалізації та вивчення ідентичності, підкреслимо, що у своїй роботі ми виходимо з її трактування «як результату усвідомленого ототожнення людини з тими чи іншими значущими для неї соціальними групами (спільнотами), інтеріоризації їхніх цінностей та норм, що виявляється в засвоєнні та виконанні нею певних соціальних ролей» [2, с. 15].

У своєму розумінні громадянської ідентичності ми спираємось на її визначення, сформульоване В. Арбеніною, яка вважає, що про сформовану громадянську ідентичність можна говорити у тому разі, «коли особистістю не тільки усвідомлюється її приналежність до держави, громадянином якої вона є за своїм статусом, та приналежність до спільноти співгромадян, пов'язаних між собою перш за все економічними та політичними зв'язками (у цьому разі, мабуть, правомірно говорити про «ідентичність підданства»), але й набувають ціннісної значущості всі атрибути державності, її символіка (Конституція, прапор, гімн, визначні історичні дати, видатні особи, що шануються як «національні герої», тощо), а спільна з іншими співгромадянами «територія життя» сприймається як Батьківщина» [2, с. 44].

Виходячи з конструктивістського підходу до аналізу ідентичності, в тому числі громадянської, ми поділяємо позицію тих дослідників, які акцентують на ролі політики ідентичності у її конструюванні. При цьому ми виходимо з визначення концепту «політика ідентичності», запропонованого О. Філіпповою: «Політика ідентичності – це сукупність ідей і дій, які транслюють певний зміст і смисл ідентичностей, що пропонується різними соціальними агентами (соціальними акторами та інститутами), які прагнуть до того, щоб дані ідентичності були визнані як легітимні. Це, у свою чергу, припускає, що соціальні агенти здійснюють різну за своєю формою і стратегіями діяльність у боротьбі за право контролювати смисли ідентичності, за право на «ім'я» у структурі легітимних номінацій і набуття стабільного статусу в структурі соціальних відносин, а, отже, – у структурі легітимних ресурсів» [2, с. 28].

Однією із форм боротьби за ідентичність є примус до ідентичності, який перш за все розуміється як політичний примус, «у межах якого неможливе формування множинності політик ідентичності, а здійснюється одна політика ідентичності як цілеспрямована діяльність держави та її інститутів, які прагнуть сформуванню легітимуючу ідентичність, зміст і значення якої тісно пов'язані з ідеями, по-перше, про легітимність самої влади, а по-друге, – про легітимність існуючого структурування (соціального, етнічного, економічного, політичного та будь-якого іншого) суспільства» [2, с. 30].

Як же відбувається примус (чи примушення) до ідентичності в умовах сучасного українського суспільства, яке фактично знаходиться у стані війни?

Перш за все підкреслимо, що війна може виступати причиною як зміцнення, так і втрати громадянської ідентичності. Для успіху українських військ у бойових діях на сході країни важливо, щоб населення території, де відбуваються ці дії, ідентифікувало себе з Україною, вважало себе її громадянином. Дефіцит української (у сенсі громадянської) ідентичності у населення в районі бойових дій необхідно долати за допомоги політики ідентичності як її своєрідного менеджменту. Можливі кілька стратегій такого менеджменту: спонукання, насильства, невтручання тощо.

Для розробки ефективної політики ідентичності слід мати уявлення про характер ідентифікаційних процесів у суспільстві. Як вважає український соціолог Ю. Романенко, для України характерні девіації ідентичності. «Для будь-якої держави девіації ідентичності ... можуть завершуватися колонізацією, окупацією, формуванням внутрішніх акторів, орієнтованих на колабораціонізм внаслідок децентрованої ідентичності ... Ідентичність України протягом всієї історії її існування була і залишається дифузійною і дифундуючою, тобто має розмиті межі» [6, с. 120]. Невизначеною ідентичністю «керувати» легше, ніж усталеною.

Для сучасної людини характерна множинна ідентичність, плюралізм ідентитетів і ідентифікацій. Сьогодні у просторі ідентичностей громадян України акцентується етнічна ідентичність. У ситуації збройного конфлікту, елементом якого є політична, громадянська складова, на наш погляд, коректніше говорити про етно-громадянську ідентичність, яка об'єднує ознаки етнічності і громадянського статусу. Під час війни актуалізується етнічна самоідентифікація та відчуття приналежності до певного громадянства, тобто ідентичність, прив'язана до держави чи іншого політичного або геополітичного утворення. В даному випадку мова йде про квазідержавні утворення, які мають політичне і територіальне вимірювання, – ДНР і ЛНР.

Луганський соціолог І. Кононов стверджує, що «Донбас – регіон з традиційно міцною регіональною ідентичністю, який вирізняється індіферентністю до етнічності і підтримкою проекту нації-співгромадянства» [7, с. 155]. Проте важлива не тільки територіальна прив'язка ідентичності, а й етнополітична, тобто ототожнення себе не лише з певною територією, а й з державою, політичною нацією.

Війна на сході України є своєрідним засобом примушення до ідентичності. З боку самопроголошених республік Донбасу насильницьким шляхом здійснюється примушення населення до ідентичності з ДНР або ЛНР. Частина населення невідконтрольних Україні територій пручається насильницькій ідентифікації і прагне ідентифікувати себе з Україною. Саме ця частка населення очікує визволення від російської окупації.

Методи примушення до ідентичності можуть бути пропагандистськими, інформаційними, економічними, а також безпосередньо насильницьким, із застосуванням зброї. Є засоби прихованого спонукання до тієї чи іншої ідентичності, наприклад пенсія. Якщо мешканцю ДНР виплачує пенсію Україна, то українська влада очікує від цього мешканця «української» ідентичності.

З боку України також застосовуються заходи примушення до української (громадянської) ідентичності тих прошарків населення, що приймають іншу ідентичність. Частина населення, що вже ідентифікує себе з ДНР та ЛНР, розглядає війну як засіб захисту від насильницької ідентифікації. Війна на Донбасі більшою мірою є не війною за територію, а війною за право вільно ідентифікувати себе з тим об'єктом ідентифікації, що розглядається як бажаний, а не такий, що нав'язується.

Цивільні мешканці Донбасу сприймаються як носії української ідентичності. Принаймні, ставлення до них з боку військових та політиків є лояльним, вони не сприймаються як вороги чи особи з «ворожою» ідентичністю. Цивільні мешканці територій, що не підконтрольні Україні, в політиці ідентичності офіційно ідентифікуються українською стороною як громадяни України. Одночасно влада ЛДНР ідентифікує це населення як громадян цих республік. Вочевидь, що за ідентичність цивільного населення ведеться активна боротьба між Україною та ЛДНР.

Бойовики ЛДНР розглядаються як особи з ідентичністю ворожої сторони, і до них застосовуються методи воєнного часу, тобто існує дозвіл безкарного знищення.

Одним з методів війни за ідентичність є діяльність структур громадянського суспільства. Волонтери чи інші цивільні особи, що беруть участь у допомозі фронту, вочевидь ідентифікують себе з тією стороною, якій вони допомагають. Люди допомагають «своїм», тим, з ким вони мають спільний об'єкт ідентифікації. Отже, залучення населення до волонтерської діяльності, що спрямована на допомогу фронту, є непрямим засобом боротьби за ідентичність.

Сторони конфлікту застосовують практично однакові методи примушення до ідентичності. Ефективність цих методів, які прямо або опосередковано мають насильницький характер, визначає результат війни за ідентичність. Проте примусова ідентичність є нестійкою, схильною до швидкої зміни під впливом несприятливих економічних та політичних чинників. Тим не менш, саме підсумки війни за ідентичність багато в чому визначатимуть остаточне вирішення збройного конфлікту на сході України.

Щоб нав'язати «потрібну» ідентичність, в ДНР організують безліч заходів культурного, наукового, спортивного характеру. Наприклад, конференції ДНР, конкурси музичних виконавців ДНР,

кубок ДНР з бадмінтону тощо. Беручи участь у такого роду заходах, жителі непідконтрольних територій актуалізують свою ідентичність з ДНР.

Для формування ідентичності величезне значення мають дискурсивні практики [8, с. 103]. Так, «дискурс патріотизму» передбачає пропагування патріотичних, зокрема проукраїнських, цінностей, що виявляється у відображенні образів національних героїв, історичних фактів та подій, персонажів української літератури тощо. Цей дискурс спрямований на підтримку громадянської ідентичності та національної гордості [8, с. 106].

Велике значення для успіху політики ідентичності має сьогодні такий об'єктивний фактор, як лінія розмежування, яка ділить територію на «свою» та «чужу». Перебування людини по ту чи іншу сторону блокпосту актуалізує відповідну ідентичність і пов'язані з нею життєві практики. Український соціолог С. Хобта зазначає: «Лінія розмежування розрізає життєвий простір багатьох мешканців області, розділивши простори їхнього існування на простір, з яким індивід пов'язує свої перспективи (перспективний простір, Батьківщина), в якому він реалізується і забезпечує своє існування (інституційний простір), та простір, в якому він живе (повсякденний простір)» [4, с. 157].

На думку Ю. Романенко, «прийнятність легітимного насильства визначається ефективністю ідентифікації / деідентифікацій, ототожнення об'єкту насильства з тією чи іншою спільнотою або розототожнення з нею» [6, с. 126]. В ситуації на Донбасі легітимність насильства зумовлюється розототожненням ополченців ДНР і ЛНР з українською ідентичністю.

Одним із засобів реалізації політики ідентичності є апеляція до історичної пам'яті. Спільність уявлень про ті чи інші історичні події, тих чи інших національних героїв може бути ідентитетом громадянської ідентичності. Наприклад, ставлення до радянського минулого, учасників Другої світової війни тощо. Порушення спільної ідентичності виникає через несхожість деяких фрагментів самокатегоризації. Наприклад, прихильники С. Бандери не відчують спільної ідентичності з тими, хто вважає його злодієм. Навіть за умов, якщо ці люди ідентифікують себе як громадян України.

Примушення до ідентичності здійснюється самою соціальною системою, культурою, коли індивід завдяки обставинам соціалізації примушується до тієї чи іншої ідентичності, в якій зацікавлена держава. Варіантів, свободи вибору практично немає.

Дуже часто в українських медіа колишніх державних діячів України, які перейшли на бік Росії (як в Криму) або ДНР і ЛНР (на Донбасі), називають зрадниками. Як зазначає Ю. Романенко, «зраді когось зовнішніми суб'єктами передують акт зречення від власної ідентичності» [6, с. 201]. Люди, що перейшли на бік ворога, спочатку відріклися від своєї української ідентичності, якою слабкою вона б не була. Але застосувати це твердження до всіх жителів окупованих територій буде неправомірним. Зречення від своєї колишньої ідентичності частина мешканців окупованих територій здійснили вимушено, під тиском ситуації, в результаті примусу до іншої ідентичності або під впливом маніпуляцій влади ЛДНР у політиці ідентичності.

Можна погодитися з Ю. Романенко, який відзначає, що з ідентифікацією пов'язаний світогляд [6]. Може бути так, що метою примусу до ідентичності є саме примус до певного світогляду. У випадку з ЛДНР влада за допомогою ЗМІ та пропаганди фактично примушує населення до проросійського визначення ситуації на Донбасі та своєї інтерпретації української політики.

Бінарні опозиції ставлення людини до оточуючих («вони – ми») задаються ідентичністю. З огляду на це, примусити до ідентичності – це, в тому числі, змусити якийсь суб'єкт вважати ворогом. Якщо у людини актуалізована українська громадянська ідентичність, то з великою ймовірністю вона буде негативно ставитися до ворогів України.

Одним із завдань політики ідентичності є спонукання людини не тільки до визнання своєї тотожності з об'єктом ідентифікації, а й примушення до ворожого ставлення до іншого, кого вважає ворогом ініціатор примусу до ідентичності.

Але ця ситуація не є однозначною. Не всі, хто має міцну українську громадянську ідентичність, вважають росіян ворогами. Не можна українців, які не ставляться вороже до росіян, звинувачувати в зраді. Отже, прийняття ідентичності не завжди супроводжується прийняттям бінарних опозицій, як це хотілось би суб'єкту примусу до ідентичності. Так, одні релігії припускають у своїх adeptів ненависть до представників інших релігій (наприклад агресивний іслам, джихадісти), а інші – не наполягають на такій опозиції. Бінарність є, але вона не завжди є імперативом. Хоча в ідеальній моделі це так.

Прикладом насильницького примусу до ідентичності є релігійний диктат. Так, в Афганістані таліби насильницьки насаджують на більшій частині країни закони шаріату та догм ісламу. Але схожі процеси відбувалися при хрещенні Русі, поширення Унії в Україні та в багатьох інших ситуаціях. Людей примушували прийняти іншу віру або варіант віровчення, а потім ця релігійна ідентичність закріпилася і набула статус традиції. Отже, в історії часто було так, що перед тим, як стати традицією, ідентичність насаджувалася насильно.

Сьогодні на Донбасі між ворогуючими сторонами існує конкуренція за вибір ідентичності жителями цього регіону. Вибір залежить від соціальних програм, ідеологій, соціальної пам'яті та інших чинників. Примус до ідентичності може здійснюватися і через формування громадської думки. Тут використовуються методи інформаційної війни і способи ментального зараження.

У політиці ідентичності важливе значення має довіра до джерела інформації. Між довірою та ідентичністю існує взаємозв'язок. Довіра зміцнює ідентичність, а ідентичність спонукає довіряти своїм.

Ю. Романенко зазначає, що ототожнення з будь-ким або будь-чим мотивоване бажанням стати сильніше або отримати переваги того, з ким ототожнюються [6, с. 111]. Примус до ідентичності в м'якій формі (як спонукання) може бути мотивоване цією ідеєю. Але тоді необхідно переконати в перевазі об'єкта ідентифікації в разі конкуренції.

Слід врахувати і безумовність ідентичності, коли більш глибокі ментальні причини спонукають не міняти ідентичність, навіть якщо об'єкт некомфортний. Кажуть: погана країна, але своя. Тут в ієрархії цінностей культурні мотиви сильніше, ніж економічні, матеріальні.

Багато українців захоплюються успішними країнами, але не збираються міняти свою ідентичність. Однак так роблять не всі. Молоді люди часто не миряться з українськими реаліями і тяжіють до зміни ідентичності. Звідси еміграція молоді в більш розвинуті країни.

На політику ідентичності впливає характер війни – громадянська вона чи визвольна. Львівського блогера, який вважає, що в Україні йде громадянська війна, учасники АТО та інші активісти здали в поліцію як зрадника (!?). За логікою вказаного блогера, виникає питання: «Жителі Донбасу для активістів – це громадяни України чи ні?» Якщо українці, заради звільнення яких йде війна, то це війна громадянська між громадянами України з різною ідеологією: проросійською і прозахідною, проросійською і проукраїнською. За логікою блогера, це війна між одними громадянами України, які хочуть дистанціюватися від інших громадян України, чю ідеологію і світогляд вони не поділяють. Якщо це не українці, то війна йде за територію, а не ідентичність. Або українці тільки мирні жителі, а учасники бойових дій – не українці? Отже, якщо українець пішов за призовом в армію ДНР, то він вже перестав бути українцем. Тут криза позначень ідентифікування людей. На думку блогера, війна громадянська для тих, хто вважає Донбас частиною України. Для тих, хто вважає, що ДНР інше геополітичне утворення, війна не громадянська, а війна за територію, що населена людьми з неукраїнською ідентичністю.

Йде війна за те, щоб примусити населення невідконтрольних територій знову вважати себе громадянами України. Протиборча сторона веде боротьбу за те, щоб колишні громадяни України здобули іншу ідентичність, не українську. Насильницьким шляхом влада ДНР і ЛНР примушує громадян на своїй території відмовитися від української ідентичності та прийняти ідентичність своїх квазіреспублік.

Твердження, що вся армія ДНР складається з російських найманців, дозволяє вийти з логічного глухого куту визначення ідентичності сторони, що протидіє Україні. Тут відновлюється бінарна опозиція ідентичності: «свій» - «чужий». Але вказане твердження нічим не доведено, воно має пропагандистський характер. Це дало підставу вищезазначеному львівському блогеру вважати, що війна на Донбасі є громадянською.

Аналізуючи ментальні особливості представників конфліктуючих сторін на Донбасі, ми послуговувались положеннями екзистенціональної соціології. Як зазначає український дослідник А. Мельников, для кризового стану суспільства характерні такі негативні ефекти, як егоїзм, подвійна мораль, втрата автентичності, відчуження і відчай [9]. Саме такі якості властиві суспільній свідомості протиборчих сторін на Донбасі.

Таким чином, в політиці ідентичності важливе значення має менеджмент ідентичності, управління набуттям ідентичності. Хоча набуття ідентичності – це індивідуальний процес, він не є стихійним та некерованим. Якщо існує дефіцит української ідентичності у населення в районі бойових дій, то необхідно сприяти зміцненню або стимулюванню такої ідентичності. В цьому і полягає завдання менеджменту ідентичності, який може бути реалізований завдяки адміністративним, мотивуючим, насильницьким тощо методам.

Насильницьким шляхом влади ДНР і ЛНР примушують громадян на своїй території відмовитися від української ідентичності та здобути ідентичність своїх квазіреспублік. Для успіху українських військ важливо, щоб населення території, де відбуваються бойові дії, ідентифікувало себе з Україною, вважало себе українцями, в чому і полягає головне завдання політики ідентичності. Здійснений нами аналіз дозволив дійти висновку, що остаточне вирішення збройного конфлікту на сході України багато в чому залежить від підсумків війни за ідентичність мешканців цього регіону.

Література:

1. Хантингтон С. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева. М.: АСТ: АСТ Москва, 2007. 571 с.
2. Українське студентство у пошуках ідентичності: монографія / за ред. В. Л. Арбеніної, Л. Г. Сокурянської. Харків: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2012. 520 с.

3. Кононов И. Ф. Мировая гибридная война или буржуазный бланкизм? Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2017. С 146-153
4. Хобта С. В. Лінія розмежування на Донбасі: кордон між «своїми» чи з «чужими»? Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2017. С. 154-160.
5. Рущенко І. П. Конфлікти в зоні АТО: зміст і методика виміру. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Вип. 37. Харків, 2016. С. 108-114.
6. Этническая идентичность: социосистемологическое измерение геополитики: монография / Зоська Я. В. и др.; ред. коорд. Романенко Ю. В. К.: Меркьюри Подолье. 2016. 383.
7. Кононов И. Ф. Донбасс и Галичина в зеркалах региональных сознаний (по материалам фокусированных групповых интервью). Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства. Зб. наук. пр. Вип. 15. Харків: Харківський нац. у-т ім. В. Н. Каразіна, 2009. С.435-455.
8. Герус О. І. Застосування дискурс-аналітичного підходу у дослідженні комерційної реклами. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. Х.: ХНУ імені В. Н. Каразіна. 2017. С. 101-110.
9. Мельников А. С. Понятие общества в экзистенциальной социологии Майкла Вейнштейна. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. Х.: ХНУ імені В.Н. Каразіна. 2017. С. 36-41.

Принуждение к идентичности как технология гибридной войны (ситуация Донбасса)

В статье рассматриваются проблемы идентичности населения в зоне конфликта на Донбассе. Утверждается, что стремление повлиять на идентичность жителей Донбасса является частью гибридной войны. Власти ДНР и ЛНР принуждают граждан, проживающих на их территории, отказаться от идентичности гражданина Украины и обрести идентичность своих квазиреспублик. Для успеха украинских войск важно, чтобы население территории, где происходят боевые действия, идентифицировало себя с Украиной, считало себя гражданами Украины. В этом состоит главная задача политики идентичности. Подчеркивается, что в условиях дефицита украинской идентичности у населения в районе боевых действий необходимо способствовать формированию/укреплению такой идентичности. Акцентируется внимание на том, что для успеха политики идентичности важное значение имеет менеджмент идентичности, управление обретением идентичности. Формулируется вывод о том, что успех борьбы за идентичность гражданина Украины будет способствовать разрешению вооруженного конфликта на востоке нашей страны.

Ключевые слова: идентичность, война на Донбассе, гибридная война, политика идентичности, принуждение к идентичности, гражданская идентичность.

Отримано 1.11.2018

УДК 321.7:004]:316.334.3(477)

ЕЛЕКТРОННА ДЕМОКРАТІЯ В УКРАЇНІ: ІНСТИТУЦІЙНИЙ АНАЛІЗ

Савка Віктор Євгенович – кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології та соціальної роботи Національного університету «Львівська політехніка», вул. С. Бандери 12, Львів, 79013, Україна, savka123@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1751-7562>

Мишок Романа Романівна – студентка II курсу магістратури Інституту гуманітарних та соціальних наук Національного університету «Львівська Політехніка», вул. С. Бандери 12, Львів, 79013, Україна, romanamyshok@ukr.net

Savka Viktor – PhD in Sociology, Associate Professor, Department of Sociology and Social Work Lviv Polytechnic National University, 12 Bandera street, Lviv, 79013, Ukraine, savka123@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-1751-7562>

Myshok Romana – MA student of Institute of the Humanities and Social Sciences, Lviv Polytechnic National University, 12 Bandera street, Lviv, 79013, Ukraine, romanamyshok@ukr.net

У статті акцентується увага на розходженнях при трактуванні основних термінів інституційної теорії – «соціальна інституція / social institution» та «соціальний інститут/social institute» у мові української та світової соціології. Відповідно до вимог методології соціологічної науки (системне розуміння всіх соціальних феноменів) та етимології зазначених термінів соціальні інституції визначаються як збалансовані системи інститутів-компонентів. Підкреслюється, що електронна демократія (e-демократія/e-democracy) є відносно автономним інститутом, який входить до структури інституції демократії. В руслі такого підходу інститут електронної демократії розглядається як складова частина соціальної інституції демократії, яка виникає в процесі модернізації інституції, її пристосування до вимог сучасного компютеризованого суспільства і виконує певні функції та часткові завдання в системі суспільного призначення інституції демократії в цілому. Зазначається, що становлення e-демократії виступає не лише формальною ознакою модифікації інституції, але одночасно є якісною зміною в ній, істотною трансформацією сутнісного наповнення інституції. Це сприяє ефективнішому досягненню основного призначення демократії: розширенню участі громадян у прийнятті владних рішень, а отже, стимулює формування громадянського суспільства в сучасних умовах. Водночас електронна демократія в Україні, перебуваючи на ранній стадії інституційного розвитку, є достатньо уразливою, а отже, породжує низку проблем та загроз для самої інституції демократії та сучасного суспільства в цілому. Вони пов'язані передусім із недостатньою доступністю для громадян цього інструменту (соціокультурний вимір проблеми), складністю ефективного захисту каналів поширення інформації (технічна сторона проблеми) та протидії наслідкам несанкціонованого втручання у перебіг та спрямованість демократичних процедур (соціотехнічний вимір проблеми), а отже, вимагають належного реагування суспільства на ці загрози.

Ключові слова: демократія, електронна демократія, соціальна інституція, соціальний інститут, інституціалізація.

The paper focuses on the differences in interpretation of the institutional theory main terms – «social institution» and «social institute» in Ukrainian and world sociology language. In accordance with the requirements of the sociological methodology (systemic understanding of all social phenomena) and the etymology of these terms, social institutions are treated as balanced systems of component institutes. It is stressed that electronic democracy is a relatively autonomous institute, which is a part of democracy institution structure. In line with this approach, the institute of e-democracy is considered as an integral part of the social institution of democracy, which arises in the modernization process of the institution, its adaptation to the requirements of modern computerized society, and performs certain functions in it, partial tasks in the system of public appointment of the institution of democracy as a whole. E-democracy formation serves not only as a formal sign of the institutional modification, but at the same time it is a qualitative change, a significant transformation of the essential filling of institution. This contributes to the more effective achievement of democracy main purpose: the expansion of citizen participation in the power decisions adoption, and thus stimulate the formation of civil society in modern conditions. At the same time, electronic democracy in Ukraine, which is at an early stage of institutional development, is rather vulnerable, and thus generates a many problems and threats for the institution of democracy and modern society as a whole. They relate primarily to the inadequate accessibility of this tool for the citizens (the socio-cultural dimension of the problem), the complication with effective protection of information dissemination channels (the technical side of the problem), and the counteraction to the consequences of unauthorized interference with the course and direction of democratic procedures (the socio-technical dimension of the problem), and therefore require a proper response from society for these threats.

Keywords: democracy, electronic democracy, social institution, social institution, social institute, institutionalization.

Наявність соціальних інституцій у структурі будь-яких суспільств є гарантом їхнього ефективного функціонування, оскільки інституції мають дуальне призначення, одночасно виконуючи як стабілізуючі функції, так і роль джерел та провідників інновацій в суспільних системах. Власне, трансформаційні процеси в суспільстві починаються з інституційних змін, які, згідно з М. Вебером, з'являються разом із новими чи істотно трансформованими цінностями, котрі, у свою чергу, стають раціональною базою для появи якісно оновлених суспільних взаємодій.

Нинішня Україна трансформується неорганічно, тобто «наздоганяючи» модерні суспільства. Одним із шляхів такої трансформації є модернізація інституційної системи суспільства за допомогою впровадження нових соціальних інституцій або оновлення, пристосування до нових вимог вже існуючих.

Інституція демократії є визначальною для сучасних суспільств. Не лише від результатів, але й від практикованих суспільством методів її модернізації залежить успіх трансформації і самої інституції, і всіх сфер суспільного життя. Одним із напрямків розвитку інституції демократії в інформаційному суспільстві виступає її «доповнення» відповідним до вимог часу компонентом, який отримав назву електронної чи е-демократії (e-democracy). Тому її вивчення, зокрема інституційний аналіз, стає актуальною проблемою дослідження не лише в соціології, але і в інших науках про суспільство. Реалізація цього завдання ускладнена не лише новизною самого феномену, але й невизначеністю та різночитаннями у термінологічній базі сучасної інституційної теорії.

Витоки інституційного підходу до аналізу суспільних феноменів спостерігаються ще у творчості О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма та інших фундаторів соціології. Вони, хоч і не давали конкретного визначення терміну «соціальна інституція», проте розглядали життя суспільства крізь призму особливих імперсональних, проте всезагально зобов'язуючих форм організації суспільних взаємодій, за якими і закріпилася ця назва. Основне призначення інституцій класики соціології, а пізніше представники так званого традиційного інституціоналізму, вбачали у підтримці суспільної рівноваги. В другій половині ХХ ст. трактування сутності інституцій доповнили неoinституалісти, які стали фокусувати свою увагу не лише на стабілізаційних функціях цих соціальних феноменів, але і на їхній ролі як своєрідних акторів у соціальному полі, які стають джерелами та провідниками інновацій. Наприклад, Д. Норт означав інституції як «правила гри» в суспільстві, котрі не лише змінюються відповідно до соціокультурних умов, але і зобов'язують «гравців» діяти відповідно до цих правил [1]. У соціології подальший розвиток інституційної теорії спостерігається в рамках структурно-конструктивістської концепції (П. Бурдьє, А. Турен, Е. Гідденс, М. Арчер, П. Штомпка та ін.). Представники цього підходу відзначають дуалізм взаємин між соціальною структурою і агентом, актором, в даному випадку – інституцією: наскільки структура впливає на дії агента, настільки й агент впливає на розвиток структури.

Роботи таких вітчизняних теоретиків соціологічної думки в галузі інституційного підходу, як С. Макеев, Є. Головаха, Н. Паніна, В. Осовський та ін., присвячені переважно вивченню суперечливого характеру інституційних змін на пострадянському просторі, інституалізації нових типів взаємодій у різних сферах суспільного життя, зокрема політичній, а отже, є важливими і для аналізу інституалізації в Україні електронної демократії. Проте, на наш погляд, проблемою для вітчизняних наук про суспільство, в яких найбільшого розвитку набула інституційна методологія (і не лише соціології), є те, що сучасна інституційна теорія залишається полем, у якому допускається паралельне вживання різних термінів для означення одного і того ж феномену, або невиправдана заміна одних термінів іншими, недотримання чіткості у окресленні навіть базових для інституційного аналізу понять – «соціальна інституція» та «соціальний інститут» тощо. Така ситуація не лише ускладнює розуміння самої соціальної проблеми, але й обмежує евристичні можливості інституційного аналізу. З огляду на зазначене вище *метою* цієї статті є аналіз електронної демократії як інституту-компоненту однієї з визначальних для модерних суспільств владних інституцій – демократії. Пропонований підхід не лише наближає мову вітчизняної соціології до прийнятої у світовому науковому співтоваристві, але і за допомогою визначення структурних компонентів інституції, співвідношення термінів «інституція» та «інститут» дозволяє зафіксувати джерела інновацій у сучасній інституції демократії та причини труднощів у її становленні в сучасній Україні.

В одній із перших робіт у пострадянській українській соціології, яка була присвячена власне методології інституційного аналізу, є стаття В. Матусевича «Соціальний інститут: функції, генезис, структура». При визначенні базового терміну статті автор подає інтерпретацію польського соціолога М. Маліковського, який виділив п'ять типів дефініцій цього поняття. Перший тип, умовно названий ним «біхевіористським», трактує інституцію як усталений, організований спосіб дій, що регулярно відтворюється в повсякденній реальності людей. Другий тип, де критерієм типології виступає сама дія і її ознаки, акцентує увагу на способах організації цієї дії: ідеалах і правилах поведінки. Третій тип – це пояснення інституції як соціальної ролі, надзвичайно важливої для існування суспільства. Четвертий – інституція як формальна організація. Останній тип пояснює інституцію з точки зору сфери її дії (освіти, сім'ї, релігії тощо) [2, с. 43-44]. Використання різних підходів дозволяє широко застосовувати це поняття, але водночас розвиває саму його сутність. При цьому В. Матусевич замінює оригінальний польський та

прийнятий у інших європейських мовах варіант терміну «instytucja», або «institutions» в англійському написанні, більше поширеним у пострадянському просторі терміном «інститут», відповідником якого у англійській мові є «institute».

На нашу думку, більш конкретне і однозначне визначення інституції (автор використовує саме цей термін) можемо знайти в статті, що є її розділом підручника з соціології за редакцією С. Макеєва та належить В. Оссовському: «соціальна інституція – така організація соціальних відносин, яка сформована для розв'язання основних соціальних проблем, це різновид соціетального «головного проекту», що визначає, як саме суттєва діяльність має бути організована, спрямована і реалізована» [3, с. 144]. Відомий соціолог не лише заперечив доцільність використання одного терміну для означення якісно різних феноменів (інституція як організація-група), але і чи не першим серед вітчизняних дослідників застосував адекватний англійській літературі термін та дав його власне визначення, яке цілком корелюється із тлумаченнями більшості іноземних авторів. Проте, концентруючись на розмежуванні термінів «соціальна інституція» та «соціальна організація», він не використовував поняття «соціальний інститут». Саме його ще й сьогодні застосовує більшість дослідників із пострадянського простору. Російський дослідник О. Іншаков пояснює це неточністю, допущеною при перекладі роботи Т. Веблена «Теорія дозвольного класу» із підзаголовком «An Economic Study of Institution». У ньому слово «institution» перекладено як «інститут», що пізніше закріпилося в російській і українській мовах [4, с. 42].

Деякі дослідники як в Україні, так і в Росії вже відмовилися від ігнорування одного із термінів на користь іншого чи їхнього синонімічного вживання (див.: [4; 5]). Але це не завжди означає дотримання ними таких вимог до термінів, що становлять фундамент наукової мови, як небажаність означення одним поняттям якісно відмінних феноменів («інституція – організація» в роботах вже зазначеного О. Іншакова), чи спроби побудови власних теоретичних конструкцій феноменів без дотримання їхньої логічної прив'язки до сутності цих соціальних явищ, зрештою, навіть ігноруючи етимологію використовуваних понять (див.: [6; 7]).

На наш погляд, виходом із цієї ситуації може бути дотримання правил методології соціологічної науки (вимога трактування всіх соціальних феноменів як систем із відповідною структурою підсистем) та врахування первинних значень вживаних термінів, їхнє використання із оглядом на етимологію цих понять. При дотриманні цих правил отримаємо достатньо просту і водночас дієву схему, описану (але *не дотриману*: В.С., Р.М) в роботі М. Кармазіної та О. Шурбованої: «Щоб зрозуміти різницю між поняттями «інститут» та «інституція», варто взяти до уваги, найперше, те, що термін «інститут» походить від латинського «institutum», що означало встановлення, запровадження, звичай. «Institutio», «institutiones» називався підручник» [5, с. 10] (або, точніше, збірник цих інститутів-встановлень із відповідними коментарями і роз'ясненнями укладача, призначеними для їхнього кращого розуміння тими, хто вивчає право (доповнення наше, В.С, Р.М).

Тому, на наш погляд, є сенс розуміти під «інститутом» певну настанову до дії, стандарт поведінки в цілком конкретній ситуації, який має частковий характер і тому не дозволяє досягнути повною мірою суспільно значимої мети, на що спрямована дія «інституції»; тобто комплексу інститутів-установлень, який стосується певної сфери суспільної практики, достатньо повно охоплює її своїм регулюючим впливом (докладніше див.: [8]).

Іншими словами, категорією «соціальний інститут» пропонуємо означати так звані «часткові стандарти» – певні моделі, правила поведінки соціальних акторів, які дозволяють їм на засадах раціональності обрати оптимальні варіанти можливих дій в конкретних ситуаціях. Їхня реалізація є запорукою досягнення кінцевої мети, але має, як правило, ситуативний характер і тому може розглядатися радше як етап на шляху до цілі, але не є достатньою умовою для її досягнення у повному обсязі. Іншими словами: успішність функціонування соціальних інститутів дозволяє досягти тактичних результатів, що абсолютно необхідно, але недостатньо для реалізації стратегічної мети в повному обсязі [8, с. 159].

Дотримання цих правил дозволяє нам стверджувати, що прикладом інституції може слугувати демократія, в структуру якої у сучасних високотехнологічних суспільствах входить один із інститутів – її компонентів: електронна демократія. Подальший аналіз цього інституту дасть змогу краще зрозуміти сутнісне наповнення обох понять, означених різними термінами.

Для інституційного аналізу демократії як соціальної інституції та електронної демократії як інституту, тобто її складової частини, варто також окреслити основні ознаки, якими володіють інституції. Польський соціолог Я. Щепанський характерними ознаками інституції визначає те, що вона має у своєму розпорядженні певні способи діяльності, визначені імперсонально, незалежно від особистості й інтересів людини, і реалізує їх завжди однаково, користуючись підтримкою спільноти в цілому, або, принаймні, її більшості. Кожна інституція визначає дії, передбачені її функціями, встановлює і закріплює за людьми соціальні ролі, визначає систему санкцій і соціального контролю. Своїх цілей інституція досягає за допомогою різних засобів і знарядь: матеріальних, ідеальних або символічних. Інституція застосовує до своїх функціонерів і тих осіб, які є об'єктом діяльності інституції, певні санкції [9, с. 98]. В нашій ситуації

це означає, що інституція демократії передбачає певні способи соціальних взаємодій між основними акторами на полі політики, зокрема суб'єктами (владні еліти) та об'єктами (пересічні громадяни), котрі в тій чи іншій формі, обсязі, наприклад пряма, чи представницька демократія, делегують свої права на здійснення влади елітам. При тому ці взаємодії мають імперсональний характер, є габітуалізованими у певних стандартних формах та реалізуються через здійснення відповідних статусних ролей, передбачають систему санкцій щодо діючих осіб (зауважимо, що надзвичайно важливо і для еліт і для пересічних громадян сучасної України), за допомогою відповідних завдань та соціальної ситуації інструментів.

В українському законодавстві електронна демократія (е-демократія) визначається як «форма суспільних відносин, за якої громадяни та організації залучаються до державотворення та державного управління, а також до місцевого самоврядування шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах, що дає змогу: посилити участь, ініціативність та залучення громадян на загальнодержавному, регіональному та місцевому рівні до публічного життя; поліпшити прозорість процесу прийняття рішень, а також підзвітність демократичних інститутів; поліпшити зворотну реакцію суб'єктів владних повноважень на звернення громадян; сприяти публічним дискусіям та привертати увагу громадян до процесу прийняття рішень» [10]. Виходячи із цього визначення, електронна демократія покликана організувати за допомогою інформаційних технологій відносини між владою та громадянами для того, щоб задовольнити безліч перелічених вище потреб, які в сукупності з іншими в кінцевому результаті сприятимуть досягненню суспільно значимої мети – ефективному державотворенню. Іншими словами, вона сама по собі не призначена для досягнення генеральної мети демократії – врахування інтересів громадян (джерело влади у демократичних режимах) при прийнятті політичних рішень. Її завдання: створення необхідних умов, переважно технічного характеру, для залучення громадян до управління «... шляхом широкого застосування інформаційно-комунікаційних технологій (ІКТ) у демократичних процесах» [10]. Тобто, сам по собі інститут електронної демократії, володіючи набором ознак, властивим такого типу суспільним утворенням, має сенс лише за умови його включення в систему інституції демократії. Відразу зауважимо, що навіть такі «технічні» зміни у перебігу демократичних процедур мають певний вплив і на їхнє сутнісне наповнення. Це може виражатися, наприклад, у спрощенні доступу громадян до владних установ, чиновників.

У законодавстві України зазначено, що формування, впровадження та використання електронної демократії повинні здійснювати не лише органи державної влади, але і громадяни, структури громадянського суспільства, політики, засоби масової інформації та бізнес-спільнота. Цей факт можна розглядати як свідчення того що вона створює можливість задоволення суспільно важливих потреб основних соціальних суб'єктів на полі організації владних взаємин, а отже, має високий рівень суспільної значимості, що також виступає ознакою інституційного характеру цього феномену.

Соціальний інститут, як і інституція в цілому, передбачає певну стандартизовану поведінку, а отже, відповідно до цього, актори отримують визначені статуси і ролі. Відповідно до одного із базових принципів інституції демократії – мінімалізації бар'єрів між об'єктами та суб'єктами влади, інститут е-демократії створює можливості для надання громадянину статусів законотворця, громадського активіста, свідомого та активного виборця. Проте в нинішніх українських реаліях інститут е-демократії наділяє громадян в більшій мірі лише статусом спостерігача, в кращому випадку – консультанта. Показовим у цьому випадку є такий інструмент е-демократії, як написання електронних петицій. Як зазначає Д. Плахта, в Україні петиції мають лише консультативний, а не імперативний характер. Автор звертає увагу на досвід деяких європейських країн, які практикують петиції обов'язкового характеру для органів влади. Тому нинішній правовий статус електронних петицій в Україні є сенс переглянути, щоб в майбутньому зробити його дієвим засобом для комунікацій між громадянами та владою, а не просто опитуванням громадської думки [11].

Важливою ознакою, за якою можна розпізнати певний інститут в структурі інституції, є його неподібність, відмінність від інших. Неподібність інституту е-демократії полягає у формах організації взаємодії та мобілізації людей за допомогою різноманітних інструментів у віртуальному середовищі. Найбільше це стосується соціальних мереж, де люди об'єднуються у віртуальні спільноти, а також різноманітних Інтернет-флешмобів з символом «#» та іншими, що неможливе у традиційних варіантах такого роду взаємодій.

Електронна демократія є легітимованим та високоформалізованим інститутом, оскільки, по-перше, відповідає основним демократичним цінностям, що підтримуються суспільством: рівність, свобода, права, плюралізм тощо; по-друге, на законодавчому рівні робота цього інституту регламентована низкою законів («Про таємницю», «Про інформацію», «Про захист персональних даних», «Про доступ до публічної інформації», «Про захист інформації в інформаційно-телекомунікаційних системах» тощо).

Електронна демократія як компонент соціальної інституції демократії в умовах сучасного інформаційного суспільства сприяє реалізації її функцій:

- функції відтворення на новому рівні суспільних взаємин. Відносини «громадяни – влада» організовуються із врахуванням нових цифрових технологій, що не лише адаптує їх до вимог сучасного

суспільства, але і збагачує новими формами і наповненням;

- регулятивної функції, що виражається у наданні громадянам ресурсів та повноважень для участі в політиці, подоланні «інформаційної нерівності», притягненні до відповідальності за правопорушення, які вчиняються у сфері використання інструментів електронної демократії) [12];

- інтегративної функції (зменшення соціальної дистанції між владою та громадянами, консолідація та координація ресурсів, зусиль та дій органів державної влади, громадян та бізнесу) [10].

Поява нового інституту в структурі інституції демократії є способом її модернізації, реагування на виклики сучасного суспільства, тобто повністю відповідає законам та логіці інституційних змін. Інституалізація електронної демократії відбувається з причини невідповідності дій традиційних інститутів, які забезпечують інформаційні потоки між владою та громадянами в системі інституції демократії, новим соціальним реаліям, суспільним потребам. Наприклад, передача інформації традиційними каналами зараз недостатньо ефективна через недовіру громадян до ТВ, радіо чи газет, повільності їхньої дії, неможливості забезпечити інтерактивність, в результаті чого значна частина громадян, особливо молодь, просто не користуються традиційними ЗМІ, надаючи перевагу Інтернету та іншим сучасним медіа. Показовим у цьому випадку є дослідження соціологічної групи «Рейтинг», яке проводилось з 23 листопада по 4 грудня 2017 р. по всій Україні методом індивідуального формалізованого інтерв'ю (Опитано 1200 респондентів віком від 18 років). За результатами цього дослідження виявлено, що молоді люди (18-35 років) більше довіряють Інтернет-ЗМІ та соціальним мережам (57%), ніж традиційним ЗМІ (телебаченню – 45%, газетам – 25%, радіо – 26%) [13, с. 43].

Становлення інституту е-демократії в Україні супроводжується певними труднощами, що зумовлює її певне дисфункціонування. Пояснюється це наявністю великої кількості перешкод: нестачею фінансових та технічних ресурсів, низькою обізнаністю та поінформованістю громадян щодо інструментів електронної демократії, браком інтерактивного контенту на веб-сайтах органів державної влади та відповідних інструментів е-демократії, неузгодженістю політичної волі поміж державними посадовцями щодо поєднання та просування інструментів е-демократії, особливостями політичної культури українського суспільства, зокрема традицією закритості влади та пасивності громадян, консервацією раніше усталених моделей спілкування громадян, особливо старшого покоління, із владою. Їхня значна частина або не вміє користуватися сучасними інформаційно-комунікативними технологіями, або не бажає користуватися інструментами е-демократії, оскільки віддає перевагу традиційним методам (наприклад, похід в адміністрацію для написання звернення чи особистого спілкування з чиновниками замість написання електронної петиції).

Важливо зазначити, що ряд дисфункцій інституту е-демократії є цілком природними. Вони зумовлені перехідним характером нинішньої ситуації, отже не лише можуть бути подолані без ускладнень для нього та інституції демократії в цілому, але й розглядатися як стимул для подальших інновацій, розвитку. В цьому контексті ще одним моментом, вартим уваги соціологів, пов'язаним із функціонуванням е-демократії, є феномен подвійної інституціоналізації – одночасного існування в суспільстві як старих, так і нових інститутів [14, с. 43]. Автори цієї концепції Н. Паніна та Є. Головаха акцентують увагу на ускладненнях для суспільної системи та її інституційної підсистеми, спричинених появою паралельних (старих і нових) інституційних утворень, які суперечать одне одному. У ситуації з е-демократією така одночасна присутність у суспільному просторі традиційних і нових варіантів задоволення потреб може трактуватися радше як перевага, оскільки враховує соціокультурне тло, на якому діють інститути. Одним із принципів е-демократії є сумісність та пов'язаність її з традиційними процесами демократії. Тому в цьому випадку можна говорити про органічну модернізацію інституалізованих форм спілкування громадян із владою, а не лише про гальмування традиційними формами оновлених.

Поєднання старих і нових форм в інституції, яка модернізується, адекватно відповідаючи на виклики часу, дозволяє нам відзначити ще одну рису, властиву інституційним утворенням: присутністю в їхній структурі стабілізуючого та дестабілізуючого компонентів. Дія стабілізуючого механізму інституції демократії спрямована на її самозбереження та самоутвердження, пристосування до нових соціокультурних реалій. У цьому випадку це можна спостерігати на прикладі доповнення усталених форм (хоча і не завжди їх можна трактувати як застарілих, із негативними конотаціями), новими. Дестабілізуючий механізм проявляється в недопущенні надмірного консервування діючих форм, а отже, у введенні в дію та постійному вдосконаленні існуючих інструментів електронної демократії, запровадженні нових, стимулюванні опрацювання відповідних часу процедур, котрі підтримуються громадянами та суб'єктами владних повноважень. Важливо зазначити, що дія цих механізмів значною мірою залежить не лише від їхнього офіційного юридичного оформлення (формалізований вимір інституції), але і від габітуалізації шляхом прийняття обома учасниками процесу (владною і громадянами).

Суперечливі ефекти, якими супроводжується введення в дію інституту е-демократії, рівень готовності зацікавлених акторів та суспільства в цілому до його сприйняття спричиняють неодинакові темпи його інституціалізації в різних країнах. Великих успіхів у галузі розвитку е-демократії досягли

США, Канада, Нова Зеландія, Сінгапур, Нідерланди, Фінляндія, Данія, Норвегія, Австралія, Німеччина, Велика Британія, Естонія та ін. Україна, як вже зазначалося, перебуває на ранній стадії становлення е-демократії, що підтверджується світовим індексом розвитку електронного уряду ООН (E-Government Development Index) 2018 року, в якому Україна посідає 82 позицію [15, с. 132].

Запровадження електронної демократії, окрім позитивних ефектів, містить і ряд загроз. Серед них на першому місці стоїть більша вразливість системи державного управління з боку кіберзлочинності, кібертероризму, кібервійн: проведення ворожих інформаційних операцій, маніпулювання свідомістю громадян тощо. Особливо небезпечним є той факт, що суб'єктами загроз, окрім спеціально створених іншими державами структур, можуть бути і неформальні хакерські об'єднання, які часто мають міжнародний характер, і навіть окремі громадяни. Така тотальність та несистемність загроз різко підвищує їх небезпеку. Тому обов'язковою підсистемою сучасних інформаційно-телекомунікаційних систем є захист інформації, що застосовуються в електронному урядуванні. Реалізація принципу єдиних технічних стандартів в електронному урядуванні передбачає розробку та впровадження технічних регламентів, стандартів, єдиних форматів та протоколів, узгоджених з відповідними міжнародними документами, що стосуються стандартизації та уніфікації діяльності органів влади, надання ними адміністративних послуг, формування електронних інформаційних ресурсів, електронного документообігу, електронного цифрового підпису тощо. Порушення цього принципу унеможливує електронну взаємосумісність (інтероперабельність) та взаємодію органів влади між собою, з громадянами та бізнесом. В Україні внаслідок недотримання зазначеного принципу склалась складна ситуація щодо практичного впровадження електронної демократії, яка погіршується за рахунок збільшення кількості різних інформаційних систем, що не можуть взаємодіяти між собою. З іншого боку, така несумісність автономних цифрових систем взаємодії виступає водночас і певним запобіжником від масованого несанкціонованого втручання в їхню роботу. Така дуальність ситуації може бути імпульсом для пошуку шляхів подолання труднощів, які нею ж провокуються.

Небезпека з боку кіберзагроз, маніпулювання громадською думкою, яке проводиться за допомогою сучасних інформаційно-комунікативних технологій ефективно і достатньо швидко, банальне перевантаження системи й інші чинники вимагають наявності альтернативи електронного урядування (наприклад, збереження документації в паперовому вигляді), що є ще одним поясненням причини існування в українському суспільстві феномену подвійної інституціалізації різних форм реалізації демократичних процедур.

Зважаючи на викладене, можна стверджувати, що електронна демократія є відносно автономним соціальним інститутом у системі соціальної інституції демократії, оскільки їй притаманні характерні інституційні ознаки, вона виконує в ній функції, які співвідносяться із функціями самої інституції та інших інститутів-підструктур. Такий підхід до співвідношення термінів «інституція» – «інститут» відповідає соціологічній методології та володіє значним евристичним потенціалом, оскільки дозволяє зафіксувати можливі джерела та механізми інновацій у самій структурі соціальних інституцій.

Впровадження е-демократії адаптує інституцію демократії до умов сучасного інформаційного суспільства, а отже, виступає засобом її модернізації. Е-демократія є інновацією, яка дозволяє пристосувати демократичні процедури до вимог сучасного суспільства не лише за формою, але й вносить новий зміст у інституцію в цілому. Це стосується передусім наближення об'єктів влади до її суб'єкта, зняття між ними невинуватених бар'єрів, а отже, виведення стосунків між владними структурами та громадянами, які власне становлять сутність демократії, на новий рівень, розширення можливостей зміцнення громадянського суспільства.

Поєднання традиційних та нових компонентів у інституції, розглянуте у статті на прикладі поєднання е-демократії із вдосконаленими відповідно до вимог часу традиційними демократичними процедурами, за певних умов може бути прикладом природного, а отже, позитивного ефекту «подвійної інституціалізації», а не ускладнювати функціонування інституції. Ця гіпотеза вимагає подальшого опрацювання, а отже, може бути одним із напрямків для подальших розвідок.

Ще одним із таких напрямків, на наш погляд, може стати емпіричний аналіз впровадження е-демократії у різних регіонах країни, що дозволить отримати інформацію про часовий та просторовий виміри оновлення інституційних форм у всьому українському суспільстві, тобто з'ясувати специфіку процесів інституціалізації нових форм базової для всього суспільства інституції демократії.

Література:

1. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. К. : Основи, 2000. 198с.
2. Матусевич В. Соціальний інститут: функції, генезис, структура. *Соціологія : теорія, методи, маркетинг.* 2004. №4. С. 43-56.
3. Оссовський В. Соціальна організація та соціальна інституція. *Соціологія: теорія, методи, маркетинг.* 1998. № 3. С. 131-148; Оссовський В. Соціальна організація та соціальна інституція. *Соціологія: навч. посіб. / ред. С. О. Макеєв. К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. С.136-152.*

4. Иншаков О. В. Экономические институты и институции: к вопросу о типологии и классификации. *Социологические исследования*. М.: 2003. №9. С. 42-51.
5. Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять. *Політичний менеджмент*. 2006. № 4 (19). С. 10–19.
6. Катигрובה О. В. Институційні зміни як основа подолання суперечностей інноваційного розвитку. Інвестиції: практика та досвід. 2013. №13. С. 32-35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/ipd_2013_13_9
7. Гриценко В. В. Сутність і категоріальна відмінність понять «інститут» та «інституція». URL: http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Vdnuet/econ/2009_4/6.pdf.
8. Савка В. Є. Соціальний інститут/соціальна інституція: спроба термінологічного розмежування та визначення. *Методологія, теорія та практика соціологічного аналізу сучасного суспільства*: зб. наук. праць. Харків: ВЦ ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2009. Вип. 15. С. 158-162.
9. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии / пер. с пол. М. М. Гуренко. М.: Издательство «Прогресс», 1969. 240 с.
10. Про схвалення Концепції розвитку електронної демократії в Україні та плану заходів щодо її реалізації: Закон України від 08.11.17 р. № 797-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/797-2017-%D1%80/page>
11. Плахта Д. Інструмент е-демократії. День. 2016. 30 серпня (№153). К.: День. URL: <https://day.kyiv.ua/uk/article/podrobyci/instrument-e-demokratiyi>
12. Томкова Й., Хуткий Д. Аналітичні записки з ефективного е-урядування. Випуск №2: Втілення е-демократії: Спектр інструментів та варіанти вибору. К., 2017. 10 с.
13. Оцінка медичної сфери в Україні. Грудень 2017. Соціологічна група «Рейтинг». 44с. URL: http://ratinggroup.ua/files/ratinggroup/reg_files/rg_report_healthcare_112017_press.pdf
14. Головаха Е. Панина Н. Основные этапы и тенденции трансформации украинского общества: от перестройки до «оранжевой революции». *Социология: теория, методы, маркетинг*. 2006. №3. С. 32-51.
15. United Nations. United Nations E-government Survey 2018. 2018. 300 с. – URL: https://publicadministration.un.org/egovkb/Portals/egovkb/Documents/un/2018-Survey/E-Government%20Survey%202018_FINAL%20for%20web.pdf

Електронная демократия в Украине: институционный анализ

В статье акцентируется внимание на различиях при трактовке главных терминов институциональной теории – «социальная институция / social institution» и «социальный институт / social institute» в языке украинской и мировой социологии. В соответствии с требованиями методологии социологической науки (системное понимание всех социальных феноменов) и этимологии указанных понятий социальные институции трактуются как сбалансированные системы институтов-компонентов. Подчеркивается, что электронная демократия (э-демократия / e-democracy) является относительно автономным институтом, который входит в структуру институции демократии. В русле такого подхода институт электронной демократии рассматривается как составная часть социальной институции демократии, которая возникает в процессе модернизации институции, ее приспособления к требованиям современного компьютеризированного общества и выполняет определенные функции и частичные задачи в системе общественного предназначения институции демократии в целом. Становление электронной демократии выступает не только формальным признаком модификации институции, но одновременно является качественным изменением в ней, существенной трансформацией сущностного наполнения институции. Это способствует более эффективному достижению основного назначения демократии: расширению участия граждан в принятии властных решений, а следовательно, стимулирует формирование гражданского общества в современных условиях. В то же время электронная демократия в Украине, находясь на ранней стадии институционального развития, достаточно уязвима, а следовательно, порождает ряд проблем и угроз для самой институции демократии и современного общества в целом. Они связаны прежде всего с недостаточной доступностью для граждан этого инструмента (социокультурное измерение проблемы), сложностью эффективной защиты каналов распространения информации (техническая сторона проблемы) и противодействия последствиям несанкционированного вмешательства в ход и направленность демократических процедур (социотехническое измерение проблемы), а следовательно, требуют надлежащего реагирования общества на эти угрозы.

Ключевые слова: демократия, электронная демократия, социальная институция, социальный институт, институционализация.

Отримано 31.10.2018

УДК 316.354.4

ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Євдокимова Ірина Анатоліївна – в. о. завідувача кафедри соціології управління та соціальної роботи, кандидат соціологічних наук, доцент кафедри соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 4, пл. Свободи, Харків, 61002, Україна. e-mail: i.yevdokimova@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7099-757X>

Вітковська Інна Миколаївна – аспірантка соціологічного факультету, викладач, соціологічний факультет, кафедра соціології управління та соціальної роботи Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. 4, пл. Свободи, Харків, 61077, Україна, e-mail: i.vitkovskaja@karazin.ua

Yevdokymova Iryna – acting head of Department of Sociology of Management and Social Work, PhD, assistant professor of Department of Sociology of Management and Social Work. V.N.Karazin Kharkiv National University. 4, Svobody sq., Kharkiv, 61002, Ukraine. E-mail: i.yevdokimova@karazin.ua ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-7099-757X>

Vitkovska Inna – PhD student, School of Sociology, Department of Sociology of Management and Social Work, V.N.Karazin Kharkiv National University. 4, Svobody sq., Kharkiv, 61002, Ukraine, e-mail: i.vitkovskaja@karazin.ua

Стаття присвячена аналізу тенденцій розвитку громадських організацій в Україні, які є елементом громадянського суспільства та каталізатором його становлення. Проаналізовано результати статистичних та соціологічних досліджень, які були проведені в Україні з 2014 року Державною службою статистики України, Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва, Українським центром економічних та політичних досліджень імені О. Разумкова, Київським міжнародним інститутом соціології, Європейською дослідницькою асоціацією (ERA) та дослідницьким центром GfK Ukraine щодо кількості зареєстрованих громадських організацій, основних напрямів їхньої діяльності та участі в ній громадян, джерел фінансування, рівня довіри до громадських організацій з боку населення України тощо. На основі вторинного аналізу результатів емпіричних соціологічних та статистичних досліджень визначено головні тенденції розвитку громадських організацій в Україні, а саме: зростання кількості зареєстрованих громадських організацій; збільшення кількості організацій, які орієнтовані на вирішення проблем військовослужбовців, внутрішньо переміщених осіб та громадян, які постраждали від конфлікту на сході України; збільшення обсягів фінансування громадських організацій переважно за рахунок надходжень від міжнародних благодійних організацій-донорів; поширення практик волонтерської діяльності серед населення України; зростання рівня довіри населення України до діяльності волонтерів та громадських організацій тощо.

Ключові слова: громадська організація, волонтерська діяльність, громадянське суспільство, тенденція.

The article is devoted to analysis of the trends of formation of civic organizations in Ukraine as an element of civil society and as a catalyst for its development. In the article the results of statistical and sociological empirical studies that were held in Ukraine since 2014 by State Statistics Service of Ukraine, Ilko Kucheriv Democratic Initiatives Foundation (DIF), Ukrainian Center for Economic and Political Studies O. Razumkov, Kyiv International Institute of Sociology, European Research Association (ERA) and research center GfK-Ukraine are analyzed. The authors of the article analyzed the data on the number of registered civic organizations, the main directions of their activities, sources of funding, participation of citizens in their activities, the level of trust to civic organizations from the population in order to distinguish the main trends of the development of civic organizations in Ukraine. Based on the secondary analysis of the results of empirical sociological and statistical studies, the article outlines the main trends in development of civic organizations in Ukraine such as: growing of registered civic organizations number; increasing in number of organizations that are focused on solving the problems of servicemen, internally displaced persons and citizens affected by the conflict in eastern Ukraine; increasing in funding of civic organizations mainly by means of revenues from international charity donors; spreading of practices of volunteer activity among Ukrainian population; growing the level of trust among Ukrainian population to volunteer activity and to civic organizations etc.

Keywords: civic organization, volunteer activity, civic society, trend.

Трансформаційні процеси, політична та соціальна нестабільність, а також прагнення України приєднатися до Європейського Союзу вимагають формування відповідальних інститутів громадянського суспільства та покращення якості життя населення. До соціальних інститутів, що сприяють розбудові громадянського суспільства, належать й громадські організації, які є його «ядром», важливою ланкою

інституціоналізації суспільних інтересів та головним посередником між громадою і державою. Вони створюють умови для розвитку громадських ініціатив та покращення якості життя населення. Мета таких організацій – досягнення соціальних, благодійних, культурних, освітніх, наукових цілей, захист прав і законних інтересів громадян, розвиток фізичної культури й спорту, задоволення духовних та інших нематеріальних потреб. Таким чином, актуальність теми зумовлена потребою українського суспільства в дієвих громадських організаціях як елементі громадянського суспільства та каталізаторі його розвитку. В свою чергу це обумовлює й актуальність наукових досліджень громадських організацій в Україні.

Роль громадських організацій в розвитку громадянського суспільства завжди викликала інтерес як в українських, так і в закордонних дослідників. Теоретико-методологічні основи вивчення громадських організацій представлено в працях таких учених, як П. Геррман, Г. Доманські, Дж. Лавілл, Д. Льюїс, В. Пауелл, Р. Патнам, Т. Парсонс, П. Плау, Е. Реверса, Д. Стоун, А. Токвіль, Ш. Фелдман, Дж. Фішер, Р. Хейя та інших. Вітчизняними вченими досліджуються різні аспекти діяльності громадських організацій, а саме: питання сутності та типологізації громадських організацій (В. Бех, О. Вашук, Л. Войтова, А. Івченко, Л. Усаченко, В. Степаненко та інші); роль громадських організацій у становленні та розвитку громадянського суспільства (В. Коваленко, А. Лясота, А. Матвійчук, М. Шевченко, О. Юлдашев та інші); правові аспекти взаємовідносин громадських організацій і держави (А. Галай, В. Ковальчук, В. Кравчук, С. Пономарьов та інші); соціальна відповідальність громадських організацій в Україні (У. Волинець, В. Дементов, І. Стронянська, І. Ткачук та інші). Громадські організації є також об'єктом численних емпіричних соціологічних та статистичних досліджень в Україні [1; 3; 4; 5; 6; 9; 10; 11; 12; 13; 14; 16]. В той же час слід зазначити, що результати таких досліджень швидко втрачають свою актуальність, що обумовлено суттєвими змінами в українському суспільстві, та досить часто мають фрагментарний характер. Для розуміння ж загальних особливостей та тенденцій розвитку громадських організацій в Україні необхідно постійно здійснювати аналіз наявних напрацювань.

Мета статті – визначити головні тенденції розвитку громадських організацій в Україні на основі вторинного аналізу результатів емпіричних соціологічних та статистичних досліджень з 2014 року до теперішнього часу.

В сучасному науковому дискурсі існує багато підходів до визначення поняття «громадська організація» [2]. Враховуючи це різноманіття узагальнено громадську організацію можна визначити як добровільне, незалежне, неприбуткове об'єднання громадян, яке засноване на спільності інтересів її членів і спрямоване на досягнення соціально значущих цілей, захист інтересів та вирішення гострих соціальних проблем суспільства, громад, соціальних груп та індивідів.

Розгалужена мережа громадських організацій різного спрямування традиційно розглядається в якості однієї з ознак демократичного суспільства. За офіційними даними, кількість зареєстрованих громадських організацій в Україні з року в рік зростає. Так, у 2011 році в Україні було зареєстровано 55113 громадських організацій, а станом на 01.01.2018 р. – вже 80500 (рис. 1). Найактивнішими областями за кількістю зареєстрованих громадських організацій є Львівська, Одеська, Закарпатська, Харківська, Дніпропетровська, Миколаївська та Запорізька.

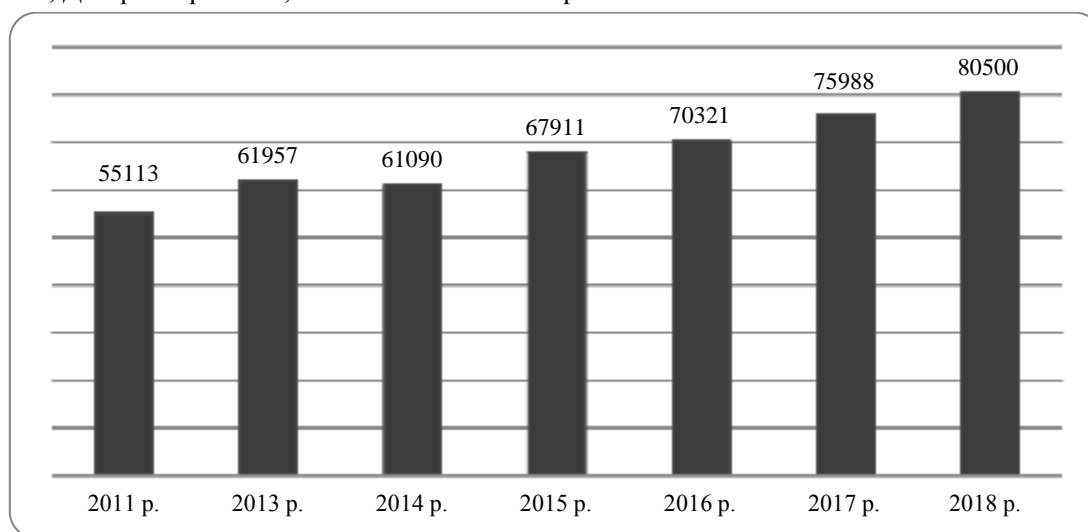

Рисунок 1. Динаміка кількості громадських організацій в Україні у 2011-2018 рр. [6]

За даними Єдиного державного реєстру установ та організацій (ЄДРПОУ), оприлюдненими Державною службою статистики на початок 2018 року, в Україні було зареєстровано 80500 громадських організацій, 27600 профспілок та їх об'єднань, 16837 благодійних організацій, 25200 релігійних

організацій, 28000 об'єднань співвласників багатоквартирних будинків та 1497 органів самоорганізації населення [16, с. 107].

Варто зазначити, що з 2014 року статистичні дані щодо динаміки кількості громадських організацій в Україні наведені без урахування тимчасово окупованої території Автономної Республіки Крим, м. Севастополя та частини зони проведення антитерористичної операції (АТО). Тому в 2015 році ми спостерігаємо тенденцію до зменшення кількості зареєстрованих організацій. Натомість у 2016-2017 рр. сформувалась протилежна тенденція, пов'язана зі стрімким зростанням їх кількості. Можна припустити, що збільшення кількості недержавних організацій упродовж останніх років зумовлено переважно поширенням в Україні мережі організацій, зорієнтованих, по-перше, на вирішення проблем внутрішньо переміщених осіб¹ з Донбасу й анексованого Криму, по-друге, на вирішення проблем постраждалих під час проведення АТО військовослужбовців та цивільного населення [12, с. 16]. Наприклад, станом на березень 2017 р. заявили про себе 395 організацій (асоціацій) ветеранів АТО («Братерство АТО», «Волонтерська служба», «Мир і Ко», «Армія SOS», «Крила Фенікса», «Патріот» та інші).

За даними Державної служби статистики, в Україні за напрямками та видами діяльності функціонують переважно оздоровчі та фізкультурно-спортивні організації, організації професійної спрямованості, молодіжні, освітні, культурно-виховні, об'єднання ветеранів та інвалідів тощо [6]. Такий розподіл, за деякими експертними висновками, цілком відповідає структурі неурядових організацій Європи [15, с. 263].

Безперечно, що події 2014 року змінили напрямки діяльності громадських організацій. Це підтверджують дані комплексного дослідження «НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку»,² проведеного на замовлення Форуму НДО в Україні в грудні 2017 р. - лютому 2018 р. За даними дослідження, впродовж 2017-2018 рр. збільшилась частка тих організацій, які зосереджені на юридичних, психологічних, консультаційних послугах, правозахисній діяльності та наданні допомоги внутрішньо переміщеним особам у вирішенні їх проблем (54%). Також значно збільшилась частка тих організацій, які орієнтують свою діяльність на місцеві громади та об'єднання (64%), молодь та підлітків (57%). Кожна друга громадська організація спрямовує свою діяльність на співпрацю з представниками органів державної та місцевої влади (51%). На жаль, лише незначна кількість організацій опікується соціально вразливими групами населення – це люди похилого віку, особи з обмеженими можливостями, мігранти, особи, які повернулися з місць позбавлення волі тощо (від 26% до 13% опитаних) [9, с. 6, 15].

Серед основних проблем, які вирішують громадські організації – проблеми наслідків конфлікту та побудови миру (48%); проблеми створення ефективного та прозорого місцевого самоврядування (46%); проблеми адаптації переселенців (42%); проблеми місцевих громад (28%); проблеми соціального захисту (26%); проблеми домашнього насильства і гендерної нерівності (25%) та інші (рис. 2).

Рисунок 2. Проблеми, на вирішення яких спрямована діяльність громадських організацій [9]

Важливою складовою ефективного функціонування будь-якої громадської організації є її фінансування. За даними Державної служби статистики, для своєї діяльності громадські організації у 2017 р. отримали з різних джерел 7,3 млрд грн. Основну частину становили кошти від благодійників – 3,8 млрд грн (52,3% від загальної суми фінансування). Від господарської діяльності товариств, підприємств

¹За даними Міністерства соціальної політики, на початок 2018 року кількість вимушених переселенців з Донбасу й анексованого Росією Криму складає близько 1,6 млн. осіб [8].

²Опитування проведене з метою комплексної оцінки потреб у організаційному розвитку українських неурядових організацій в Дніпропетровській, Запорізькій, Харківській та підконтрольній території Донецької та Луганської областей за сприянням Європейської дослідницької асоціації (ЕРА).

(юридичних осіб), створених громадською організацією для виконання її мети (цілей) та напрямів діяльності – 110 млн грн (15,2%), від членських внесків отримано 720 млн грн (9,9%) (рис. 3).

Протягом 2017 року громадські організації використали 87,6% наявних коштів, залишок становив 666,3 млн грн. Найбільше коштів було використано на благодійну діяльність – 29,7% (1,8 млрд грн). Оплата послуг та праці становила відповідно 26,2% (1,6 млрд грн) та 17,5% (1,1 млрд грн) використаних коштів [6].

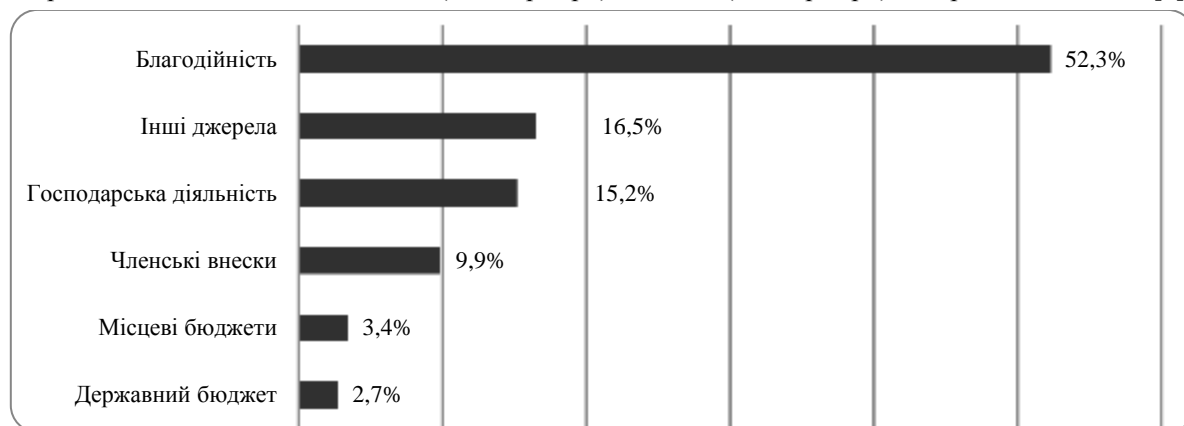

Рисунок 3. Джерела фінансування діяльності громадських організацій у 2017 р. [6]

У структурі бюджету українських громадських організацій допомога міжнародних донорських організацій є дуже ваговою. За результатами дослідження «НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку» [9], більше половини організацій отримують від них грантову допомогу для здійснення власних проєктів. Серед донорських організацій, які найчастіше надають гранти громадським організаціям в Україні слід згадати такі, як Програма розвитку ООН, Агентство США з міжнародного розвитку (USAID), Європейський Союз, Фонд «Відродження», ЮНІСЕФ, Німецьке товариство з міжнародного співробітництва (GIZ), Посольство Великобританії, Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNCHR), Міжнародна організація з міграції, Посольство Нідерландів, Міжнародний Червоний Хрест, Агентство Канади з міжнародного розвитку (CIDA) та інші [9, с. 18].

З іншого боку, слід зазначити, що, на думку громадян України, фінансування громадських організацій в Україні повинно здійснюватися з інших джерел. Так, відповідно до результатів опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності,³ проведеного організацією Пакт (Pact) спільно з Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва в травні 2018 року, на запитання «Хто, на вашу думку, повинен найбільше фінансувати громадські ініціативи/неурядові організації?» третина респондентів відповіла, що в першу чергу фінансувати українські громадські організації має держава (35%), 21% респондентів вважають, що це обов'язок бізнесу, 17% зазначили, що фінансування має надходити від громадян, що належать до груп, які представляють ці організації, або їхні друзі/сім'ї. Лише незначний відсоток населення вважає, що це відповідальність іноземних громадян (3%) та урядів інших країн (1%) [10].

Високий рівень участі громадян у діяльності громадських організацій є одним з основних показників розвитку громадянського суспільства та громадської активності населення. В той же час, офіційні статистичні дані та результати соціологічних досліджень за цим показником суперечать один одному. Так, за даними Державної служби статистики України, в 2017 році загальна кількість членів громадських організацій нараховувала 19,9 млн осіб [6], тоді як чисельність населення України на 1 січня 2017 року становила 42,6 млн осіб [6]. Тобто, згідно цих даних, 47% українців (всіх вікових категорій) були членами громадських організацій. Натомість, за результатами національних щорічних моніторингових опитувань Інституту соціології НАН України в 2017 році 17,9% респондентів зазначили, що вони є членами громадських, політичних організацій чи рухів, тобто лише 7,6 млн осіб [13, с. 433].

Згідно результатів третьої хвилі опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності (травень-червень 2018 року), проведеного організацією Пакт (Pact), лише 5% населення взяли участь у діяльності громадських організацій, і ця частка не змінилася з вересня 2017 року [10].

За даними загальнонаціонального дослідження «Громадянське суспільство в 2018-му: нові

³Опитування проводилися по всій Україні серед мешканців старше 18 років. Вибірка склала 2001 респондентів та відображає розподіл дорослого населення України за віком, статтю, областю та населеним пунктом (за винятком АР Крим і тимчасово непідконтрольних українському уряду територій Донецької та Луганської областей). Теоретична похибка вибірки становить 2,2%. Соціологічне опитування проводилося в три хвили: 1 хвиля: серпень-вересень 2017 р.; 2 хвиля: грудень 2017 р. – січень 2018 р.; 3 хвиля: травень-червень 2018 р.

виклики, нові завдання»,⁴ яке було проведено Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно з соціологічною службою Центру Разумкова, 2,9% опитаних є членами громадських організацій, а 85,3% респондентів – не вважають себе членами жодних громадських об'єднань [5].

Таблиця 1

Членство в громадських організаціях, об'єднаннях, партіях у 2018 р. (n=2004, %) [5]

Громадська організація	2,9
Політична партія	1,5
Релігійне об'єднання	2,9
Профспілка	4,9
Наукове, освітнє об'єднання	0,8
Творча спілка	0,8
Інше	2,0
Ні, я не є членом жодного з громадських об'єднань	85,3

Хоча відсоток членів громадських організацій в Україні є відносно низьким (у порівнянні з країнами Європейського Союзу), мотиви українців щодо створення громадських організацій та участі в їх діяльності є суспільно значущими. Це підтверджують дані опитування 2018 року, в якому респонденти, відповідаючи на запитання щодо причин участі в діяльності громадських організацій, найчастіше обирали такі варіанти відповіді: «небайдужість до стану справ у країні» (20% опитаних), «допомога нужденним» (20%), «прояв громадської позиції» (17%) та інші [10].

Цікавими є дані щодо членства в різних типах громадських об'єднань залежно від віку. Дослідники відзначають, що респонденти, яким понад 60 років, частіше є членами релігійних об'єднань (4,2%), молодь 18-29 років частіше бере участь у діяльності громадських організацій (4,0% серед молоді та 1,5% серед старших респондентів); членами профспілок переважно є люди середнього віку [5].

Таблиця 2

Членство в громадських організаціях, об'єднаннях, партіях у 2018 р. (n=2004, %) [5]

	18-29 років	30-39 років	40-49 років	50-59 років	60 років і старші
Громадська організація	4,0	3,3	3,9	2,5	1,5
Політична партія	1,7	1,4	2,7	1,1	1,0
Релігійне об'єднання	1,3	2,0	3,1	4,1	4,2
Профспілка	5,9	4,8	6,9	3,2	4,0
Наукове, освітнє об'єднання	1,4	0,3	0,5	0,9	0,8
Творча спілка	1,0	0,2	0,0	1,0	1,4
Інше	3,3	1,3	2,9	1,6	1,2
Ні, я не є членом жодного з громадських об'єднань	82,8	88,1	81,5	88,5	87,3

Серед найпоширеніших причин відмови від участі у діяльності громадської організації – брак часу та/або мотивації брати участь в їхній діяльності, невіра у те, що така діяльність може мати реальний вплив на ситуацію, впевненість в тому, що держава має сама турбуватися про вирішення проблем та інші (рис. 4) [10].

Однією з особливостей розвитку громадських організацій в Україні є те, що на фоні невисокого рівня участі громадян в їх діяльності, в країні досить поширеними є практики волонтерства. Це узгоджується з думкою В. Степаненко, що «показник членства в громадських організаціях не зовсім коректно ототожнювати із характером та ступенем громадської участі» [15, с. 268-269].

За даними загальнонаціонального дослідження «Волонтерський рух в Україні»⁵, в 2014 році досвід волонтерства отримали майже чверть українців (23%), а основним напрямом їхньої діяльності була допомога українській армії та пораненим (70% волонтерів), а також допомога важкохворим дітям, людям похилого віку (38% волонтерів) [4]. Утім, на думку сучасних дослідників [12], неможливо визначити реальний кількісний склад учасників волонтерського руху через постійне його поповнення, небажання волонтерів афішувати свою діяльність та напівлегальний статус частини волонтерських організацій.

⁴ Опитування проведено з 15 по 19 грудня 2017 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2004 респонденти віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%.

⁵ В публікації наведені дані дослідження волонтерства та благодійності в Україні, яке було проведено в 2014-му році GfK Ukraine на замовлення Організації Об'єднаних Націй. Дослідження проводилось по всій Україні, включаючи території, які знаходились в зоні АТО за винятком Криму, за допомогою методології CATI. Було опитано 1000 респондентів у віці 16 років і старше. Вибірка репрезентативна населенню України (за винятком Криму) за регіоном, розміром населеного пункту, статтю та віком згідно даних Державної служби статистики.

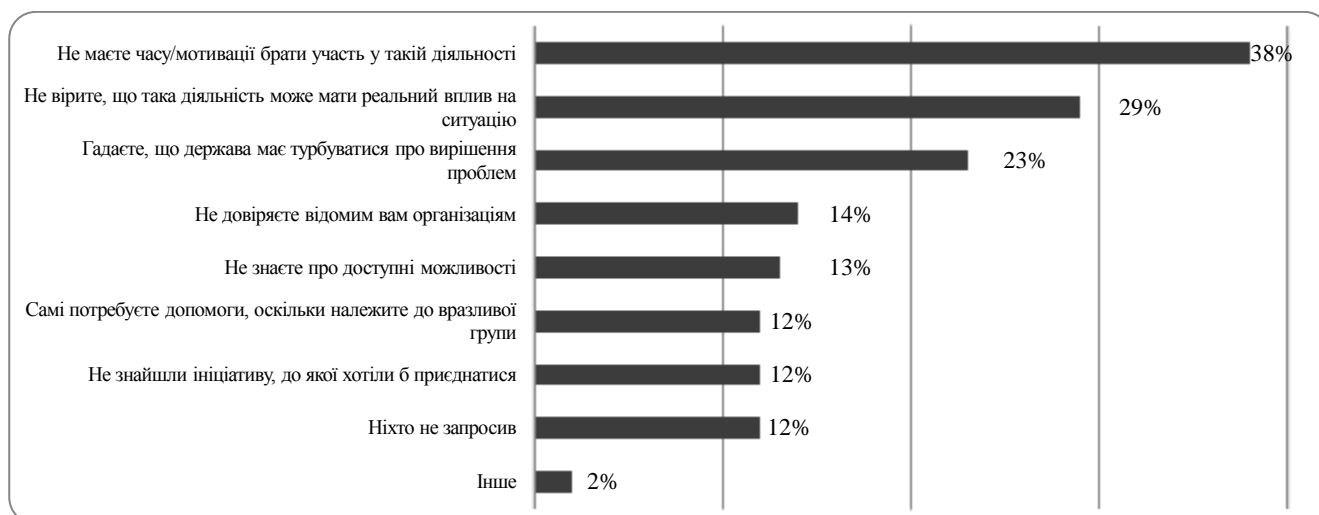

Рисунок 4. Причини відмови респондентів від участі у діяльності громадської організації в 2018 р. (n=2000) [10]

За результатами соціологічного дослідження «Благодійність і волонтерство»,⁶ проведеного в 2016 році Фондом «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва спільно із соціологічною службою Центру Разумкова, відсоток тих, хто постійно займається волонтерською діяльністю, у порівнянні з 2014 роком, значно скоротився і становив 16%. Але протягом 2016 року істотно зріс відсоток тих людей, які надавали грошову та/або матеріальну допомогу для здійснення благодійних акцій та підтримки благодійних організацій (37%) в порівнянні з 2014 роком (21%). Суттєвим напрямом волонтерства протягом 2015 і 2016 років була діяльність, пов'язана із наданням допомоги армії – таку допомогу надавали близько 65% у 2015-му і 62% у 2016-му із тих, хто здійснював волонтерську діяльність. Водночас слід відзначити, що у 2016 році волонтерська діяльність поступово спрямовується й на інші сфери. Так, допомога хворим та інвалідам у структурі благочинної діяльності у 2015 році становила 21%, а в 2016 році – вже 35%, допомога дітям-сиротам зросла з 12% до 23%, а людям похилого віку – з 6% до 12%. Тобто, протягом 2016 року при збереженні явного пріоритету допомоги армії, відбувається повернення благодійної діяльності у традиційні сфери [1]. Загалом наведені дані свідчать, що волонтерський рух дістав суттєвого поширення в Україні з 2014 року.

«Саме такий вибух активності й дієвості волонтерських ініціатив та діяльності волонтерських, благодійних організацій у допомозі українським військовим і постраждалим категоріям населення зумовив сплеск довіри громадян України до цих організацій» [12, с. 17]. Так, згідно результатів опитування «Омнібус»,⁷ проведеного Київським міжнародним інститутом соціології в 2015 році, найбільшою довірою серед населення користувалися церква та волонтери. Більш ніж половина українців довіряла волонтерам (57,6%), громадським організаціям довіряло 34,5% [3]. Дані соціологічного дослідження «Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації»,⁸ проведеного соціологічною службою Центру Разумкова в квітні 2017 року, також свідчать, що в 2017 році серед інститутів держави та суспільства найбільшу довіру мали волонтерські організації (ім довіряло 66% опитаних); рівень довіри до громадських організацій становив майже 44% [14]. У 2018 році, згідно результатів «Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності», з точки зору опитаних, волонтери заслуговують більше довіри (60% опитаних), ніж громадські організації (45%) [10]. Тренд щодо зростання довіри до волонтерів, в порівнянні з громадськими організаціями, на нашу думку, може бути пояснений низьким рівнем інформування громадськості про діяльність останніх.

Таким чином, до головних тенденцій розвитку громадських організацій в Україні з 2014 року до

⁶ Дослідження проведено з 16 по 20 грудня 2016 року в усіх регіонах України за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей. Опитано 2018 респондентів віком від 18 років. Теоретична похибка вибірки не перевищує 2,3%. Опитування проведено на замовлення Українського форуму благодійників.

⁷ Опитування проводилося з 4 грудня по 14 грудня 2015 року в 110 населених пунктах (PSU) в усіх областях України, окрім Автономної Республіки Крим, за стохастичною вибіркою, репрезентативною для населення України віком від 18 років. Методом інтерв'ю опитано 2022 респонденти. У Луганській області опитування проводилися тільки на територіях, що контролюються Україною, у Донецькій області дослідження проводилося на територіях, що контролюються і на територіях, що не контролюються Україною.

⁸ Дослідження проведено соціологічною службою Центру Разумкова з 21 по 26 квітня 2017 року. Було опитано 2018 респондентів віком від 18 років у всіх регіонах України, за винятком Криму та окупованих територій Донецької та Луганської областей за вибіркою, що репрезентує доросле населення за основними соціально-демографічними показниками. Вибірка опитування будувалася як багатоступенева, випадкова із квотним відбором респондентів на останньому етапі. Теоретична похибка вибірки (без врахування дизайн-ефекту) не перевищує 2,3% з імовірністю 0,95.

теперішнього часу можна віднести:

- зростання кількості зареєстрованих громадських організацій;
- збільшення серед громадських організацій кількості тих, які орієнтовані на вирішення проблем військовослужбовців із зони АТО, внутрішньо переміщених осіб та громадян, постраждалих від конфлікту на сході України;
- збільшення обсягів фінансування громадських організацій переважно за рахунок надходжень від міжнародних благодійних організацій-донорів;
- поширення практик волонтерської діяльності серед населення України, яке навіть надає перевагу участі у волонтерській діяльності членству в громадських організаціях;
- зростання довіри населення України до діяльності волонтерів та громадських організацій.

Проведений аналіз статистичних даних та результатів соціологічних досліджень є лише однією зі спроб узагальнення головних тенденцій розвитку громадських організацій в сучасній Україні і, звичайно, не може бути вичерпним. Подальші дослідження слід спрямовувати, на наш погляд, на поглиблене вивчення тенденцій, чинників розвитку громадських організацій. Крім того важливим напрямом аналізу вважаємо вивчення рівня соціальної відповідальності громадських організацій в сучасній Україні.

Література:

1. Благодійність і волонтерство-2016: результати соціологічного дослідження. Київ, 2016. URL: <https://dif.org.ua/article/blagodiynist-i-volonterstvo-2016-rezultati-sotsiologichnogo-doslidzhennya> (дата звернення: 28.07.2018).
2. Вітковська І. М. Громадська організація: теоретичні основи визначення // Габітус. 2018. Вип. 6. С. 36–39.
3. Волонтерство в Україні: загальнонаціональне дослідження. Київ, 2015. 32 с.
4. Волонтерський рух в Україні. GfK Ukraine, 2014. URL: https://www.gfk.com/fileadmin/user_upload/dyna_content_import/2015-09_01_press_releases/data/ua/Documents/Presentations/report_vyshlisky.pdf (дата звернення: 28.07.2018).
5. Громадянське суспільство в 2018-му: нові виклики, нові завдання. Публічна дискусія до 25-річчя «Демократичні ініціативи» імені Ілька Кучеріва». Київ, 6 березня 2018. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/13963398165a9eef1b022177.77359526.pdf> (дата звернення: 25.07.2018).
6. Державна служба статистики України. Офіційний веб-портал. URL: <http://www.ukrstat.gov.ua> (дата звернення: 24.07.2018).
7. Довіра до соціальних інституцій та груп. Київ : Київський міжнародний інститут соціології, 2015. URL: <http://kiis.com.ua/?lang=ukr&cat=reports&id=579&page=1> (дата звернення: 28.07.2018).
8. Міністерство соціальної політики. Офіційний веб-портал. URL: <https://www.msp.gov.ua> (дата звернення: 24.07.2018).
9. НДО у зовнішньому середовищі: організаційні проблеми та можливості розвитку: аналітичний звіт за результатами комплексного дослідження, проведеного на замовлення Форуму НДО в Україні. Київ, 2018. 47 с. URL: http://www.ngoforum.org.ua/wp-content/uploads/2018/03/NGOF_NGOsanalysis.pdf (дата звернення: 25.07.2018).
10. Опитування громадської думки для оцінки змін в обізнаності громадян щодо громадських організацій та їхньої діяльності. Pact Inc., 2015-2018. URL: <https://dif.org.ua/uploads/pdf/11840830095b58982de29a54.07265026.pdf> (дата звернення: 24.07.2018).
11. Про діяльність громадських організацій в Україні у 2017 році: стат. зб. / Держ. служб. статистики України. Київ, 2018. 75 с.
12. Про стан розвитку громадянського суспільства в Україні: аналітична доповідь. Київ : НІСД, 2017. 56 с.
13. Результати національних щорічних моніторингових опитувань 1992-2016 років. Київ : Інститут соціології НАН України, 2017. URL: <http://i-soc.com.ua/assets/files/monitoring/dodatki2016.pdf> (дата звернення: 24.07.2018).
14. Ставлення громадян України до суспільних інститутів, електоральні орієнтації: результати соціологічного дослідження. Київ : Центр Разумкова, 2017. URL: <http://razumkov.org.ua/uploads/socio/Press0417.pdf> (дата звернення: 28.07.2018).
15. Степаненко В. П. Громадянське суспільство: дискурси і практики. Київ : Інститут соціології НАН України, 2015. 420 с.
16. Україна у цифрах 2016: стат. зб. / Держ. служб. статистики України. Київ, 2017. 240 с.

Тенденции развития общественных организаций в современной Украине

В статье проанализированы результаты статистических и социологических исследований, которые были проведены в Украине с 2014 года относительно численности зарегистрированных общественных организаций, основных направлений их деятельности, и участия граждан в ней, источников финансирования, уровня доверия к общественным организациям со стороны населения и др. На основе вторичного анализа результатов эмпирических социологических и статистических исследований определены основные тенденции развития общественных организаций в Украине: рост числа зарегистрированных общественных организаций; увеличение числа организаций, которые ориентированы на решение проблем военнослужащих, внутренне перемещенных лиц и граждан, пострадавших от конфликта на востоке Украины; увеличение объемов финансирования общественных организаций преимущественно за счет поступлений от международных благотворительных организаций-доноров; распространение практик волонтерской деятельности среди населения Украины; рост доверия населения Украины к деятельности волонтеров и общественных организаций.

Ключевые слова: общественная организация, волонтерская деятельность, гражданское общество, тенденция и др.

УДК 316.6:364.14

ПРОБЛЕМИ СОЦІАЛЬНОГО ЗАХИСТУ ІНТЕРЕСІВ РОДИН, ЩО ВИХОВУЮТЬ ДІТЕЙ З ІНВАЛІДНІСТЮ ТА ДІТЕЙ З ОБМЕЖЕНИМИ МОЖЛИВОСТЯМИ ЗДОРОВ'Я

Калашнікова Людмила Володимирівна – кандидат соціологічних наук, доцент, доцент кафедри соціології Чорноморського національного університету імені Петра Могили, вул. 68 Десантників, 10, м. Миколаїв, 54003, Україна, e-mail: lvkashnikova198@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Kalashnikova Lyudmila – PhD in sociology science, Associate professor of Department of Sociology, Petro Mohyla Black Sea National University, 10, 68 Marines Str., Nikolaev, 54003, Ukraine, e-mail: lvkashnikova198@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0001-9573-5955>

Статтю присвячено аналізу проблем соціального захисту сімей, які виховують дітей з вадами здоров'я. Представлено дані офіційної статистики по Україні в цілому, по Миколаївській області та м. Миколаїв, зокрема, щодо кількості дітей з інвалідністю та причин первинної дитячої інвалідності, а також результати соціологічного опитування батьків, що мають дітей з інвалідністю та дітей з обмеженими можливостями здоров'я, проведеного у січні-травні 2018 р. у м. Миколаєві. Акцентовано увагу на необхідності окреслення основних перешкод на шляху забезпечення соціального захисту інтересів зазначеної категорії населення. Підкреслено, що завдяки здійсненому дослідженню було виявлено чимало гострих проблем, які, зокрема, стосуються якості надання медичних, соціальних, освітніх послуг, можливості відвідування реабілітаційних закладів, організації дозвілля особливих дітей, а також визначено прийнятні види та форми навчання дітей з інвалідністю різних груп захворювань. Запропоновано заходи, спрямовані на підвищення ефективності соціальної політики щодо підтримки родин, що виховують дітей з інвалідністю. Сформульовано висновки щодо актуального стану роботи більшості територіальних центрів реабілітації дітей з інвалідністю, зокрема її спрямованості переважно на задоволення потреб дітей із захворюваннями опорно-рухового апарату та кістково-м'язової ситами. Окреслено перспективи подальших емпіричних досліджень з обраної проблематики.

Ключові слова: соціальний захист, діти з інвалідністю, діти з обмеженими можливостями здоров'я, інклюзія.

The issues of social security for children with disability acts as the most sensitive indicator of quality of life, integrating all the negative sides of modern society and vividly describing the effectiveness of all social institutions, including government authorities, public associations, aimed at creating conditions under which people with special needs can lead an independent life and to participate actively in all its aspects. Achieving significant progress in the implementation of the policy in relation to children with disabilities is impossible without knowledge of the needs of the families in which they are raised, as well as assessing the quality of services provided to these families. The article presents the results of a poll of parents of children with disabilities and children with disabilities, with the support of the Nikolayev regional support movement of people with disabilities are «Strong together» and the Department of labour and social protection of population of the Nikolayev city Council in January-May 2018 in the city of Nikolayev. Its main objective was to identify the major obstacles to ensure the social safety of this category of population. In particular, the analysis of the opinions and judgments of parents about the difficulties they encounter in daily life, the quality of provision of medical, social, educational services, visiting rehabilitation institutions, the organization of leisure of their children, as well as the definition of acceptable types and forms of education for children with disabilities different groups of diseases. For the basis of the empirical data, the generalizations about the state of social protection rights to a decent life for children with disabilities and develop practical recommendations.

Keywords: social protection, children with disabilities of health, children with the limited possibilities of health inclusion.

У будь-якому суспільстві існує безліч загроз і ризиків – хвороби, травми, безробіття, зниження конкурентоспроможності на ринку праці, втрата засобів до існування, що здатні дестабілізувати життєдіяльність людини. Важливою функцією держави є вироблення ефективних механізмів соціального захисту, спрямованих на зниження й попередження негативних наслідків різного роду загроз, створення умов для забезпечення соціальної безпеки населення, зокрема людей з обмеженими можливостями здоров'я. Особливої актуальності у цьому сенсі набуває проблема підвищення якості надання соціальної допомоги сім'ям, що виховують дітей з інвалідністю. За останні двадцять років спостерігається тенденція збільшення

числа особливих дітей, до числа яких варто віднести дітей з інвалідністю та дітей з обмеженими можливостями здоров'я, які такого статусу не мають. Так, за даними Центру медичної статистики Міністерства охорони здоров'я України на початок поточного року кількість людей зі статусом «інвалідність» сягає 5,79 % від загальної чисельності населення країни, з них майже 6 % діти до 18 років [1].

Станом на початок 2014 р. в Україні зареєстровано 151125 дітей з інвалідністю, що становило 198,5 на 10 тис. дитячого населення й майже 2,0 % від усього населення країни у віці до 18 років. У 2016 р. налічувалося 153547 дітей з інвалідністю та зареєстровано 12267123 хвороби, у середньому на 100 захворювань припадало 11,6 осіб з інвалідністю [4]. У перебігу останніх десяти років рейтинг причин первинної дитячої інвалідності залишається відносно незмінним: на I місці – вроджені аномалії, деформації та хромосомні порушення – 31,3 % у 2015 р. (31,0 % – у 2014 р.; 30,4 % – у 2013 р.; 29,13 % – у 2011 р.; 22,9% – у 2005 р.); на II-му – хвороби нервової системи – 17,0 % у 2015 р. (17,1 % – у 2014 р.; 17,6% – у 2013 р.; 18,9 % – у 2011 р.; 20,4 % – у 2005 р.); на III-му – розлади психіки й поведінки – 14,0 % у 2015 р. (13,9 % – у 2014 р.; 13,9 % – у 2013-му; 15,5 % – у 2011 р.; 16,6% – у 2005-му). У віковій структурі дітей з інвалідністю у 2014 р. основну групу становили діти шкільного віку від 7 до 14 років – 51,0 %, на другому місці – діти віком від 15 до 17 років – 21,6%, на третьому – діти від 3 до 6 років – 20,2% [5].

Зважаючи на присутність зовнішніх об'єктивних обставин, що ускладнюють і без того важку ситуацію, зокрема внаслідок системних розладів у країні, розбалансованості міжособистісних відносин, загальної соціально-психологічної напруги соціуму, спричиненої тривалим перебігом військових дій на Сході України, сьогодні є особливо важливим вирішення державою питань дитячої інвалідності на якісно новому рівні, комплексно з урахуванням як медичних, так і соціальних, психологічних, культурних, економічних та інших аспектів.

На тлі постійного скорочення чисельності населення країни через низький рівень народжуваності, високий рівень смертності, міграції, спостерігається збільшення долі осіб з інвалідністю, зокрема і дітей. Першочерговість вирішення проблем дитячої інвалідизації актуалізується необхідністю піклування про інвалідів дитинства протягом тривалого проміжку часу, оскільки майже чверть випадків інвалідизації осіб у віці до 50 років обумовлена захворюваннями, перенесеними у дитинстві. Окрім того не варто забувати про те, що дитяча інвалідність є найбільш чутливим індикатором якості життя населення, інтегруючи всі негативні сторони сучасності й яскраво характеризуючи ефективність діяльності усіх національних інституцій, у тому числі органів державної влади, громадських об'єднань, що спрямована на створення таких умов, за яких люди з особливими потребами змогли б вести незалежний спосіб життя і брати активну участь у всіх його аспектах.

Безумовно, досягнення значних позитивних зрушень у реалізації соціальної політики щодо ставлення до дітей з інвалідністю неможливе без знання потреб сімей з такими дітьми, без оцінки якості послуг, що їм надаються. За ініціативи представників громадського об'єднання «Миколаївський обласний рух підтримки осіб з інвалідністю «Сильні разом»» та за підтримки Департаменту праці та соціального захисту населення Миколаївської міської ради Миколаївський центром соціологічних досліджень Чорноморського національного університету імені Петра Могили протягом січня-травня 2018 р. було проведено опитування батьків дітей з інвалідністю та дітей з обмеженими можливостями здоров'я з використанням методу особистісного інтерв'ю.

Основна мета соціологічного дослідження полягала у виявленні думок й оціночних суджень батьків щодо наявних труднощів, проблем з якими вони безпосередньо зіштовхуються у повсякденному житті, якості надання медичних, соціальних, освітніх послуг, можливості відвідування реабілітаційних закладів, організації дозвілля особливих дітей, а також визначення прийнятних видів та форми навчання для дітей з інвалідністю різних груп захворювань тощо.

У дослідженні взяло участь 385 миколаївських сімей, що виховують дітей з обмеженими можливостями здоров'я. Основними учасниками опитування стали переважно жінки, що приймають активну участь у вирішенні проблем своїх дітей. Проводилось інтерв'ювання батьків (226 осіб), діти яких відвідують реабілітаційні заклади міста, та учасників соціальної групи в Інтернет-мережі «Особливі діти Миколаївщини» (75 осіб), також за використанням методу цілеспрямованого квотного відбору в опитуванні брали участь відвідувачі територіальних управлінь соціального захисту населення, що мають дітей з інвалідністю (84 особи). Зважаючи на те, що за даними Головного управління статистики в Миколаївській області щодо чисельності дітей з інвалідністю, станом на початок 2018 р. у м. Миколаєві зареєстровано 1953 таких дитини [3], опитуванням було охоплено лише 19,7 % сімей, що виховують дітей з інвалідністю, від загальної кількості зареєстрованих.

Виявлення відхилень у розвитку дитини, незалежно від характеру та стадії його захворювання, підтвердження інвалідності спричиняє значні зрушення, що торкається безумовно всіх без винятку сфер сімейного життя, й, перш за все, матеріального благополуччя. Оскільки наявність у родині дітей з особливими потребами чи обмеженими можливостями здоров'я вимагає постійного лікування, реабілітації, дотримання спеціального режиму навчання, соціальної адаптації тощо. У зв'язку з цим

особливо важливим є визначення соціально-демографічного портрету таких сімей.

За даними опитування було визначено, що більшість дітей з інвалідністю (64,4 %) виховується у повних сім'ях, третина (32,5 %) – у неповних родинах, ще 2,4 % – виховуються опікунами. У більшості випадків родини одnodітні (35,1 %) – в сім'ях відсутні інші діти окрім дитини з інвалідністю, у дводітних родинах (окрім особливої є ще одна дитина) виховується майже половина таких дітей (45,3 %), натомість у багатодітних родинах – 4,7 %.

Більше половини (54,2 %) опитаних сімей виховує особливих дітей шкільного віку (від 7 до 17 років), дошкільнят (від 3 до 6 років включно) – 34,9 %, малюками від народження до 3 років опікуються – 10,9 % батьків-респондентів.

Щодо виду захворювань, то їх спектр доволі широкий. Згідно діагнозів у рейтингу захворювань особливих дітей перше місце посідають розлади аутистичного спектру та психосоматичні розлади (17,4 %), друге – дитячий церебральний параліч (16,6 %), третє – захворювання кістково-м'язової системи (10,2 %), четверте – серцево-судинні захворювання (9,1 %). При цьому соціальний статус дитини з інвалідністю мають 87,2 %.

Найскладнішим для сімей з особливими дітьми або дітьми з обмеженими можливостями здоров'я є, у першу чергу, нестача коштів, необхідних для лікування дитини, проведення медичних та реабілітаційних процедур, придбання технічних засобів реабілітації та ортопедичних пристроїв. Те, що, зазвичай, надається дитині у відповідності до індивідуальної програми реабілітації не відповідає її потребам або якості, а що ще гірше – не відповідає змінам стану дитини, її розвитку. Таким чином, бажання мати інших дітей нерідко тісно взаємопов'язане саме з фінансовими труднощами. З іншого боку, особливо актуальним для таких сімей є проблема працевлаштування, оскільки необхідні особливі умови, що дозволили б реалізовувати догляд за дитиною з інвалідністю: неповний робочий день, надання вихідних зі збереженням заробітної плати та додаткової відпустки тощо. Як правило, роботодавці неохоче йдуть на подібного роду умови. Саме тому важливо оцінити спектр видів соціальної допомоги, її частоту та якість, адже від того наскільки вони доступні залежить успішність державного супроводу активної життєдіяльності та розвитку природних здібностей особливих дітей, а відтак і їх сімей. З боку державних органів влади батькам, що виховують дітей з інвалідністю, повинні надаватися такі види соціальної допомоги, як: трудові гарантії, податкові пільги, пенсійні виплати, медичні та суміжні послуги, зокрема оперативне та терапевтичне, санаторно-курортне лікування, забезпечення медичними препаратами й технічними засобами реабілітації тощо. Результати проведеного опитування дозволили оцінити доступність зазначених видів допомоги.

Таблиця 1

Розподіл відповідей респондентів на запитання «Чи отримуєте Ви від державних органів влади і як часто зазначені види допомоги?», (% від опитаних)

	Ніколи	Один раз від народження дитини	Регулярно один-два рази на рік	Регулярно щомісяця	Не потребуємо
Надання матеріальних дотацій (грошова чи натуральна допомога)	8,1	13,2	5,9	69,7	3,0
Медичне обслуговування вдома	58,7	13,9	18,3	4,4	4,7
Надання психологічних консультацій	52,6	8,0	24,1	12,5	2,5
Забезпечення засобами пересування та реабілітації (коляски, візки, милиці, ходунки, тростини тощо)	44,9	9,1	19,1	1,4	25,4
Соціально-педагогічні послуги (навчання, організація дозвілля)	31,4	4,0	8,9	50,9	4,9
Отримання безкоштовних путівок на лікування у санаторно-медичні, реабілітаційні заклади України	72,3	10,9	11,7	1,6	3,6
Отримання безкоштовних путівок на оздоровлення дитини в дитячих таборах, базах відпочинку	90,2	2,7	4,1	0,8	2,2
Забезпечення засобами малої механізації (товари спеціального призначення для самообслуговування та догляду)	66,9	5,6	6,2	1,1	20,1
Отримання безкоштовних медичних препаратів	50,8	11,1	18,3	15,3	4,4
Послуги автоперевезення в межах міста	80,6	2,2	4,8	8,7	3,7
Надання юридичної допомоги	92,1	3,4	1,1	0,6	2,8
Інформаційні послуги	64,8	7,0	13,9	11,8	2,4

Зважаючи на відсоткову долю тих сімей, які не потребують тих чи інших видів державної соціальної допомоги, середній показник їх доступності (визначається як співвідношення сумарної долі опитаних батьків, які одноразово, регулярно чи відносно регулярно отримували державну соціальну

допомогу, до загальної кількості можливих її видів) становить не більше ніж 0,34, оскільки, на превеликий жаль, середній арифметичний показник відсоткової кількості родин, які ніколи не отримували від державних органів влади зазначені види допомоги, становить 59,5 %. Однією з можливих причин низького рівня доступності видів соціальної допомоги є відсутність двосторонньої взаємодії, адже, судячи з того, які джерела інформування про можливості їх отримання використовують батьки дітей з інвалідністю, більшість з них отримують інформацію далеко не в повному обсязі. Так, основним джерелом інформації про види державної соціальної допомоги є соціальні працівники, лікарі (23,7 %); друзі, знайомі (23,6 %); соціальні мережі, форуми, чати (17,3 %); статті, повідомлення в Інтернеті (16,3 %). Проте нажалі не офіційні джерела, на кшталт, сайту Міністерства соціальної політики України, МОЗ, МОН тощо.

Найчастіше за місцем проживання сім'ї з особливими дітьми звертаються до лікарень та поліклінік (94,1 %) служб соціального захисту, міського територіального центру соціального обслуговування (89,5 %). Середній бал оцінки якості надання послуг у даному випадку є непоказовим, адже він визначається лише тими бальними оцінками, які виставлені їх відвідувачами. Причин же невідвідування значно більше – від суто фізичних (брак часу, відсутність належних умов активної соціальної участі, недоступність або низька якість транспортного сполучення, важкий стан здоров'я дитини, відсутність служб супроводу та ін.), соціально-психологічних (неприйняття суспільством таких дітей, небажання самих батьків розвивати своїх дітей тощо) до фінансово-матеріальних, й вони вимагають додаткового вивчення.

З метою створення найефективніших механізмів соціальної політики задля підтримки родин, що виховують дітей з інвалідністю, у першу чергу, необхідно мати чітке явлення про найбільш затребувані ними види допомоги.

Питання щодо створення ефективної системи реабілітаційних закладів та системи професійної підготовки фахівців, які задіяні у сфері відновлення здоров'я особливих дітей та дітей з обмеженими можливостями здоров'я в центрах реабілітації, є дуже складним та актуальним для українського суспільства.

За даними Міністерства соціальної політики України станом на 01.01.2018 р. в країні функціонує 153 реабілітаційні установи для осіб з інвалідністю та дітей-інвалідів, зокрема в м. Миколаєві працює 11 центрів соціальної реабілітації особливих дітей (3 міських й 8 районних), що задовольняють потреби 528 дітей-отримувачів послуг, та 1 центр комплексної реабілітації для осіб з інвалідністю, який відвідує 1103 дітей-інвалідів (з них 117 осіб – діти групи ризику віком до 2 років включно, 986 осіб – діти з інвалідністю до 18 років) [7, с. 3, 6, 11]. Співвідносячи кількість дітей-інвалідів в області (4744 осіб станом на початок поточного року) та кількість тих з них, що охоплені діяльністю реабілітаційних установ, зауважимо, що їх не більше, ніж третина.

Серед основних причин невідвідування реабілітаційних центрів батьки відзначили наступні: відсутність реабілітаційних послуг за видом захворювання дитини (37,4 %), важкий стан дитини (12,9 %), відсутність доступного транспорту та допоміжних засобів пересування (12,9 %), низька якість надання реабілітаційних послуг (9,8 %), відмова працівників у наданні необхідних послуг (1,6 %). У той час як 33,0 % опитаних батьків зауважили, що їх дитина не відвідує реабілітаційних центрів, бо не мають в цьому потреби.

Існує два протилежних підходи до соціальної реабілітації дітей з особливими потребами. Перший з них передбачає свідому ізоляцію у спеціалізованому закладі, натомість інший – виховання в умовах родини, навчання основним соціально-побутовим навичкам, які доступні дитині з інвалідністю, спілкування з однолітками у навчальному закладі, набуття професії й формування соціально затребуваної особистості.

Інвалідність дитини певною мірою ускладнює як самосприйняття, так і сприйняття соціумом її як повноцінної самодостатньої особистості. Подекуди викривлене відчуття дитини з інвалідністю щодо власної індивідуальності значною мірою ускладнює природню для дитячої свідомості екзистенційну кризу. Дуже важливою для її подолання й подальшої успішної соціалізації є фізична та психологічна реабілітація. Одним зі способів такої реабілітації є інклюзивна освіта, за якої провідна роль відводиться не лише процесу навчання, а, що більш важливо, соціальному супроводу процесу інтеграції у середовищі здорових однолітків, розвитку здібностей та навичок, підвищенню самооцінки.

Значну роль у процесі психологічної реабілітації дітей з інвалідністю належить їх родинам та найближчому оточенню. Атмосфера любові вселяє впевненість, допомагає відчутти безумовну цінність себе як особистості. Проте варто пам'ятати про те, що допомоги та підтримки вимагає не лише дитина з інвалідністю, а й її близькі, які найчастіше страждають від неспівпадіння власних очікувань з реальними результатами реабілітації. Саме тому говорячи про соціальну інклюзію варто мати на увазі комплекс заходів, спрямованих саме на сім'ю, що виховують дітей з інвалідністю.

Протягом останньої чверті століття у більшості країн Європи відбулися суттєві зрушення у законодавстві, що регламентує діяльність закладів спеціальної освіти. З прийняттям Генеральною Асамблеєю ООН у грудні 1982 р. Всесвітньої програми дій стосовно людей з інвалідністю, міжнародне співтовариство одержало директивну основу для активізації роботи щодо профілактики, реабілітації і забезпечення участі осіб з інвалідністю в суспільному житті країн, їх рівноправності з іншими членами суспільства, покращення умов життя в результаті економічного і соціального розвитку [9].

У 1993 р. Генеральна Асамблея ООН прийняла постанову щодо рівних можливостей всіх осіб щодо права отримання освіти, зокрема і осіб із вадами розвитку. Особливого значення у цьому сенсі набули Саламанська декларація та «Програма дій щодо освіти дітей з особливими потребами», схвалені на Всесвітній конференції «Освіта для дітей з особливими потребами: доступність і якість» (1994). Питання інклюзії також висвітлені в публікації ЮНЕСКО «Відкритий файл про інклюзивну освіту» (2001 р.). У ній поширюється досвід учасників процесу освіти із багатьох країн, накопичений під час серії консультацій, проведених за п'ятирічний період. Публікація «Відкритий файл» являє собою добірку ресурсних матеріалів, покликаних звернути увагу осіб, що ухвалюють рішення, та управлінців на їхню власну ситуацію.

Сьогодні є два основні документи, які визначають міжнародну політику стосовно людей з інвалідністю – «Конвенція ООН про права осіб з інвалідністю» та «План дій Ради Європи щодо сприяння 243 правам і повній участі людей з обмеженими можливостями в суспільстві: покращення якості життя людей з обмеженими можливостями в Європі в 2006-2015 рр.».

Правовим підґрунтям для розвитку інклюзивної освіти в Україні стала ратифікація 16 грудня 2009 р. Верховною Радою України Конвенції ООН про права осіб з інвалідністю і Факультативного протоколу до неї. Першим важливим документом у даному контексті стало розпорядження Кабінету Міністрів України «Про затвердження плану заходів щодо запровадження інклюзивного та інтегрованого навчання у загальноосвітніх навчальних закладах до 2012 р.» від 3 грудня 2009 р. №1482. Це вдалий крок, який вивів систему освіти на усвідомлення нового стандарту у питанні забезпечення права на освіту дитини з особливими освітніми потребами [9].

Сучасна інклюзивна освіта – це, перш за все, складова соціогуманітарної політики держави, що є прямим свідченням захисту прав всіх без винятку людей, які задіяні в освітньому процесі. Проте серед батьків, що виховують особливих дітей, є як прихильники інклюзії, так і її противники, які виступають за збереження різних форм отримання освіти дітей з інвалідністю, у тому числі й спеціальних корекційних загальноосвітніх закладів.

У дослідженні, що проводилося, респондентам було задано питання щодо прийнятних видів та форм навчання для дітей з інвалідністю, й отримано наступні відповіді. Більше половини батьків (58,1%) віддали перевагу очному навчанню з межах освітньої установи. Майже кожен п'ятий респондент (18,9 %) схвально ставиться до індивідуальної форми, що передбачає поєднання навчання на дому й відвідування окремих занять, заходів в освітньому закладі, 7,6 % батьків вважають за доцільне використовувати очно-заочну форму навчання, що передбачає індивідуальне дистанційне навчання без відвідування навчального закладу. Не визначилися у своїх міркуваннях 15,4 % опитаних.

Основним аргументом батьків, що виступають проти навчання їх дітей у звичайних класах, групах загальноосвітніх закладів, є те, що ці установи не пристосовані до потреб особливих дітей. На думку батьків, у загальноосвітніх закладах відсутні можливості отримувати допомогу асистента вчителя, вихователя (22,2%), підтримку однолітків та їх батьків (32,6%), вільно пересуватися в межах закладу (38,6%), безкоштовно займатися у гуртках, секціях (42,9%), відвідувати кімнату психологічного розвантаження (49,1%).

Окрім того опитані батьки вважають, що найбільше перешкоджають отримувати якісну освіту їхнім дітям неадаптовані навчальні програми (13,6%), відсутність відповідної підготовки, досвіду роботи з особливими дітьми у вчителя, вихователя (12,8%), не створені (або створені лише частково) відповідні умови (10,0%), відсутність належного фінансування навчального закладу (7,9%), велика кількість дітей у шкільних класах, групах дитячого садка (7,4%).

Не менш важливим видом допомоги сім'ям з особливими дітьми є соціалізаційна допомога для дітей з інвалідністю, спрямована на розширення спілкування, організацію дозвілля.

Лише 54,3% респондентів дали відповідь на запитання щодо можливості відвідувати їхніми дітьми позашкільних спортивних секцій та гуртків, з них майже чверть не знають про можливість відвідування подібних закладів, ще половина знає, натомість не відвідує. Отже, на загаль лише кожен десятий дорослий намагається організувати дозвілля своєї дитини, проте спектр причин такої пасивності знову ж таки доволі різноманітний – від фінансової неспроможності, фізичного стану дитини, до психологічної неготовності батьків адаптувати свою дитину у соціумі.

Майже аналогічною є картина відповідей батьків щодо відвідування культурних та святкових заходів, театрів, кінотеатрів, концертів, майстер-класів, екскурсій – переймаються цим питанням лише 70,6% опитаних. Проте зауважимо, що більшість батьків були опитані саме у реабілітаційних центрах, до роботи яких вони залучені, зокрема і у сфері організації дозвілля. Тих, хто відвідує дозвіллієві заклади самостійно виявилось лише 1,6% з числа опитаних. Більшість батьків, що виховують дітей з інвалідністю, організовує дозвілля з (або в) центрами(ах) реабілітації або ж на запрошення громадських організацій, благодійних фондів та ін. проте робить це переважно за власний рахунок.

Більшість опитаних батьків, які безпосередньо щодня вирішують проблеми дитячої інвалідності, абсолютно впевнені, що дитина з обмеженими можливостями здоров'я є таким же повноцінним членом суспільства, як і всі інші, якому необхідна взаємодія з соціумом, проте наявна інфраструктура та рівень

запропонованої допомоги не завжди відповідає її потребам та інтересам.

Задля підвищення ефективності механізмів соціальної політики щодо підтримки сімей, які виховують особливих дітей, слід мати чітке явлення про найбільш необхідні їм види допомоги:

- створити ефективну систему раннього втручання, робота якої, у першу чергу, повинна бути спрямована на раннє виявлення відхилень у розвитку дитини, координацію роботи з родиною, а також контроль за діяльністю фахівців задля уникнення інвалідизації дитини, а у разі її неминучості здійснювати медичну реабілітацію, соціальну адаптацію дитини та її батьків;
- адресна фінансова (грошова) допомога, що дозволить батькам підвищити якість лікування та пролонгованість реабілітації їх дитини, звернувшись по високопрофесійну кваліфіковану допомогу до провідних медичних центрів на платній основі;
- збільшити кількість безкоштовних путівок до санаторно-медичних, реабілітаційних закладів України за межами регіону проживання, а також санаторно-курортних, оздоровчих таборів, баз відпочинку особливо у літній період;
- надання можливості придбання якісних технічних засобів реабілітації;
- з метою отримання якісної освіти, розвитку умов адаптації батьки особливих дітей пропонують відкривати інклюзивні класи в школах, групи в ДНЗ або ж створювати на базі загальноосвітніх закладів окремі спеціалізовані класи для більш складних за нозологією дітей, а також збільшити кількість груп в ДНЗ за профілем захворюваності із покровою доступністю в межах конкретного населеного пункту й обов'язкове навчання вчителів, асистентів вчителів, вихователів, асистентів вихователів правилам та стандартам роботи з дитиною відповідно до кожної окремої нозології;
- в регіональних центрах реабілітації доцільно масштабувати корекційні заняття на безкоштовній основі;
- сформувати при центрах реабілітації служби соціального супроводу сімей з особливими дітьми орієнтованих, у першу чергу, на допомогу їх батькам;
- адресне вирішення транспортних та житлових питань, формування мережі доступного міського транспорту, створення архітектурної доступності в місті;
- оптимізація взаємодії структурних підрозділів органів місцевого самоврядування щодо надання допомоги сім'ям, що виховують дітей з інвалідністю, зокрема, створення програм перепідготовки кадрів для забезпечення батьків роботою на дому;
- створення центру реабілітації або навчально-реабілітаційного центру для людей та молоді з особливими потребами 18+, а також створення творчих майстерень, де вони зможуть отримати елементарні творчі навички, працювати хоча б задля часткового забезпечення свого існування самостійно або під наглядом викладачів;
- виділення житла для молоді з особливими потребами 18+ задля підтриманого проживання, де вони деякий період часу спочатку під наглядом асистента (без батьків) будуть вчитися навичкам самостійного життя з метою подальшого окремого життя в соціумі.

Акцентуємо увагу на тому, що досвід проведення такого роду досліджень доволі невеликий, зокрема в м. Миколаєві та Миколаївській області таке дослідження проводиться вперше. З одного боку – це, безумовно, привід радіти, адже нарешті перші кроки до зрушень реалізовано. З іншого – сумувати, оскільки за наявності стійкого інтересу до цієї групи населення з боку держави, не було здійснено жодної спроби систематизації наявних даних у межах соціологічного підходу.

У ході проведення опитування було виявлено, що батьки особливих дітей вважають інклюзивну систему оптимальним способом навчання, за виключенням тих випадків, коли дитина не піддається навчанню або ж вимагає особливих умов, недоступних у загальноосвітніх закладах. При цьому виключно важливу роль в успішній інклюзії відіграють кваліфіковані педагоги, вихователі здатні реалізовувати соціальний супровід таких дітей. Для того, щоб соціальна інклюзія була більш доступною для дітей з обмеженими можливостями здоров'я необхідно провадити соціальну рекламу, а також приймати державні рішення, спрямовані на: підвищення фізичної (архітектурної, технічної, матеріально-технічної) доступності закладів освіти, дозвілля; адаптацію освітніх програм; покращення рівня спеціальної підготовки педагогів, вихователів.

Слід зауважити, що робота дослідників ускладнена, у першу чергу, відсутністю будь-яких статистичних даних щодо даної категорії сімей. Прямим свідченням є факт того, що опитано всього лише 385 батьків особливих дітей, тоді як за наявними даними станом на початок 2018 р. таких дітей в області 4744 осіб [3]. Основна проблема полягає у відсутності координації роботи закладів охорони здоров'я, служб соціального захисту та освітніх установ, зокрема щодо методології обліку таких родин, класифікації провідних потреб й необхідності надання адресної допомоги.

Задля успішності соціальної інклюзії процес комунікації має бути обов'язково двостороннім – батьки дітей з інвалідністю та дітей з обмеженими можливостями здоров'я повинні надавати повну інформацію про стан дітей, їх основні потреби. Натомість державні служби, у свою чергу, мають й інформувати про права та можливості, й задовольняти, якщо не всі, то більшість з потреб особливих дітей.

Має також насторожувати те, що за оцінками опитаних батьків, діти яких переважно відвідують територіальні центри реабілітації, основним джерелом інформації про види державної соціальної допомоги є соціальні працівники, лікарі (23,7%), друзі, знайомі (23,6%), соціальні мережі, форуми, чати (17,3%), статті, повідомлення в Інтернеті (16,3%), адже виникає риторичне питання про те, як саме отримують інформацію ті батьки, хто немає можливості через різні причини їх відвідувати. Фактично вони залишаються відрізаними від світу, залишаючись сам на сам зі своїми проблемами.

Частину робіт, пов'язаних з інформуванням готові взяти на себе представники громадських організацій, і це могло б бути виходом з ситуації, оскільки 33,0% опитаних батьків особливих дітей прагнуть більше дізнатися про їх діяльність, 10,9% – хотіли б взяти участь в їх заходах, 5,7% – навіть висловили бажання стати їх членами, тим самим виказуючи свою активну соціальну позицію.

Аналіз даних дослідження у розрізі різних видів захворювань дітей дозволив зробити припущення щодо того, що робота у більшості територіальних центрів реабілітації спрямована переважно на задоволення потреб дітей із захворюваннями опорно-рухового апарату, кістково-м'язової системи. Залишається відкритим питання стосовно надання допомоги дітям з іншими захворюваннями, зокрема з психосоматичними розладами, із затримкою розвитку, які навіть подекуди не мають статусу інвалідності. У цьому сенсі проведення повномасштабного репрезентативного дослідження дозволило б обґрунтувати рекомендації щодо потенційно можливих напрямів удосконалення соціальної політики по відношенню як до дітей з обмеженими можливостями здоров'я, так і їхніх батьків.

Література:

1. Довідники. Показники здоров'я населення та використання ресурсів охорони здоров'я в Україні за 2017 р. Офіційний сайт Центру медичної статистики МОЗ України. URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/statdov.html>
2. Соціальний захист населення: статистичний збірник; відпов. за вип. О. О. Кармазіна. К.: Державна служба статистики України, 2017. 123 с.
3. Статистична інформація. Офіційний сайт Головного управління статистики в Миколаївській області. URL: <http://www.mk.ukrstat.gov.ua>.
4. Слабкий Г. О., Шафранський В. В., Дудіна О. О. Інвалідність дітей як проблема громадського здоров'я: профілактика та забезпечення ефективної реабілітації. Вісник соціальної гігієни та організації охорони здоров'я України. 2016. № 3 (69). С. 4-9.
5. Українська база медико-статистичної інформації «Здоров'я для всіх». URL: <http://medstat.gov.ua/ukr/news.html?id=203>.
6. Щорічна доповідь про стан здоров'я населення, санітарно-епідемічну ситуацію та результати діяльності системи охорони здоров'я України. 2015 рік / за ред. Шафранського В. В.; МОЗ України, ДУ «УІСД МОЗ України». Київ, 2016. 452 с.
7. Реабілітація осіб з інвалідністю та дітей з інвалідністю: статистичний збірник. К.: Відділ реабілітаційних послуг та зайнятості осіб з інвалідністю Департаменту соціального захисту осіб з інвалідністю при Мінсоцполітики України, 2018. 163 с.
8. Актуальні питання соціалізації дітей із особливими освітніми потребами: інструктивно-методичний лист / укл. О. О. Мілейко. Миколаїв: ОІППО, 2017. 32 с.
9. Колупаєва А. А., Луценко І. В. Нормативний бюлетень: Аналіз міжнародного законодавства з питань інклюзивної. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови. 2016. Вип. 11. С. 242-260.

Проблемы социальной защиты интересов семей, которые воспитывают детей с инвалидностью и детей с ограниченными возможностями здоровья

Статья посвящена анализу проблем социальной защиты семей, воспитывающих детей с проблемами здоровья. Представлены данные официальной статистики по Украине в целом, по Николаевской области и по г. Николаеву, в частности, по количеству детей с инвалидностью и причинам первичной детской инвалидности, а также результаты социологического опроса родителей, имеющих детей с инвалидностью и детей с ограниченными возможностями здоровья, проведенного в январе-мае 2018 в г. Николаеве. Акцентируется внимание на необходимости определения основных препятствий на пути обеспечения социальной защиты интересов указанной категории населения. Подчеркнуто, что благодаря проведенному исследованию было обнаружено немало острых проблем, которые, в частности, касаются качества предоставления медицинских, социальных, образовательных услуг, возможности посещения реабилитационных учреждений, организации досуга особенных детей, а также определены приемлемые виды и формы обучения детей с инвалидностью различных групп заболеваний. Предложены меры, направленные на повышение эффективности социальной политики по поддержке семей, воспитывающих детей с инвалидностью. Сформулированы выводы относительно актуального состояния работы большинства территориальных центров реабилитации детей с инвалидностью, в том числе ее направленности преимущественно на удовлетворение потребностей детей с заболеваниями опорно-двигательного аппарата и костно-мышечной системы. Определены перспективы дальнейших эмпирических исследований по выбранной проблематике.

Ключевые слова: социальная защита, дети с инвалидностью, дети с ограниченными возможностями здоровья, инклюзия.

ТИПОЛОГІЯ ЦІННІСНИХ ОРІЄНТАЦІЙ УКРАЇНЦІВ (НА ОСНОВІ ДАНИХ ЄВРОПЕЙСЬКОГО СОЦІАЛЬНОГО ДОСЛІДЖЕННЯ)

Лешенок Уляна Сергіївна – аспірантка факультету соціології Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 64/13, вул. Володимирська. Київ, 01601, Україна, leshenok_u@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7994-1393>

Leshenok Uliana – PhD student Faculty of Sociology Taras Shevchenko National University of Kyiv, 64/13, Volodymyrska str., Kyiv, 01601, Ukraine, leshenok_u@ukr.net, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-7994-1393>

Стаття присвячена аналізу ціннісних орієнтацій українців на основі даних шести хвиль Європейського соціального дослідження (2004-2012 років). Метою є виявлення структури українського суспільства на основі ціннісних орієнтацій респондентів, отриманих методом опитування. Окремо також аналізується динаміка даної структури протягом 2004-2012 років. Поняття «цінності» у даній статті визначено у межах теорії Ш. Шварца як бажані цілі, що виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значущістю і є керівними принципами в житті людини. У аналізі використовуються десять цінностей Ш Шварца, які згруповані у чотири ціннісні сектори, а саме «Збереження», «Піклування про людей і природу», «Самоствердження» і «Відкритість до змін». Для виявлення структури респонденти були розподілені на три кластери в залежності від рівня вираженості тих чи інших ціннісних орієнтацій. Кластеризація здійснена методом k-means, але кластерні центри задані таким чином, щоб до першого кластеру потрапили респонденти з найбільш вираженими цінностями «Самоствердження» та «Відкритості», до другого кластеру – респонденти з найбільш вираженими цінностями «Піклування» та «Збереження», а до третього кластеру – респонденти, які мають наближені до середніх по масиву значення по усім чотирьом ціннісним секторам. Для кожної хвилі задані власні кластерні центри, виходячи з максимальних, мінімальних та середніх значень у даній хвилі по кожному з ціннісних секторів. В результаті аналізу підтверджена адекватність запропонованого розподілу на три кластери в залежності від рівня вираженості протилежних за своїм мотиваційним наповненням цінностей. Продемонстровано, що отримані кластери відрізняються один від одного за соціально-демографічними характеристиками, а також за рядом соціальних орієнтацій. Найбільш чисельним у кожній з хвиль дослідження є третій кластер, тобто найбільш чисельною групою є респонденти, які не мають яскраво виражених цінностей того чи іншого сектору. Встановлено також, що тенденція зростання вираженості цінностей «Самоствердження» та «Відкритості», яка проявляється по масиву в цілому, спостерігається також у межах першого та третього кластерів, але ціннісні орієнтації другого кластеру лишаються відносно стабільними.

Ключові слова: цінності, ціннісні орієнтації, кластерний аналіз.

The article is devoted to the analysis of value orientations of Ukrainians based on the data of six waves of the European Social Survey (2004-2012). The aim is to identify the structure of Ukrainian society on the basis of the value orientations of respondents, obtained by the public opinion polling. The dynamics of this structure is also analyzed during 2004-2012. The concept of "value" in this article is defined within Schwartz's theory as desirable goals that go beyond specific situations, differ in importance from each other and are guiding principles in human life. The analysis uses the ten Schwarz's values, which are grouped into four value sectors, which are named «Conservation», «Self-Enhancement», «Self-Transcendence» and «Openness to Change». To identify the structure respondents were divided into three clusters, depending on the expressiveness of value orientations in each sector. The clustering was carried out using the k-means method, while the cluster centers were wrote based on the theoretical conception: the first cluster includes respondents with the most expressed values of «Self-Enhancement» and «Openness to Change», the second one – respondents with the most expressed values of «Self-Transcendence» and «Conservation», the third one – respondents who are closes to average values of all four sectors. The resulting cluster structure was identified in each of the six waves of the European Social Survey. At the same time clusters are differ in a number of socio-demographic indicators, as well as in some social orientations. The third cluster is biggest in the each wave of the survey. It means that the group of respondent who doesn't have strongly expressed values of any of four sectors is the biggest. It can be explained by the phenomenon of ambivalence of the individual that means combination of views, thoughts, feelings, orientations that are mutually exclusive. It was also found that the trend of increasing the expressiveness of the values of «Self-Enhancement» and «Openness to Change», which manifests itself in the array as a whole, is also observed within the first and third clusters, but the value orientations of the second cluster remain relatively stable.

Keywords: values, value orientations, cluster analysis.

Виявити у суспільстві певну структуру, виокремити соціальні групи, які потім зможуть бути використані у якості пояснювальних змінних для тих чи інших соціальних явищ та процесів – це завдання, яке ставлять перед собою представники цілого ряду суспільних наук, у першу чергу соціології. Значний пласт соціологічних досліджень, який базується на класовій теорії, спрямований на пошук класової структури в українському суспільстві, поширені також різноманітні підходи до регіоналізації території України з метою пояснення тих чи інших орієнтацій чи установок населення через місце проживання. Окремий масив досліджень присвячений спробам проаналізувати українське суспільство у термінах поколінь. Різні підходи до пошуку структури на основі місця проживання, віку, зайнятості, рівня доходу і т.д. спрямовані на те, щоб виявити структуру суспільства у даний момент часу, а також простежити її у динаміці, і тим самим пояснити динаміку тих чи інших соціальних явищ чи процесів, які можуть бути пов'язані з виділеною структурою. У даному випадку перспективним є створення типологізації на основі ціннісних орієнтацій населення України, адже цінності можуть виступати інтегральною характеристикою, на основі якої можливо скласти певний портрет українського суспільства, оскільки вони, з одного боку, виступають характеристиками індивідів, а з іншого боку, характеристиками культур, носіями яких є ті чи інші соціальні спільноти. Якщо розглядати цінності, як певні цілі, вони можуть виступати основою формування установок, орієнтацій, упереджень, мотивів людської діяльності і т.д.

Відповідно, структура населення України, отримана на основі ціннісних орієнтацій, базується не на дескриптивних характеристиках, на основі яких можна об'єднати людей, схожих за рядом ознак (наприклад, соціально-демографічних), але відмінних за тими чи іншими установками, вподобаннями або мотивами діяльності, а об'єднати людей, схожих за своїми соціально-психологічними характеристиками. Такий розподіл отриманих груп, як у даний момент часу, так і у динаміці, може характеризувати суспільство в цілому і зміни, які у ньому відбуваються.

Перш ніж дати визначення поняттю «цінності», варто зазначити, що у соціальних науках існує два підходи до визначення цінностей в залежності від того, хто є їх носієм – окремі індивіди або ж соціальні спільноти. Підхід до інтерпретації цінностей як індивідуальних характеристик сформувався у межах психології, де цінності розглядалися у якості змінної, через яку можна пояснити людську поведінку. Так, наприклад, Г. Олпорт та П. Вернон визначали цінності як базові переконання або уявлення індивіда щодо того, що є або не є важливим у його житті [1, с. 505]. У визначенні цінностей М. Рокіча центральним елементом, так само як у Г. Олпорта та П. Вернона, є переконання. На його думку, цінності – це стійкі переконання у тому, що певний вид діяльності або спосіб існування є більш особисто або соціально прийнятним, ніж протилежний йому [2, с. 5]. Рокіч розрізняє два основних типи цінностей - термінальні та інструментальні [3, с. 154]. Термінальні цінності він визначає як найбільш важливі, транс-ситуаційні людські цілі або бажаний спосіб існування. В той час як інструментальні цінності – це найбільш прийнятні моделі поведінки. Теорія індивідуальних цінностей Рокіча поступово була витіснена теорією базових цінностей Ш. Шварца. На сьогодні підхід Ш. Шварца поряд з підходом Р. Інглхарта є одним з найбільш авторитетних, методики вимірювання цих дослідників включають як до загальнонаціональних, так і до міжнародних порівняльних досліджень (наприклад, ESS, EVS і т.д.). В теорії базових життєвих цінностей, розробленій Шварцом, під цінностями розуміються бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значимістю і є керівними принципами в житті людини [4, с. 903].

Але цінності також можуть розглядатись як характеристики соціальних спільнот. При такому підході цінності виражають розуміння того, що вважається прийнятним у даному суспільстві і бажаним у його культурі, тобто певні культурні ідеали. Культурні цінності формують і обґрунтовують індивідуальні і групові вірування, дії та цілі. Культурні цінності лежать в основі інституційованих норм і щоденних практик. Наприклад, якщо у культурних цінностях робиться акцент на успіх та амбіції, це може вилитись у висококонкурентну економічну систему [5, с. 139]. Серед дослідників, які тлумачать цінності як характеристики соціальних спільнот, можна навести визначення К. Клакхона, який припускає, що людям властиві певні біологічні риси і характеристики, які є базою для розвитку культури, і що люди вважають свої власні вірування та практики природними, а ті вірування та практики, які різняться від їх власних, – дивними та навіть хибними. Він визначив поняття «цінності» як «уявлення, явне або неявне, яке характерне для індивіда або групи та впливає на відбір найбільш прийнятних моделей та засобів досягнення бажаних цілей» [6, с. 4]. Ш. Шварц, окрім теорії індивідуальних цінностей, розробив також підхід до вимірювання культурних цінностей. Ідея, яка лежить в основі цього підходу, схожа з ідеєю К. Клакхона. Шварц так само вважає, що культурні цінності проявляються у тому, як суспільства протистоять базовим проблемам у щоденній людській діяльності. Люди повинні розпізнавати ці проблеми, планувати відповіді на них, і мотивувати один одного боротись із ними [7, с. 139]. На думку Г. Хофстеде, цінності є стабільною частиною національної культури [8, с. 378]. Хофстеде у своєму підході до визначення цінностей намагається об'єднати і індивідуальні, і культурні цінності: на його думку, цінності є одночасно характеристиками і індивідів, і спільнот. Він визначає цінності, як тенденцію обирати певний спосіб дій серед інших можливих способів [9, с. 19].

Типологізаціям на основі ціннісних орієнтацій у соціології присвячений значний пласт досліджень. Найчастіше у таких дослідженнях групують країни на основі середніх значень тих чи інших цінностей з метою пошуків способів групування країн не на основі економічних показників або географічного положення, а на основі соціально-психологічних характеристик населення цих країн. Так, наприклад, В. Магун та М. Руднев (2015) пропонують типологізацію країн Європи на основі приналежності населення до п'яти ціннісних класів, виділених за методикою Ш. Шварца за допомогою аналізу латентних класів. За цією ж методикою, але використовуючи метод кластеризації k-means, Лі з колегами (2011) виділяє чотири ціннісних кластери. Г. Мурс і Дж. Вермунт (2007) розробили свою типологізацію на основі методики Інглхарта, де розділили на п'ять класів країни Європи та Північної Америки.

Метою даної статті є виявлення структури українського суспільства на основі ціннісних орієнтацій респондентів, а також виявлення тенденції у динаміці даної структури.

У цій роботі проведена кластеризація населення України у відповідності до міри вираженості ряду ціннісних орієнтацій населення, вимірених у межах Європейського соціального дослідження, у якому Україна брала участь з 2004 по 2012 рік. Для подальшого аналізу будуть використані шість хвиль даного дослідження.

При цьому інтерпретація поняття «цінності» базується на методиці Ш. Шварца, яка включена до опитувальника ESS. Відповідно до цієї методики цінності визначаються як бажані цілі, які виходять за рамки конкретних ситуацій, відрізняються одна від одної за своєю значимістю і є керівними принципами в житті людини [4, с. 903].

В початковому варіанті теорії Шварца пропонується включати у круговий континуум 10 базових людських цінностей, які можуть бути зведені у 4 ширші ціннісні сектори. Валідність кругової моделі Шварца підтверджується відтворюваністю запропонованої структури цінностей у різних культурах на основі даних порівняльних досліджень.

Згідно моделі Ш. Шварца до сектору «Збереження» відносяться цінності «Безпека», «Конформність» і «Традиція», до протилежного за змістом сектору «Відкритість до змін» відносяться цінності «Ризик-новизна», «Самостійність» і «Гедонізм». До сектору «Самоствердження» відносяться цінності «Влада-багатство» і «Досягнення», а до протилежного за змістом сектору «Турбота про людей і природу» – цінності «Універсалізм» та «Доброзичливість». На основі операціоналізації даної моделі Ш. Шварц створив дві методики – Ціннісний опитувальник і Портретний опитувальник. Аналіз ціннісних орієнтацій у даній статті базується на основі Портретного опитувальника. Даний опитувальник включає в себе набір із 21 ціннісного «портрета» абстрактних осіб, схожість з якими респонденту пропонується оцінити по шкалі із шести пунктів: від «Дуже схожий на мене» до «Зовсім не схожий на мене» [13, с. 10]. Для подальшої роботи з цими змінними і перекодування їх у 10 цінностей варто змінити спрямування шкали, щоб більше значення інтерпретувалось як більша подібність. На наступному етапі по кожній цінності обраховується середнє значення індикаторів, через які вона вимірюється. Але від отриманого середнього значення по кожній цінності віднімається середнє значення по усім індикаторам, які вимірюють цінності. Така методика розрахунку дає можливість обійти проблему, коли деякі респонденти схильні визначати усі наведені «портрети» як такі, що дуже схожі на нього або на неї. Аналогічним чином утворюються чотири ціннісні сектори, а саме «Самоствердження», «Відкритість до змін», «Збереження» і «Піклування про людей та природу».

Гіпотеза дослідження полягає у тому, що в українському суспільстві можливо виокремити групи, які поділяють протилежні за змістом ціннісні орієнтації (Самоствердження-Відкритість та Піклування-Збереження), при цьому між виділеними групами існують відмінності як в соціально-демографічній структурі, так і в тих чи інших установках та орієнтаціях.

Для утворення кластерної структури респондентів на основі вираженості тих чи інших цінностей у даній роботі використаний конфірматорний кластерний аналіз. Виходячи з гіпотези дослідження, респонденти розподілені на три кластери методом k-means, але кластерні центри були задані таким чином, щоб до першого кластеру потрапили респонденти з найбільш вираженими цінностям «Самоствердження» та «Відкритості», до другого кластеру – респонденти з найбільш вираженими цінностями «Піклування» та «Збереження», а до третього кластеру – респонденти, які мають наближені до середніх по масиву значення по усім чотирьом ціннісним секторам. Для кожної хвилі були задані власні кластерні центри, виходячи з максимальних, мінімальних та середніх значень у даній хвилі по кожному з ціннісних секторів. Третій кластер утворений, базуючись на припущенні про існування феномену «подвійної інституціоналізації», описаного Є. Головахою та Н. Паніною. Мається на увазі, що нові демократичні інститути стали легальними, але не стали легітимними в оцінках населення [14, с. 17]. Як результат, в українському суспільстві спостерігається амібавлентність особистості – поєднання поглядів, думок, почуттів, орієнтацій, які є взаємовиключними, коли людина, наприклад, одночасно виступає за свободу пересування і збереження чи навіть посилення режиму прописки, за обмеження доходів і необмежену зарплатню [15, с.11]. Виходячи з цього, варто врахувати можливість поєднання у респондентів протилежних за змістом цінностей, а отже відсутність яскраво виражених цінностей того чи іншого сектору. Фінальні кластерні центри, отримані в результаті кластерного аналізу, наведені у Таблиці 1:

Таблиця 1

Фінальні кластерні центри після кластеризації методом k-means

№ кластера	Рік	Самоствердження	Піклування	Відкритість	Збереження
1	2012	0,17	-0,05	0,18	-0,27
	2010	0,24	0,00	0,18	-0,34
	2008	0,24	-0,03	0,21	-0,35
	2006	0,07	0,13	0,04	-0,18
	2004	0,05	0,06	0,15	-0,23
2	2012	-0,89	1,10	-1,25	1,12
	2010	-0,87	1,08	-1,23	1,09
	2008	-0,98	1,09	-1,19	1,12
	2006	-0,94	1,17	-1,40	1,22
	2004	-1,10	1,07	-1,20	1,20
3	2012	-0,13	0,48	-0,51	0,28
	2010	-0,14	0,46	-0,51	0,30
	2008	-0,18	0,52	-0,56	0,33
	2006	-0,37	0,60	-0,63	0,48
	2004	-0,22	0,62	-0,69	0,42

Джерело: ESS Round 2 (2004) – ESS Round 6 (2012), European Social Survey, Longitudinal Data File

На основі фінальних кластерних центрів можна зробити висновок, що запропоноване рішення дає результат, адекватний початковій теоретичній моделі: у першому та другому кластері спостерігаються найбільш контрастні відмінності між мірою вираженості цінностей «Збереження»-«Піклування» та «Самоствердження»-«Відкритості», при чому для першого кластеру характерна найвища вираженість цінностей «Самоствердження» та «Відкритості», відповідно для другого – цінностей «Збереження» та «Піклування». У третьому кластері відмінності є найменш контрастними, вираженість цінностей «Збереження» та «Піклування» є дещо вищою, що відповідає загальній тенденції у кожній з шести хвиль по Україні.

На основі ціннісної моделі Ш. Шварца (2014) можна дати інтерпретацію вираженості тих чи інших цінностей. Ціннісні орієнтації, які входять до сектору «Піклування», а саме «Універсалізм» та «Доброзичливість», пов'язані як із прагненням респондентів до збереження та покращення добробуту людей, які входять до їх найближчого оточення, так і захисту добробуту всього суспільства в цілому. Ті респонденти, які поділяють дані цінності, переймаються захистом природи, ідеями соціальної справедливості, рівності, демонструють толерантність. Вони переконані у необхідності рівномірного розподілу ресурсів та можливостей у суспільстві.

Ціннісні орієнтації, які складають сектор «Збереження» («Конформність», «Традиція», «Безпека»), виражаються у прийнятті звичаїв та переконань, які продукуються традиційною культурою або релігією, переконаннях, що уряд має обмежувати дії, які можуть зашкодити іншим або порушити соціальні норми. Такі респонденти переймаються безпекою та стабільністю у суспільстві, соціальних взаємодіях та в особистому житті.

Ціннісні орієнтації, які входять до сектору «Самоствердження» («Влада-Багатство» та «Цілепокладання») проявляються у прагненні домінування та контролю над іншими людьми і ресурсами, а також у наданні високої значущості особистому успіху і схваленню іншими людьми. Ті, хто поділяють такі цінності, негативно ставляться до втручання уряду в економічні процеси у державі.

Ціннісні орієнтації у секторі «Відкритості до змін» («Самостійність», «Ризик-Новизна», «Гедонізм») пов'язані з прагненням до чуттєвого задоволення, захоплюючих пригод, нового досвіду, респонденти, для яких характерна висока вираженість даних цінностей, прагнуть до незалежності у власних діях і думках, самостійності при прийнятті рішень. Ті, хто поділяють дані цінності, прагнуть гарантії їх громадянських прав та свобод, адже вони переконані у тому, що кожен громадянин вільний діяти і думати так, як вважає за потрібне.

Для того, щоб скласти уявлення про наповненість виділених кластерів, варто розглянути ряд соціально-демографічних показників та деяких соціальних орієнтацій респондентів, які увійшли до даних кластерів. У дослідженні 2012 року у статеві-віковому розподілі у кожному з трьох кластерів переважають чоловіки, найбільш рівномірний розподіл спостерігається у першому кластері (44% чоловіків та 56% жінок).

У розрізі віку основу першого кластеру складають наймолодші респонденти (частка респондентів у віці 18-35 років становить 47,6%), найстарші – другий кластер (частка респондентів у віці 56 років і старше становить 57,3%), у третьому кластері більшість становлять респонденти у віці 36-65 років (58,2%).

Респонденти, які входять до другого кластеру, є найбільш політично активними, переважна більшість брала участь у останніх виборах (82%), в той час як у третьому кластері даний показник становить 76%, а у першому 64%. У голосуванні за партії теж простежуються певні відмінності: так, у першому кластері вища частка тих, хто проголосував за партію «УДАР» на останніх виборах (19% у першому кластері, 15% у третьому

кластері та 11% у другому кластері) та за партію «Свобода» (12%, 11% та 7% відповідно), а серед другого кластеру дещо вища частка тих, хто проголосував за КПУ (7%, 5% та 12% відповідно).

Враховуючи віковий розподіл у межах кластерів, природно, що у другому кластері суттєво переважає частка пенсіонерів (46%). Однак, серед працюючих респондентів дещо вищою є частка самозайнятих у межах першого кластеру, порівняно з третім та другим (5,6% у першому кластері, 3,5% у третьому кластері, 2,8% у другому кластері).

Також спостерігаються відмінності у рівні освіти: серед респондентів, які увійшли до першого кластеру, більшість мають неповну або повну вищу освіту (57%), в той час як серед другого та третього кластеру цей відсоток дещо нижчий (41% та 51% відповідно).

Серед першого кластеру дещо вища частка респондентів, які проживають у великому місті (36% у першому кластері, 30% у третьому кластері та 23% у другому), в той час як серед другого кластеру дещо вища частка тих, хто проживає у сільській місцевості (30%, 35% і 38% відповідно).

Також респондентів, які складають другий кластер, можна назвати більш релігійними, адже серед них 77% зазначили, що відносять себе до певної релігії або деномінації (серед третього кластеру таких 75%, а серед першого – 65%).

Респонденти, які входять до другого кластеру, найменше задоволені життям в цілому у порівнянні із респондентами з першого та третього кластерів, і найменше задоволені різними сферами життя держави (станом економіки, роботою уряду, станом демократії, освіти та охорони здоров'я). У той же час стан свого здоров'я найкраще оцінюють респонденти у першому кластері, а у другому оцінка найнижча.

Також респонденти у другому кластері найменш соціально активні: у порівнянні із першим та третім кластером вони найрідше проводять час з друзями, родичами або колегами (за 10-бальною шкалою 4,19 у другому кластері, 4,75 у першому кластері, 4,34 у третьому кластері).

Що стосується довіри, то представники другого кластеру найменш схильні довіряти людям в цілому порівняно з представниками третього та першого кластерів, так само для них характерний найнижчий рівень довіри до уряду, правової системи, поліції, Європейського парламенту та ООН. Ситуація відрізняється лише стосовно рівня довіри до політиків та політичних партій: тут найнижчі показники спостерігаються у респондентів у першому кластері.

Також варто розглянути виділену структуру у динаміці. Розподіл респондентів за кластерами у кожній з шести хвиль наведений у Таблиці 2.

Таблиця 2

Розподіли за утвореними кластерами у межах досліджуваних хвиль, %

№ кластера	2004	2006	2008	2010	2012
1	33,9	35,3	32,8	32,3	36,3
2	28,8	23,2	28,3	27,0	20,7
3	37,3	41,6	39,0	40,7	43,0
Всього	100	100	100	100	100

Джерело: ESS Round 2 (2004) – ESS Round 6 (2012), European Social Survey, Longitudinal Data File

Найбільш чисельним у кожній з хвиль дослідження є третій кластер, тобто найбільш чисельною групою є респонденти, які не мають яскраво виражених цінностей того чи іншого сектору, що може бути пояснено через феномен амбівалентності особистості, описаний вище. Але варто відмітити, що з 2004 по 2012 роки спостерігається незначне зростання частки першого кластеру (з 33,9% до 36,3%) та зниження частки другого кластеру (з 28,8% до 20,7%), що узгоджується з тенденцією зростання вираженості цінностей «Самовираження» та «Відкритості» по масиву в цілому протягом 2004-2012 років.

Також у дослідженнях 2004-2010 років у наповненості кластерів відтворюються всі тенденції, наведені вище по масиву 2012 року, що дає підстави говорити про відтворюваність даної кластерної структури. Відмінності за рядом показників спостерігаються лише у 2004 році, де у рівні довіри найнижчі показники спостерігаються у першому кластері за усіма наведеними позиціями, окрім довіри до ООН. Також у цій хвилі перший кластер характеризується найнижчим рівнем задоволеності функціонуванням уряду та тим, як працює демократія в Україні. Тут варто зазначити, що респонденти з високою вираженістю цінностей «Самоствердження» та «Відкритості» є особливо чутливими до стану демократії в країні, адже очікують від держави гарантій громадянських прав та свобод, і такі тенденції у дослідженні 2004 року можуть бути пов'язані з відчуттям утисків цих громадянських прав, які вилились у Помаранчеву революцію.

У результаті дослідження була підтверджена адекватність теоретичної моделі розподілу масиву на три кластери в залежності від рівня вираженості протилежних за своїм мотиваційним наповненням цінностей. У двох кластерах протягом усіх шести хвиль простежується вираженість протилежних за змістом цінностей – цінностей «Самоствердження» та «Відкритості» у першому кластері та цінностей «Піклування» та «Збереження» у другому кластері. Найбільш чисельним кластером протягом шести хвиль є третій кластер, де середні показники по чотирьом ціннісним секторам наближені до середніх по масиву.

Для респондентів по Україні в цілому характерна вища вираженість цінностей «Збереження» та «Піклування», і, відповідно, нижча вираженість цінностей «Самоствердження» та «Відкритості». Відповідна картина спостерігається і у третьому кластері по кожній з хвиль, але вираженість цінностей «Піклування» та «Збереження» є не такою сильною, як у другому кластері.

Але тут також варто зазначити, що найбільш контрастна ситуація у мірі вираженості даних чотирьох секторів у третьому кластері спостерігається у 2004 році. При цьому вираженість секторів «Збереження» та «Піклування» по даному кластеру поступово знижується у кожній з хвиль і є найнижчою у 2012 році. У першому кластері протягом шести хвиль зростає вираженість цінностей «Самоствердження» та «Відкритості»: особливо суттєвим є ріст цінностей «Самоствердження». По другому кластеру не спостерігається певних тенденцій у динаміці вираженості тих чи інших цінностей, але контрастність вираження цінностей по чотирьох секторах у 2012 році відповідає 2004 року. З цього можна зробити висновок, що тенденція зростання вираженості цінностей «Самоствердження» та «Відкритості», яка проявляється по масиву в цілому, спостерігається також у межах першого та третього кластерів, але ціннісні орієнтації другого кластеру лишаються відносно стабільними.

Приналежність респондента до одного з кластерів, виділених у даній роботі, може бути пояснювальною змінною для цілого ряду установок та атитюдів. Проведений аналіз продемонстрував відмінності між кластерами у рівні довіри і до ряду соціальних інститутів, і до людей загалом. Також простежуються відмінності між кластерами відносно оцінки різних сфер життя держави. Виявлені тенденції відкривають перспективи для прогнозу майбутньої динаміки як ціннісних орієнтацій, так і ряду змінних, пов'язаних з ними: це і певні установки, уявлення або упередження, і ті чи інші види поведінки (наприклад, протестна або електоральна поведінка).

Література:

1. Campbell J. B., Jayawickreme E., Hanson E. J. Chapter 18 Measures of Values and Moral Personality. *Measures of Personality and Social Psychological Constructs, 1st Edition*. Academic Press, 2014. 824p.
2. Rokeach M. *The Nature of Human Values*. New York: Free Press, 1973. 438 p.
3. Tuulik K., Öunapuu T., Kuimet K., Titov E. Rokeach's instrumental and terminal values as descriptors of modern organization values. *International Journal of Organizational Leadership*, 2016. №5. P.151-161.
4. Schwartz S. H., Caprara G. V., Vecchione M., Bain P., Bianchi G., Caprara M. G., Cieciuch J. Basic Personal Values Underlie and Give Coherence to Political Values: A Cross National Study in 15 Countries. *Political behavioral*, 2014. №36, 4. P.899-930.
5. Schwartz S. H., Cieciuch J. Chapter 8 Values. *The ITC International Handbook of Testing and Assessment*. Oxford university press, 2016. 496 p.
6. Hills M. Kluckhohn and Strodtbeck's Values Orientation Theory. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2002. №4,4. P.1-14.
7. Schwartz S. H. A Theory of Cultural Value Orientations: Explication and Applications. *Comparative Sociology*, 2006. № 5, 2-3. P.137-182.
8. Hitlin S., Piliavin J. A. Values: Reviving a Dormant Concept. *Annual Review of Sociology*, 2004. №30. P.359-393.
9. Hofstede G. Culture and Organizations. *International Studies of Management & Organization*, 1980/1981. №10,4. P.15-41.
10. Магун В., Руднев М., Шмидт П. Европейская ценностная типология и базовые ценности россиян. *Вестник общественного мнения. Данные. Анализ. Дискуссии*, 2015. №3-4(121). С.74–93.
11. Lee J. Schwartz values clusters in the United States and China. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 2011. №42. P.234–252.
12. Moors G. B. D., Vermunt J. Heterogeneity in post-materialist value priorities. Evidence from a latent class discrete choice approach. *European Sociological Review*, 2007. №23. P.631–648.
13. Schwartz S. H. An Overview of the Schwartz Theory of Basic Values. *Online Readings in Psychology and Culture*, 2012. № 2, 1. P.1-20.
14. Головаха Е., Панина Н. Постсоветская деинституционализация и формирование новых социальных институтов в Украине. *Социология: теория, методы, маркетинг*, 2001. № 4. С. 5-22. 15. Левченко О. Деякі аспекти трансформацій системи політичних цінностей сучасних українців. *Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили*, 2010. Т. 149. №137. С. 11-13.

Типология ценностных ориентаций украинцев (на основе данных Европейского социального исследования)

Статья посвящена анализу ценностных ориентаций украинцев на основе данных шести волн Европейского социального исследования (2004-2012 год). Целью является выявление структуры украинского общества на основе ценностных ориентаций респондентов, полученных методом опроса. Отдельно также анализируется динамика данной структуры в течение 2004-2012 годов. Понятие «ценности» в данной статье определено в рамках теории Ш. Шварца как желаемые цели, выходящие за рамки конкретных ситуаций, которые отличаются друг от друга по своей значимости и являются руководящими принципами в жизни человека. Для выявления структуры респонденты были разделены на три кластера в зависимости от выраженности тех или иных ценностных ориентаций. Полученную кластерную структуру обнаружено в каждой из шести волн Европейского социального исследования, причем кластеры отличаются по ряду социально-демографических показателей, а также по некоторым социальными ориентациями.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, кластерный анализ

РОЗДІЛ 3

ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМ МОЛОДІ ТА ОСВІТИ

УДК: 378.091.212+001]:174.7(477)

THE MAIN FORMS OF ACADEMIC CHEATING IN EDUCATIONAL PRACTICES OF UKRAINIAN STUDENTS

Пак Інна В'ячеславівна – старший викладач кафедри соціології соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, пл. Свободи, 4, Харків, 61144, Україна, email: innapak@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4127-4863>

Pak Inna – Associate Professor, Department of Sociology, School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61144, Ukraine, email: innapak@karazin.ua, ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-4127-4863>

The article is devoted to appearance causes and prevalence level analysis of a "crib" as a form of academic dishonesty, the degree and peculiarities of its distribution in the Ukrainian higher education. The phenomenon of academic culture of students as a multicomponent phenomenon is described, which contains various types of formal and informal practices, educational and scientific activities are the major of them. The understanding of the academic culture of the students as an indicator of the state of the higher education system of Ukraine is substantiated. It allows to analyze the educational process in the general context of academic integrity (decency), that is a central element and a peculiar foundation for the academic culture and all its subjects. The historical experience of student use some forms of academic cheating is described. The impact of academic dishonesty on the quality, efficiency, and competitiveness of the entire education system is analyzed. The causes of widespread the practice of cheating and using of cribs are described according to sociological researches "Academic Culture of Ukrainian Students: The Main Factors of Formation and Development", "Ukrainian Higher Education Reforms in the Assessments of the Participants of the Educational Process" and the All-Ukrainian Monitoring Survey "Ukrainian Teachers and the Learning Environment (TALIS)". It is determined that the origins of the practice of academic cheating originate in secondary school. Despite the fact that writing-off is perceived by all subjects of the educational process as a deviation from the norms of academic culture, but in the Ukrainian educational space, it is customary everyday practice and one of the components of learning. It is concluded that determining the factors that influence the positive attitude of students towards writing-off, will allow us to understand ways to overcome this problem and will provide an opportunity to identify productive quality sanction measures against violators of academic integrity. The most important, it will change the attitude of students and all subjects of academic culture to the violation of the norms of academic integrity.

Keywords: academic culture, academic practices, academic integrity, academic cheating, cribs.

Стаття присвячена аналізу причин появи та ступеню поширеності такої форми академічної недоброчесності, як «шпаргалка», ступеню та особливостей її поширення у вітчизняних вишах. Описано феномен академічної культури студентства як багатокomпонентне явище, яке містить в собі різні типи формальних і неформальних практик, основними з яких є навчальна та наукова діяльність. Обґрунтовано розуміння академічної культури студентства як показника стану системи вищої освіти України, що дозволяє проаналізувати освітній процес у загальному контексті академічної доброчесності, яка є центральним елементом та своєрідним фундаментом академічної культури всіх її суб'єктів. Описано історичний досвід використання студентами деяких форм академічного шахрайства. Проаналізовано вплив академічної недоброчесності на якість, ефективність, а також конкурентоспроможність всієї системи освіти. За даними соціологічних досліджень «Академічна культура українського студентства: основні чинники формування та розвитку», «Реформи вищої школи України в оцінках учасників освітнього процесу» та Всеукраїнського моніторингового опитування «Українські вчителі та навчальне середовище (TALIS)» схарактеризовано причини поширення практики списування та застосування шпаргалок. Визначено, що витоки практик академічного шахрайства беруть свій початок ще в середній школі. Попри те, що списування сприймається всіма суб'єктами навчального процесу як відхилення від норм академічної культури, у вітчизняному освітньому просторі воно є її узвичаєною повсякденною практикою та одним із компонентів навчання. Зроблено висновок, що визначення чинників, які впливають на позитивне ставлення студентів до списування, дозволить зрозуміти шляхи подолання цієї проблеми та дасть можливість визначити продуктивні якісні санкційні заходи щодо порушників академічної доброчесності та, що є найважливішим, змінить ставлення як студентів, так і всіх суб'єктів академічної культури в цілому до порушення норм академічної чесності.

Ключові слова: академічна культура, навчальні практики, академічна доброчесність, академічне шахрайство, шпаргалки.

The academic culture is considered in current scientific discourse from different points of view: on one side, in its relation with organizational culture in the conditions of globalization, on other side, the mission of higher education overall in a modern information society. The understanding of the processes which are taking place within the framework of cultural and educational, scientific and technical spheres is impossible without studying academic culture as one of the components of a social institution higher education. In a wide context academic culture combines science, culture and knowledge, i.e. the educational process. The mechanisms of its emergence are determined by the specific historical and socio-cultural situation at a certain stage of development of society. The social phenomena that can be described by the concept of "academic culture" go beyond the social educational institution, but the development of its basic principles and reproduction are connected with the university environment and higher education. The phenomenon of academic culture is a social phenomenon that is formed in the process of obtaining education and scientific activity.

The academic culture of students is formed in process of realizing such values as institutional autonomy, academic freedom and unity of education and research. The academic culture is an indicator of students of higher education in Ukraine. It is a multicomponent phenomenon, which includes all types of formal and informal practices; the main of them are educational and scientific activities. The educational practices are the main indicator of the condition of higher education. This approach allows us to analyze the educational process in the general context of academic integrity, which is a central element and a peculiar foundation for the academic culture of all its subjects.

In Section 42 of the Law of Ukraine "On Education" academic integrity is defined as a complex of ethical principles and statutory rules that should guide the participants of the educational process during learning, teaching and conducting scientific (creative) activities in order to ensure trust in learning outcomes and/or scientific (creative) achievements (Стаття 42 Закон України «Про освіту», 2017). As stated in the law further, academic integrity is called to struggle such phenomena as plagiarism, fabrication and falsification of scientific research, cheating, bribery. All listed types of informal practices are to some extent in the academic environment and have been termed "academic dishonesty", which includes dishonest practices or actions prohibited by university rules relating to educational activities and are carried out by students in order to achieve an unfair advantage in learning (Стаття 42 Закон України «Про освіту», 2017). Behavioral practices such as plagiarism, falsification, fraud, providing information for money, professional misconduct (making corrections to the students' works), cheating, using cribs, corruption acts is part of everyday life of higher education institutions. Each of the above phenomena deserves a scientific, first of all, sociological analysis. Necessity of which is due to the lack of scientific research in this direction. Although academic culture is in the focus of scientific research in recent years (V. Astakhova (Астахова, 2013), V. Bakirov (Бакіров, 2012), V. Romakin (Ромакин, 2010), G. Khoruzhyu (Хоружий, 2012) etc.), but some of its manifestations are not investigated sufficiently. The urgency of the theoretical and, above all, empirical analysis of the identified problem explains the relevance of our appeal to issues related specifically to the problem of the use of cribs and their varieties. The purpose of this article is to analyze the reasons for the appearance and distribution of such a kind of academic dishonesty as a "cheat sheet", the degree and peculiarities of its dissemination in the Ukrainian higher education and the search for measures to weaken its manifestations.

The history of the cribs using takes its origins from the time of medieval China. According to research, during the Sui dynasty, it was "invented" state examinations, called "kejju", that were in essence written test of qualification knowledge and skills. Such exams, with their successful compilation, made it possible for a person from any social class to hold a public office. Competition on such events was very high, which led to the fact that cheating during their drawing was massive. Those who have been subjected to such tests tried to secretly bring the "notes" to the exam or even send a hired "intellectual" instead of themselves. The spreading of such behavior of the applicants led examiners to apply increasingly stringent sanctions against those who took the exam up to the imposition of the death penalty for cheaters. In the medieval Europe, when the examination system becomes a key element of the educational system, the practice of secret censorship is further disseminated among students. And now in the European academic space despite the proliferation of sanctions aimed at preventing deception in the educational process, students are practicing cheating (Латова та Латов, 2007)

In the times of the USSR, the practice of writing cribs was almost "institutionalized", there were fixed forms that have been used until now. So, for example, such a form of crib, which was called "bomb", is based on the full content of the answer to the questions on the exam paper. Interesting that the "bombs" were often written in the group, that is, the questions were distributed among groupmates / classmates, and then during the exam they were redistributed among those who were examined in accordance with the received tickets. Often, "bombs" passed "legacy" senior courses to the junior. Especially this practice was actively used in dormitories. Students of natural specialties often resort to writing formulas directly on their own body under the clothes. Mentioned varieties of such informal academic practices have not only survived until our times, but they have become widespread and have undergone changes under the influence of technological progress. With the advent of photocopiers, the practice of writing "bombs" somewhat transformed, but did not disappear. The distribution of

copies of text notes and book pages became widespread. The writing of so-called "bombs" has survived until our times, with the advent of gadgets, the spread of the practice of using phones, smart watches and wireless headphones during the examinations. Appearing under the conditions of the Soviet higher school, the practice of fraud is unfortunately reproduced by each generation and becomes one of the common elements of student everyday life.

The problem of writing off is one of the most pressing problems as evidenced by studies in the field of cheating in the educational process. The scientific study of this problem began in the 1930s. The problem of writing off is widely presented in the context of economic and sociological analysis of deviance and offenses (McCabe, Trevino & Butterfield, 2001)

According to the findings of these issues, widespread unfair behavior in universities dangerous primarily because of the high probability of further negative consequences especially jeopardizes the quality, efficiency and competitiveness of the entire education system. Violation of academic honesty begins with the moment when the student realizes his illegal actions, but nonetheless carries them out. The reason for this is a number of reasons that can be classified both in terms of level (objective and subjective) and in terms of content (socio-economic, socio-psychological, cultural-educational, organizational, managerial, and information technology); all these causes complement each other and function systematically (Фініков, 2016).

Domestic experience in studying the problems of violating the norms of academic honesty is at the initial stage of development. It is possible to say that studies in the field of academic field are becoming a trend and attract more and more attention of scientists (Е. Golovaha (Головаха, 2017), Y. Kalinovsky (Калиновський, 2012), О. Kovalchuk (Ковальчук, 2017), L. Potapuyuk (Потапюк, 2017), О. Stechko (Стеченко, 2016), Т. Finikov (Фініков, 2016), О. Tsokur (Цокур, 2009), etc.). Such studies analyze the problem of academic fraud in general and consider writing as one of its manifestations. In our view, exploring the phenomenon of writing off and using cribs during the training will allow to adjust the level of academic culture at the university and bring it closer to European values.

The empirical basis of this publication is the results of sociological research "Academic Culture of Ukrainian Students: The Main Factors of Formation and Development" (1928 students and 374 lecturers in 25 higher educational institutions of Ukraine were interviewed, 8 focus group interviews with students in different regions of Ukraine) and "Reforms of higher Schools of Ukraine in assessments of educational process participants" (32 focused group interviews with students and lecturers in different cities of Ukraine).

In the context of this article, we were interested in the students' answers to the violations of the standards of academic integrity, namely, the factors and peculiarities had such a phenomenon.

The examination session is a "catalyst" for different forms of academic dishonesty, and almost one third of respondents in one way or another violate the norms of academic integrity. The most popular practice, as noted by 65% of respondents, is the preparation of cribs, "bombs" based on lecture or other material provided by a teacher or founded on the Internet. Also, according to research data, students use electronic notes in the phone and cribs provided by senior students. Within the framework of Ukrainian academic culture, according to the results of the study, the most common and traditional practice of writing off, is the use of cribs, the writing of which, in the opinion of the vast majority of students, is one of the basic practices for preparing for the tests and examinations. As a "protection" and the justification for applying such forms of academic dishonesty is the students' opinion that handwritten cheat sheets that are personally prepared using the abstract, the textbook, rarely – information from the Internet, allow to better memorize the material.

According to the results of the study, the main factors of academic dishonesty are the need to take the exam and get an assessment in any way, simplifying the process of preparing for the exam by writing cheat sheets and, even, for maintaining and stabilizing the psychological state during its compilation.

As the results show, some teachers support the practice of writing cribs and writing off as such. But legitimacy concerns only traditional forms of writing using handwritten cribs, the use of gadgets is strictly prohibited. The attitude towards handwritten cribs is more loyal, because they are a confirmation of a student's degree for a teacher. It is even possible to talk about the presence of a certain "student-teacher" game, which in its essence reminds children's catching up game.

In order to understand the causes of the spread of the practice of writing and using cribs, one must understand that there are grounds for the emergence of this phenomenon. Despite the fact that writing off is perceived by all participants of the educational process as a deviation from the norms of academic culture, in the domestic educational space, it is its customary everyday practice. According to students, writing is one of the compulsory components of learning. The origins of such an attitude begin at the secondary school. Studies of academic integrity in high school are singular. But now there is an urgent need to determine the reasons that encourage pupils – future students to go for cheating and cheating when writing control and exam papers and performing external testing. Thus, according to the All-Ukrainian Monitoring Survey "Ukrainian Teachers and the Educational Environment" among directors and teachers of secondary schools conducted under the TALIS methodology, in March-May 2017, a schoolchildren's problem is a massive problem in Ukraine of 36.6% of teachers. Interesting data was received by the researchers of the Faculty of Psychology of the V.N. Karazin

Kharkiv National University. According to the results of the survey, which included pupils of the eleventh grades of the Kharkiv Gymnasium №12 and Kharkiv Educational Complex № 45 «Academic Gymnasium» – only 101 pupils (Яновська, Туренко & Шаповал, 2017). One of the tasks of which was to determine the distribution of correspondents on the subjective level of academic honesty. Among the respondents, 54% believe that they have a high level of academic integrity, 34.6% are average and 10.7% are low. The high estimation of own academic integrity of senior pupils contrasts with the data on the cases of academic dishonesty, which was determined by the results of the questionnaire. 62.4% of respondents admit that they use unfair forms of behavior in education 3-5 times a month, actually they violate academic integrity. A fairly low percentage of respondents (2.4%) have never used dishonest behavioral patterns in their studies. Students recognize the most common form of academic dysfunctional abstraction (43.2%) and the use of control and examinations of prohibited materials and technical means (41.3%). Interesting are the results of the reasons that lead to the display of dishonest conduct of high school students. The most widespread explanation is the desire to support the mates who are asked to write off (23.5%), the desire for a higher rating (20.5%) and lack of interest in the discipline (19.2%).

The practical writing off skills, formed during high school education, are also stored in higher education. The focus only on getting a high grade at school is transformed into students in pursuit of a scholarship and encourages unfair actions in the learning process. The main role here is played by the motivation factor for learning.

Thus, the analysis of the conducted researches, during which the questions of the prevalence of forms of academic dishonesty in the process of realization of educational practices were studied, gives grounds to say that unfair behavior is of considerable scale and deeply rooted in the national academic culture of students. The most common practice of violating the standards of academic honesty is to write off, so the preparation and use of cribs has become a tradition for students. Modern forms of violation of the rules of academic honesty were formed within the framework of the Soviet higher school, and were reproduced by all generations of students. Using cribs is an element of student's everyday life, it has deeply rooted in the public consciousness, reflected in folklore and products of mass culture. The understanding the sources of the phenomenon of writing will allow to minimize its negative impact on the national academic culture of students thereby improving the quality of education. The first major steps taken at the national level, in particular the adoption of the Law "On Education" and the implementation of the SAIUP Project for Promoting Academic Integrity in Ukraine (Strengthening Academic Integrity in Ukraine Project, 2018), the introduction of an anti-plagiarism system into the everyday life of the universities undoubtedly help to change the educational system for the better, but such measures are not aimed at eradicating writing in a student environment. Determining the factors influencing the positive attitude of students to writing, will allow to understand ways to overcome this problem, will allow to determine productive qualitative sanction measures against violators of academic integrity, which is the most important, will change the attitude of both students and society as a whole to violation of the norms of academic honesty. These changes at the micro level will be the impetus for qualitative changes in the state of the national academic culture of students.

References:

- McCabe D. L., Trevino L. K., Butterfield K. D. (2001) Cheating in Academic Institutions: A Decade of Research. *ETHICS & BEHAVIOR*, 11(3), Lawrence Erlbaum Associates, Inc. – P.219–232.
- Астахова В.И (2013) Академическая культура как фундамент формирования современного специалиста. Актуальні проблеми розвитку освіти. Вчені записки ХГУ «НУА». Харків. с. 21-39.
- Бакиров В.С. (2012) Университеты «третьей волны»: социокультурная миссия. «Universitates». Наука и просвещение. Харків. №1. – С. 22-30.
- Головаха С.І. (2017) Суспільство має готуватися до позитивних змін. Проект сприяння академічній доброчесності в Україні SAIUP. URL: <https://saiup.org.ua/novyny/evgen-golovaha-suspilstvo-maye-gotuvatysya-pozytyvnyh-zmin/>
- Закон Про освіту № 2145-VIII від 05.09.2017р. [Текст] : офіційний веб-портал Верховної Ради України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19>
- Калиновський Ю.Ю. (2012) Академічна чесність як чинник правового виховання студентської молоді. Гілея: науковий вісник : зб. наук. пр. Київ. Вип. 63(№8). с. 477–482.
- Ковальчук О.С., Потапюк Л.М. (2017) Забезпечення академічної чесності у вищих навчальних закладах: міжнародний досвід вісник університету імені Альфреда Нобеля. Серія «Педагогіка і психологія». Педагогічні науки. № 1 (13)
- Латова Н.С., Латов Ю.В. (2007) Обман в учебном процессе (Опыт шпаргалкологии). *Общественные науки и современность*. Наука. № 1. с. 31-46
- Пак І.В. (2017) Академічна культура: деякі аспекти соціологічної інтерпретації. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Соціологічні дослідження сучасного суспільства: методологія, теорія, методи». Випуск 39. с. 323-327.
- Проект сприяння академічній доброчесності в Україні. (Strengthening Academic Integrity in Ukraine Project) (2018) URL: <https://saiup.org.ua/>
- Прохоров А. В. (2010) Соотношение корпоративной и академической культур современном университете. *Вестн. Тамбовского гос.ун-та*. Вып. 10 (9). с. 179-184.

- Ромакін В.В. (2010) Мотивації, переконання та поведінка українських і американських студентів бакалаврату щодо норм академічної культури. Наукові праці Чорноморського державного університету імені Петра Могили. Педагогіка. Вип. 123. Т. 136. с. 34-41.
- Стеченко О. В. (2016) Проблема академічної чесності в навчальному процесі та науці: досвід Національного медичного університету імені О. О. Богомольця. №3. С. 93-98. URL: https://ojs.tdmu.edu.ua/index.php/med_osvita/article/download/6921/pdf
- Хоружий Г.Ф. (2012) Академічна культура: цінності та принципи вищої освіти. Тернопіль: Навчальна книга. Богдан. 320 с.
- Цокур О.С. (2009) «Кодекс честі» в системі вищої освіти США. Вісник Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького. Серія «Педагогічні науки». Черкаси. Вип. 150. С. 57–62.
- Фініков Т.В. (2016) Академічна доброчесність: глобальний контекст та національна потреба. Академічна чесність як основа сталого розвитку університету. Київ, С. 9-36. URL: http://www.edupolicy.org.ua/_dx/assets/images/Kniga160514_web.pdf
- Яновська С., Туренко Р., Шаповал Ю. (2017) Psychological features of seniors with subjectively different levels of academic integrity. Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна. Серія «Психологія», (61), с. 33-38.

Основные формы академического мошенничества в учебных практиках украинского студенчества

Статья посвящена анализу причин возникновения и степени распространенности такой формы академической недобропорядочности как «шпаргалка», степени и особенностей ее распространение в отечественных вузах. Описан феномен академической культуры студенчества как многокомпонентное явление, которое включает в себя различные типы формальных и неформальных практик, основными из которых являются учебная и научная деятельность. Обоснованно понимание академической культуры студенчества как показателя состояния системы высшего образования Украины, что позволяет проанализировать образовательный процесс в общем контексте академической добропорядочности, которая является центральным элементом и своеобразным фундаментом академической культуры всех ее субъектов. Описаны исторический опыт использования студентами некоторых форм академического мошенничества. Проанализировано влияние академической недобропорядочности на качество, эффективность, а также конкурентоспособность всей системы образования. По данным социологических исследований «Академическая культура украинского студенчества: основные факторы формирования и развития», «Реформы высшей школы Украины в оценках участников образовательного процесса» и Всеукраинского мониторингового опроса «Украинские учителя и среда обучения (TALIS)» охарактеризованы причины распространения практики списывания и применения шпаргалок. Определено, что истоки практик академического мошенничества берут свое начало еще в средней школе. Несмотря на то, что списывание воспринимается всеми субъектами учебного процесса как отклонение от норм академической культуры, в отечественном образовательном пространстве оно является ее общепринятой повседневной практикой и одним из компонентов обучения. Сделан вывод, что определение факторов, влияющих на положительное отношение студентов к списыванию, позволит понять пути преодоления этой проблемы и даст возможность определить продуктивные качественные санкционные меры к нарушителям академической добропорядочности и, что важнее всего, изменит отношение как студентов, так и всех субъектов объектов академической культуры в целом к нарушению норм академической честности.

Ключевые слова: академическая культура, учебные практики, академическая добропорядочность, академическое мошенничество, шпаргалки.

Отримано 14.11.2018

УДК 316.344.3

АКАДЕМІЧНА НЕРІВНІСТЬ: ПРОЯВИ, ФАКТОРИ АКТУАЛІЗАЦІЇ ТА ТЕОРЕТИЧНІ ПОЯСНЕННЯ

Чікішев Нікіта Дмитрович – аспірант соціологічного факультету Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, майдан Свободи, 4, Харків, 61144, Україна, e-mail: n.d.chikishev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0694-7399>

Chikishev Nikita – PhD Student School of Sociology V. N. Karazin Kharkiv National University, 4 Svobody sq., Kharkiv, 61144, Ukraine, e-mail: n.d.chikishev@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-0694-7399>

У статті аналізується феномен академічної нерівності в умовах глобалізації. Розглянуто передумови виникнення сучасних форм нерівностей в освіті та науці. Окремо розглянуто аспект декларативності офіційного освітнього дискурсу, що відображається у протиріччі між артикульованими пріоритетами і реальністю. Крім цього, відзначено, що офіційному освітньому дискурсу притаманне апологетичне висвітлення тематики рейтингів, що проявляється в спробах їх натуралізації. Схарактеризований евристичний потенціал світ-системного підходу в рамках дослідження проблематики академічного капіталізму. Здійснено аналіз ключових положень концепцій Ф. Броделя, І. Валлерстайна та А. Г. Франка, обґрунтовано їхнє застосування при вивченні відносин нерівності у сфері освіти. Розглянуто основні теоретичні концепти «нерівномірного» розвитку територій, проведено порівняльний аналіз концепцій, запропонована авторська схема дослідження академічної нерівності в умовах глобалізації, заснована на синтезі концепцій світ-системного аналізу та капітального аналізу П. Бурдьє. Проаналізовано роль рейтингів успішності університетів у процесах конструювання академічної нерівності. Наведено авторські визначення понять «академічна нерівність», «конструювання нерівностей» і «академічний капіталізм». Обґрунтовано взаємозв'язок комодифікаційних процесів в освіті та науці із глобалізаційними процесами. Виявлено характерні особливості конструювання академічної нерівності в сучасних умовах. Сформульовано висновок, щодо двоїстої структури академічної нерівності. Зазначені подальші перспективи розробки обраної проблематики в контексті вивчення трансформації інституту освіти.

Ключові слова: академічна нерівність, академічний капіталізм, глобалізація, неолібералізм, світ-система.

The article deals with the study of academic inequality in the context of globalization. The prerequisites for the appearance of modern forms of inequality in education and science are considered. The aspect of the declarativity of official educational discourse is analyzed. It is reflected in the contradiction between articulated priorities and reality. In addition, it is noted that the official educational discourse is inherent in an apologetic reflection of the topics of rankings, which is displayed in attempts to naturalize them. The heuristic potential of the world-system approach is characterized in the framework of the study of the problems of academic capitalism. An analysis of the key concepts of the concepts of F. Braudel, I. Wallerstein and A. G. Frank is carried out, and a substantiation of their applicability for studying the relations of inequality in the sphere of education is given. The main theoretical concepts of "uneven" development of territories are considered, a comparative analysis of concepts is carried out and the author's scheme based on the synthesis of concepts of the world of system analysis and capital analysis by P. Bourdieu is proposed. The author's definitions of the concepts "academic inequality", "construction of inequalities" and "academic capitalism" are provided. The role of university rankings in the processes of constructing academic inequality is analyzed. The interrelation of the commodification processes in education and science with globalization processes is grounded. The specific features of constructing academic inequality in modern conditions are revealed. The conclusion about the dual structure of academic inequality is formulated. Further prospects for the development of the topic in the context of studying the transformation of the institute of education are indicated.

Keywords: academic inequality, academic capitalism, globalization, neoliberalism, the world-system.

Дослідження різноманітних форм нерівностей є важливою частиною комплексу питань, якими опікуються сучасні соціологи. Вивченням нерівностей у різні часи і в рамках різних підходів займалися такі вчені, як М. Буравой, П. Бурдьє, Р. Ленуар, Р. Мертон, П. Сорокін та інші. Відповідно, виникли різні трактування ролі академічної спільноти у формуванні та відтворенні нерівностей у науковій та освітній сферах. Зокрема, конструюванню нерівностей сприяє застосування рейтингових методик. Так, проблематиці застосування міжнародних та національних рейтингів університетів присвячені роботи таких авторів, як П. Гібс (досліджує маркетизацію освіти); К. Больсман та С. Амслер (аналізують трансформації освіти в умовах глобалізації); В. Н. Еспеланд та М. Заудер (акцентують дослідницьку увагу на інтеріоризації

рейтингових методик академічною спільнотою); Л. Ваквант та С. Мергінсон (досліджують особливості дискурсу рейтингів університетів); В. Буріс (досліджує валідності індикаторів рейтингів методик).

Актуальність вивчення академічної нерівності та засобів її конструювання зумовлена нерозривним (хоча й дискусійним за характером) зв'язком соціальної стратифікації з освітою і наукою. *Проблемна ситуація*, що зумовлює необхідність проведення аналізу, полягає у протиріччі між декларованим в офіційному освітньому дискурсі пріоритетом академічної незалежності і свободи та наявними процесами загальної стандартизації, уніфікації, універсалізації; це проявляється, поміж іншим, і в застосуванні рейтингів методик в освіті (дане явище вже отримало назву «гарвардизація» за аналогією з «макдональдизацією», що її описував Дж. Рітцер) [1]. Крім того, використання рейтингів систем оцінювання артикулюється науковим та освітнім істеблішментом як природна і безальтернативна реальність (подібно до капіталізму в неоліберальній риторичі).

Незважаючи на обґрунтовану критику і протести (причому не тільки «академічних аутсайдерів», а й провідних університетів: згадаймо, бойкот рейтингової системи оцінювання Університетом ім. Фрідріха Шиллера та установами, що приєдналися до нього пізніше) [2], рейтинги залишаються визнаним академічним істеблішментом критерієм якості наукових результатів, і ми стикаємося з «ефектом Матфея», що описаний Р. Мертоном. Серед наслідків застосування рейтингів методів слід виокремити: гомогенізацію освітніх програм; переорієнтацію ЗВО виключно на такі види діяльності, що впливають на показники рейтингів; втрату академічної свободи; гонитву за кількісними і формальними, а не змістовними результатами. Вищеописані передумови створюють підґрунтя для формування нерівностей в освітньому середовищі. Рейтингові системи оцінювання якості освіти, навчання або наукової діяльності є прикладом проникнення ринкової логіки в освіту, що спонукає людину все оцінювати в термінах бренду і престижу та веде до формування особливої нерівності: поділу ЗВО на престижні і непрестижні. Потрапляння до рейтингів, з одного боку, дійсно, може бути показником досягнення, а з іншого боку, це не більш, ніж «входження» в логіку рейтингового економічного простору, де сам по собі рейтинг не фіксує досягнення, рейтинг фіксує лише положення.

Звернувшись до теоретичних пояснень явищ, що згадані вище, ми дійшли висновку, щодо доцільності застосування напрацювань неомарксистських теорій (зокрема теорій світ-системного аналізу). Це зумовлено декількома причинами: по-перше, нерівність змістилась від опозиції «буржуазія-пролетаріат» у бік опозиції «ядро-периферія», по-друге, як зазначає Г. Маркузе, завдяки технічному прогресу можливе створення форм влади і життя, які примирюють протилежні класи, що, у свою чергу, гальмує соціальні зміни. Крім економічних кроків держави, що знижують потенціал протесту експлуатованих класів, використовуються й ідеологічні методи впливу, що транслюються за допомогою ЗМІ [3, с. 63].

За сучасних умов знову актуалізується вчення про гегемонію А. Грамші, теоретичні напрацювання якого використовуються безпосередньо в теоріях світ-системного аналізу. Крім аналізу та узагальнення теоретико-методологічних засад вивчення нерівностей такими теоретиками світ-системного підходу, як Ф. Бродель, І. Валлерстайн та А.Г. Франк, ми здійснили синтетичне поєднання їхніх напрацювань із капітальним аналізом П. Бурдьє. Такий вибір не є випадковим і зумовлений тим, що, хоча підходи теоретиків світ-системного аналізу і поєднані неомарксистським напрямом, але мають істотні відмінності; синтетичне ж поєднання теоретичних напрацювань авторів з оглядом на багатовимірність форм капіталу, що задіяні в полі науки та освіти, надало нам можливість застосувати світ-системний підхід для аналізу проявів академічного капіталізму, зокрема академічної нерівності як одного з його атрибутів.

Нерівність у цьому контексті проявляється в тому, що представники «периферії» змушені працювати в рамках вже створених «ядром» парадигм, оскільки створення нових парадигм доступне лише «ядру». Представникам «периферії» доводиться в основному цитувати «мейнстрім», переймаючи його концепції, коло актуальних наукових проблем і стандартів, через що «мейнстрім» ефективніше відтворюється в освіті [4]. Внаслідок цього розподіл позицій в полі практично не змінюється, а наука зі сфери пошуку істини і нового знання перетворюється в одну із сфер насадження колоніальної системи і експлуатації. Таким чином, академічна нерівність є лише частиною системного комплексу проблем, що породжуються глобалізацією. Відповідно, *метою* цієї статті є виявлення факторів актуалізації, проявів та можливих теоретичних пояснень академічної нерівності.

Реалізуючи цю мету, перш за все визначимо основні поняття нашого дослідження.

Наше головне поняття – «академічна нерівність», ми визначаємо як асиметричність доступу до ресурсів між університетами, що належать до «ядра» і «периферії» світ-системи (зокрема кількість та якість абітурієнтів, привабливість для інвестицій, навчальної та наукової співпраці).

Поняттям «конструювання нерівності» визначаються процеси встановлення залежності «академічної периферії» від «академічного ядра» в глобальній світ-системі та легітимацію цих процесів.

«Академічний капіталізм» – це дії, спрямовані на подолання конкуренції та встановлення монополії в умовах сучасної комерціалізованої та інтернаціоналізованої системи освіти, що передбачає встановлення системи нерівноцінного обміну між «ядром» та «периферією». Капітал у даному визначенні

має два виміри: економічний (оскільки освіта розглядається як послуга) та науковий, володіння яким зумовлює право на встановлення наукової істини.

Аналізуючи феномен академічного капіталізму, треба брати до уваги, що, всупереч, неоліберальним теоріям капіталізм і вільний ринок не тотожні, оскільки капіталістична система прагне до монополізації, що не притаманно вільному ринку. В умовах монополії стає можливим нав'язування периферії нееквівалентного обміну (експлуатації) і одержання надприбутку. У зв'язку із вищезгаданими особливостями монополізації, культивування безробіття та інфляції на «периферії» життєво необхідні капіталізму, оскільки це сприяє його централізації. Відбувається це через монополізацію галузей, які потребують висококваліфікованої робочої сили, високої оплати праці і великих капіталовкладень. Без занепаду «периферії» неможливо процвітання «ядра», що змушує його робити кроки для підтримки статусу-кво різними способами (економічними, військовими, ідеологічними).

Дослідження академічного капіталізму вимагає визначення стосунків нерівності у концепціях згаданих нами представників світ-системного аналізу. Базовим поняттям теорії Ф. Броделя є «світ-економіка», що є основою функціонування та розвитку капіталізму. Згідно з визначенням автора, «світ-економіка» – це цілісне, самостійне територіальне утворення, що характеризується економічною єдністю [5]. В рамках однієї системи одночасно можуть співіснувати різні суспільно-історичні формації (капіталізм, феодалізм, рабовласництво). Тобто автор відходить від традиційної послідовної схеми «рабовласницький лад – феодальний – капіталістичний» на користь паралельної, підкреслюючи взаємозумовленість співіснування цих формацій [6, с. 98]. Це можна пояснити тим, що сама логіка устрою «світ-економіки» спирається на наявність нерівності між зонами і можливість експлуатації периферії. Як було зазначено вище, світ-економіці властива асиметрія в розвитку її зон, що зумовлена осьовим поділом праці в напрямку від серединної зони до периферійної (дана схема поділу праці була перейнята на етапі спільної роботи з І. Валлерстайном) [6, с. 107]. Всупереч поширеній тенденції, у концепції Ф. Броделя вільний ринок і капіталізм не тільки не ототожнюються, але протиставляються. Автор пояснює це існуванням «протиринку», породженням якого і є капіталізм. Поняттям «протиринок» позначається прагнення позбутися правил традиційного ринку [6, с. 55-56]. Конкретно це проявляється в прагненні капіталістичної системи до монополізації. Тут ми можемо простежити певну схожість з лєнінським «імперіалізмом», який, згідно із думкою Валлерстайна, є однією з основ ідейно-політичної конструкції лєнінізму [7]. Різниця полягає у тому, що у Ф. Броделя капіталізм вже з моменту виникнення є монополістичним [6, с. 121].

Концепція І. Валлерстайна має певні формальні збіги з концепцією Ф. Броделя, але змістовно поняття «світ-економік» у авторів відрізняються: якщо в концепції Ф. Броделя може існувати кілька «світ-економік» або «світ-економіка» з декількома центрами, то І. Валлерстайн говорить про існування в сучасності лише одного «світу-економіки» – європейського капіталістичного «світу-економіки», який зародився в XVI столітті. За схожою з концепцією Броделя схемою «світ-системи» І. Валлерстайна поділяються на зони «ядра», «напівпериферії» і «периферії». «Ядро» монополізує важливі і високотехнологічні галузі виробництва, перерозподіляє ресурси всередині системи і здійснює контроль над сферою ідеології.

Для опису ідеологічної складової історичної системи І. Валлерстайн застосовує концепт «геокультури». «Небезпечні класи», тобто соціальні групи, які становили загрозу для існування системи нерівноцінного обміну, стало можливим «приручити» завдяки геокультурі капіталістичної світ-економіки, заснованої на лібералізмі, проголосивши орієнтир на побудову «держави добробуту» [8, с. 6]. Однак даний ідеологічний конструкт був самоспростований, оскільки дотепер відсутні історичні приклади побудови егалітарної світ-системи в умовах капіталістичного «світу-економіки».

А.Г. Франк представляє такий варіант світ-системного аналізу, як «теорія залежності» (його авторську версію, що має назву «теорія розвитку нерозвиненості»). Автор здійснює новий поворот у вивченні нерівностей в рамках світ-системному аналізу, переходячи від дослідження відносин нерівноцінного обміну до дослідження нерозвиненості регіонів. Базовим поняттям концепції є поняття «світова система». За змістом це поняття прямо протилежно валлерстайнівській світ-системі. Автор наполягає на існуванні однієї-єдиної «світової системи» протягом останніх п'яти тисяч років (з одним застереженням, що до відкриття Америки вона представляла окрему систему) [9, с. 12]. Взаємовідносини нерівності автор пояснює через дихотомії «метрополія / сателіт» та «експропріація / привласнення». Напрямок «розвитку нерозвиненості» виник у період вивчення автором специфіки розвитку країн Латинської Америки (на прикладі Бразилії та Чилі). Залежність у даному випадку полягає в тому, що передумовою економічного розвитку «метрополій» в межах єдиної «світової системи» є занепад економік «сателітів», тому що відбувається «привласнення» надлишків виробництва «метрополією», тобто розвиток капіталістичної системи засновано на культивуванні нерозвиненості в окремих регіонах. Автор стверджує, що, чим слабкіше зв'язок сателіта з метрополією і чим більше він ізольований, тим вище його шанси на розвиток. Як приклад, він наводить кейси вимушеної ізоляції країн Латинської Америки в період військових криз і / або занепаду метрополій, коли стався сплеск визвольних рухів або ж була здійснена автономна індустріалізація [10].

Підходи до вивчення нерівностей в рамках світ-системного аналізу трансформувалися разом з розширенням дослідницького апарату цих підходів та появою нових теорій. Підходи Ф. Броделя і І. Валлерстайна є більш євроцентричними, ніж підхід А.Г. Франка, що є свого роду обмеженням перших двох концепцій. Наступною значущою відмінністю є те, що Ф. Бродель постулює паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних «світ-економік», при чому останні є запорукою існування перших. І. Валлерстайн говорить виключно про існування сучасної світ-системи і заперечує паралельне існування капіталістичних і некапіталістичних форм.

Підхід А. Г. Франка є найбільш масштабним за охопленням, тому що він, по-перше, говорить про відсутність прямого зв'язку між устроєм світової системи і розвитком капіталізму, по-друге, аналізує специфіку нерівностей, не прив'язуючись виключно до розвитку європейського чи американського капіталізму. Попри відмінності розглянутих підходів, всі вони відзначають націленість капіталізму під час його поширення світом на трансформацію суспільства, що породжує нерівності та створення капіталістичного репресивного апарату.

Проаналізувавши наявні теоретичні пояснення досліджуваної проблеми, зазначимо, що світ-системні концепції мають високий евристичний потенціал і для аналізу академічної нерівності. Академічний капіталізм також прагне постійної експансії та монополізації. Капітал може трактуватися з декількох точок зору: по-перше, культурний, що об'єктивується у вигляді офіційних статусів акторів (університетів та індивідів) академічного простору, науковий капітал і економічний. Причому перші два капітали впливають на прирощення економічного. Такий синергетичний ефект пояснюється тим, що університети «ядра» є більш привабливими для студентів, високопрофесійних дослідників, інвестицій. У свою чергу, постійний приплив висококласних кадрів і фінансів дозволяє залишатися їм недосяжними в боротьбі за першість і зберігати свою монополію.

У подальшому стосунки нерівності, що виникли в межах галузі вищої освіти, акумулюються в науковому середовищі. Частково вищеописана ситуація може бути пояснена особливостями функціонування наукового поля в умовах глобалізації, що були описані П. Бурдьє. Наукове поле – це завжди простір нерівної боротьби між агентами, які мають нерівно розподілений специфічний капітал і тому є нерівними за вмінням освоювати продукти наукової праці (а в деяких випадках ще й зовнішні прибутки, серед яких – економічна або політична винагорода). У будь-якому полі з нерівною силою протиставляються домінуючі актори, що займають найвищі позиції в системі розподілу наукового капіталу, і доміновані, які є новачками і володіють науковим капіталом настільки значним, наскільки значні наукові ресурси, накопичені в полі. Це залежить від структури розподілу капіталу в полі (ступінь однорідності). Агенти або інституції, які входять у поле, можуть бути орієнтовані на два типи стратегій в залежності від позиції, яку вони займають у його структурі (а також відповідно до деяких другорядних змінних, таких як соціальна траєкторія, яка визначає величину шансів). Перший тип – надійні стратегії наслідування. Вони здатні забезпечити учасникам поля доходи в майбутній кар'єрі, але вони будуть доступні тільки тим, хто відповідає офіційному науковому ідеалу, що досягається через інновації, які не перетинають встановлені межі. Другий тип – стратегії підриву. Ці стратегії вимагають набагато більш дорогих і ризикованих вкладень та абсолютного перевизначення принципів наукової легітимності домінування. Актори, які відмовляються від намічених кар'єр, можуть перемогти домінуючих в їхній власній грі тільки за умови додаткового залучення саме наукових інвестицій. При цьому вони не можуть розраховувати на більший прибуток, у всякому разі, найближчим часом, оскільки проти них спрямована вся логіка системи.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що ідея нейтральності науки – це фікція, яка дає вченому нейтралізовану і евфемізовану і тому неймовірно символічно дієву (в силу повного невпізнання) форму домінуючого уявлення про соціальний світ [11].

Крім того, в полі науки сформувалися цілком диференційовані групи, які конкурують між собою за право нав'язувати актуальні проблеми і теми обговорення, висуваючи себе на найвищі позиції наукового світу. Конкуренція між університетами, перетворена також в умову конкуренції між дослідниками (як і будь-яка інша реальна конкуренція), не враховує перешкоди економічного і наукового походження, що виникають у ході наукової конкуренції в рамках «academic market place» [12].

Академічна нерівність є сучасним феноменом, що виникає між суб'єктами поля науки в рамках однієї країни, але з плином часу і розвитком глобалізації набуває загальносвітового характеру. Ця нерівність є соціально сконструйованою і зумовленою підтримуваним домінуванням країн ядра над країнами периферії. Це підтверджується тим, що загальноновизнані рейтинги університетів та індекси цитування авторів спочатку розроблялися країнами ядра і за їхню основу були взяті особливості відповідного академічного середовища. Наслідком цього стало те, що одні суб'єкти поля науки апіорі мають позицію вище інших. Більш того, країни ядра створюють такі умови (як в самому полі науки, так і за його межами), в яких члени периферії змушені не тільки ґрунтуватися на наукових досягненнях ядра, але й користуватися ними без можливості займатися виробництвом власної науки, що веде до асиметрії у розвитку країн ядра і периферії і зміцненню нерівних позицій у полі науки. Ця нерівність постійно відтворюється тими суб'єктами поля науки, що займають нижчі позиції та повинні грати за правилами (які встановлені суб'єктами, що займають більш високі позиції), щоб піднятися вище. Але це так само

допомагає суб'єктам, які встановлюють правила, посісти більш високі позиції. У підсумку, розподіл позицій у полі практично не змінюється, а наука зі сфери пошуку істини і нового знання перетворюється на сферу насадження колоніальної системи і експлуатації.

Отже, здійснений нами аналіз дозволив встановити, що академічна нерівність є однією із комплексу проблем, породжених глобалізацією. Вона має багатофакторну зумовленість, а саме: із плином глобалізаційних процесів стала можливою експансія «ядра» за межі національних держав, міжнародні ж рейтинги університетів виступили дієвим інструментом монополізації, оскільки їхня тотальність змушує аутсайдерів залишатись в рамках системи, де вже створена певна ієрархія. Тобто, користуючись термінологією А.Г. Франка, можна сказати, що в теперішніх умовах «сателіти» майже позбавлені можливостей автономізуватись задля подолання перешкод розвитку, створених академічним капіталізмом. Збереження ж за «периферією» аутсайдерських позицій в науці та освіті прямо впливає на її економічний розвиток, що доводить взаємозумовленість прирощення різних форм капіталу. Фіксація ж нерівномірного розподілу капіталів саме за гео економічними ознаками свідчить про доцільність застосування для дослідження напрацювань саме світ-системного аналізу. Можна зробити висновок, що академічна нерівність має двоїсту природу: вона одночасно є і породженням осьового розподілу у світ-системі, і фактором його відтворення.

Подальша ж розробка теми дозволить визначити роль інституту освіти в конструюванні нерівностей на глобальному та локальному рівнях. Крім того, актуалізується питання щодо розробки альтернативних методик оцінювання ефективності роботи університетів.

Література:

1. De Maret P. Universities in the world: What for. The world class university and ranking: Aiming beyond status. 2007. P. 31-38.
2. Дерри К. Лессених Ш., Инга С. Немецкие социологи бойкотируют академический рейтинг. Глобальный диалог. 2013. №3. С. 21-22.
3. Баталов Э. Я., Никитич Л. А., Фогелер Я. Г. Поход Маркузе против марксизма. М: Мысль, 1970. 144 с.
4. Широканова А. А. Формы глобального академического неравенства в информационном обществе. Философия и социальные науки. 2013. №1. С. 61-68.
5. Дергачев В. А. Мир-экономика. Геоэкономический словарь-справочник. Одесса: Институт проблем рынка и экономико-экологических исследований НАН Украины, 2004. 177 с.
6. Бродель Ф. Динамика капитализма. Смоленск : Полиграмма, 1993. 128 с.
7. Валлерстайн И. Ленин и ленинизм сегодня и послезавтра. AVA. 2011. URL: <https://ava.md/2011/01/21/lenin-i-leninizm-segodnya-i-poslezavtra/>.
8. Валлерстайн И. Социальная наука и коммунистическая интерлюдия или к объяснению истории современности. Полис. 1997. №2. С. 5-13.
9. Завалько Г. А. Возникновение, развитие и состояние мир-системного подхода. Общественные науки и современность. 1998. №2. 140 с.
10. Франк А. Развитие неразвитости URL: <http://www.left.ru/2005/9/frank126.phtml>.
11. Бурдьё П. Поле науки. URL: <http://bourdieu.name/content/burde-pole-nauki>.
12. Ben-David J. The Scientist's Role in Society. The Logic of Personal Knowledge. 1971. P. 117-130.

Академическое неравенство: проявления, факторы актуализации и теоретические объяснения

В статье анализируется феномен академического неравенства в условиях глобализации. Рассмотрены предпосылки возникновения современных форм неравенства в образовании и науке. Отдельно рассмотрен аспект декларативности официального образовательного дискурса, что отражается в противоречии между артикулируемыми приоритетами и реальностью. Помимо этого, отмечено, что официальному образовательному дискурсу присуще апологетическое отражение тематики рейтингов, что проявляется в попытках их натурализации. Охарактеризован эвристический потенциал мир-системного подхода в рамках исследования проблематики академического капитализма. Осуществлён анализ ключевых положений концепций Ф. Броделя, И. Валлерстайна и А. Г. Франка, обосновано их применение для изучения отношений неравенства в сфере образования. Рассмотрены основные теоретические концепты «неравномерного» развития территорий, проведен сравнительный анализ концепций, предложена авторская схема исследования академического неравенства, основанная на синтезе концепций мир-системного анализа и капитального анализа П. Бурдьё. Приведены авторские определения понятий «академическое неравенство», «конструирование неравенств» и «академический капитализм». Обоснована взаимосвязь коммодификационных процессов в образовании и науке с глобализационными процессами. Выявлены характерные особенности конструирования академического неравенства в современных условиях. Проанализирована роль рейтингов успешности университетов в процессах конструирования академического неравенства и рассмотрены последствия их внедрения. Сформулирован вывод о двойственной структуре академического неравенства. Обозначены дальнейшие перспективы разработки избранной проблематики в контексте изучения трансформации института образования.

Ключевые слова: академическое неравенство, академический капитализм, глобализация, неолиберализм, мир-система.

УДК 316.614-053.2+316.722-053.2

ИГРА КАК ЭЛЕМЕНТ ДЕТСКОЙ СУБКУЛЬТУРЫ

Березецкая Мария Ивановна – аспирант кафедры социологии факультета философии и социальных наук Белорусского национального университета, ул. Кальварийская, д. 9, Минск, 220004, Республика Беларусь, berezeckaya.mary@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9510-5571>

Berezetskaya Mariya – PhD Student Department of Sociology, Faculty of Philosophy and Social Sciences, Belarusian State University, 9 Kalvaryiskaia str., Minsk, 20004, Republic of Belarus, berezeckaya.mary@gmail.com, ORCID ID <https://orcid.org/0000-0002-9510-5571>

У статті здійснюється аналіз гри як елементу дитячої субкультури. Підкреслюється, що незалежно від підходів до визначення поняття дитячої субкультури, її сутності та значення в житті дитини, вчені погоджуються, що одним з найважливіших її елементів є гра. На думку автора, гра – це більше, ніж просто розвага для дітей. У процесі гри діти вчаться взаємодіяти з однолітками, пізнавати навколишній світ, сприймати в доступній формі норми та правила поведінки в суспільстві. В житті дітей гра має надзвичайне значення, оскільки до початку навчання в школі вона є основним видом діяльності дитини. Розглядаються підходи до визначення та співвідношення змісту понять «дитяча субкультура» та «дитяча культура» у закордонній та вітчизняній науці; здійснюється аналіз теоретичних розробок зарубіжних учених щодо сутності дитячої культури; описуються види ігор та їхня специфіка; наводяться результати авторського дослідження за даною тематикою; робиться висновок про особливий вплив гри на становлення особистості дитини, формулюються рекомендації батькам щодо ігрової поведінки дитини. Визначається місце гри в структурі дитячої субкультури, підкреслюється її «немонолітний» характер і здатність до змінення під впливом трансформаційних процесів, що відбуваються в суспільстві. Звертається увага на існуючу в даний час тенденцію до проникнення культури дорослих у простір дитячої гри; зазначається, що індустрія дитячих ігор пропонує ігри з готовим сюжетом, а сучасні батьки, які націлені на ранній розвиток дитини і створення навколо неї безпечного середовища, контролюють процес гри і організують дозвілля дитини.

Ключові слова: діти, дитяча субкультура, гра

The paper is concerned with sociological analysis of play as an element of the children's subculture. Regardless of the approaches to defining the concept of the child's subculture, its essence and significance in the child's life, scientists agree that one of the most significant elements of the subculture is play. Play is more than just entertainment for children. In the process of playing, children learn how to interact with their peers, get to know the world around them, perceive in an accessible form the norms and rules of behavior in society. The article examines the approaches to the definition and the correlation of the concepts "children's subculture" and "children's culture" in foreign and domestic science, examines theoretical studies of foreign scientists on the essence of children's culture; describes the types of play and their specificity; presents the results of the author's research on this topic, and also draws a conclusion about the special influence of play on child's personality formation and offers recommendations for parents in the field of children's play behavior. Significance of the play in the structure of the children's subculture is determined in the article, moreover, article emphasizes "non-monolithic" character of play and its ability to change. In this paper attention is drawn towards the current trend of the penetration of adult culture into the space of children's games: game industry offers to children play with a prepared story, at the same time modern parents control the process of children's play and organize their leisure time.

Keywords: children, children's subculture, play

Современное общество находится в состоянии постоянного изменения и развития. При этом изменяется не только окружающая нас действительность, но и человеческое сознание, восприятие мира, изменяются ценности, одобряемые обществом, нормы и правила поведения. Трансформация затрагивает, в том числе, и пространство детства, поэтому в настоящее время возникает необходимость в научном анализе различных аспектов мира детства, ведь именно детство, являясь особым возрастным периодом в жизни человека, обладает чрезвычайной значимостью как для общества в целом, так и для конкретного индивида. Именно в детстве происходит формирование личности, ребенок усваивает наиболее значимые нормы и ценности, правила поведения, а также социальные роли, необходимые для гармоничного существования в обществе.

Своим существованием и развитием мир детства во многом обязан детской субкультуре, которая сохраняет и передает от одного поколения детей к другому важные ценности, нормы, правила поведения, особенности взаимоотношений в детском сообществе, а также способы взаимодействия с окружающим миром. Изучение детской субкультуры невозможно без анализа игры как одного из самых важных ее

элементов, ведь в процессе совместной игры зачастую и происходит распространение норм и ценностей детской субкультуры и ее обогащение новыми элементами.

Цель данной статьи заключается в выявлении места и роли игры в актуализации детской субкультуры.

Термин «детская субкультура» в научной литературе впервые появляется в 60-70-х гг. XX века, однако вплоть до настоящего времени какого-либо общепринятого определения детской субкультуры так и не сформировалось. Сегодня существует большое количество определений детской субкультуры. Однако чаще всего в научной литературе можно встретить определение, данное В.В. Абраменковой, которая понимает детскую субкультуру, во-первых, как «смысловое пространство ценностей, установок, способов деятельности и форм общения, осуществляемых в детских сообществах», а, во-вторых, как «все, что создано человеческим обществом для детей и детьми» [1].

В зарубежной практике чаще встречается понятие «детская культура». Исследования феноменов детской культуры активно развивает Ф. Моритсен. В его концепции выделяется три основных типа детской культуры [2, с. 18-20]:

1. *Культура для детей* (сюда включаются детская литература, музыка, кино, телевидение, компьютерные игры, игрушки, реклама и т.д., то есть то, что создают взрослые для детей).

2. *Культура с детьми* (взрослые и дети вместе используют различные культурные технологии и элементы культуры; с одной стороны, сюда включаются специализированные формальные виды досуга, к примеру, посещение музыкальной, художественной школы, спортивных секций и др., а с другой – неформальные проекты, в которых дети участвуют вместе со взрослыми, например всевозможные семинары, проекты, где дети «пробуют себя» в роли представителей различных профессий, и т.д.).

3. *Детская культура* (под этим подразумевается все то, что дети производят в своих собственных сообществах; сюда входят разнообразные элементы детского фольклора (дразнилки, считалки, страшилки и т.д.), детская речь (словотворчество, прозвища, тайный язык и т.д.), а также правила поведения и взаимоотношений со сверстниками).

Анализ концепции Ф. Моритсена позволил нам сделать вывод о том, что, несмотря на различия в терминологии («детская культура» – у Ф. Моритсена и других зарубежных ученых / «детская субкультура» – в концепциях отечественных ученых), основные идеи названных концепций перекликаются: в субкультуре / культуре детства выделяется культура для детей и непосредственно детская культура, поэтому в данной статье мы будем рассматривать понятия «детская культура» и «детская субкультура» как тождественные.

Обратимся к более подробному анализу некоторых теоретических разработок зарубежных ученых, касающиеся сущности детской культуры. Начнем с Б. Саттон-Смита, который видит сущность детской культуры в игре как основе психического здоровья и счастья ребенка. Изучая детскую игру, он пришел к выводу, что современная детская игра стала менее автономной и неструктурированной, а дети стали чаще пользоваться правилами для игры, которые предлагают им взрослые. Другой ученый – Говард П. Чудаков говорит об изменениях, происходящих в пространстве детской игры: изменяются детские игрушки, места для игр, виды игр, игровые правила, число участников игры и т.д.

В контексте избранной нами темы нельзя обойти вниманием концепцию Стивена Минтца, в которой подчеркивается существующая напряженность между взрослыми и детьми, а также между сущностью и содержанием детской культуры. Он считает, что современные образованные и состоятельные родители, будучи постоянно занятыми на работе, все больше и больше беспокоятся о безопасности своих детей, об их благополучии и перспективах на будущее, поэтому они ограничивают пространство детской игры, не разрешая им свободно играть в общественных местах [3, с. 17]. Кроме этого, чтобы лучше подготовить своих детей к жизни в конкурентном обществе и подтолкнуть их к успешному будущему, родители с раннего детства начинают заниматься умственным развитием ребенка, детей лишают свободной игры со сверстниками, более того, у них остается все меньше свободного времени для игр. Поскольку данная концепция разработана в США, она в большей степени описывает ситуацию в западных странах. Однако стоит отметить, что в Республике Беларусь также наблюдаются отмеченные тенденции. К примеру, сейчас создается много образовательных центров, занимающихся, в том числе, ранним развитием ребенка («Дарсай», «Смартум», «БебиУм» и др.); для детей в возрасте 3-х лет предлагаются курсы иностранных языков, а для 6-9-летних – курсы по программированию, робототехнике, 3D-моделированию и др.

Важно понимать, что детская субкультура – это не монолитный феномен. В каждую историческую эпоху сосуществуют разнообразные детские субкультуры, различающиеся в зависимости от возраста, классовой и этнической принадлежности, пола и места проживания. Именно из этой позиции мы исходим при изучении детской субкультуры современного белорусского общества, в частности детской игры как основного элемента детской субкультуры.

Традиционно ученые говорят о существовании двух уровней детской субкультуры: обыденного (детский фольклор, детский юмор, детский правовой кодекс, детское мифотворчество) и специализированного (включает в себя элементы, созданные взрослыми для детей: мультфильмы,

телевизионные шоу, детская литература, игрушки и др.) [1]. Мы разделяем такое понимание структуры детской субкультуры, однако с небольшим дополнением: по нашему мнению, игра является тем ключевым элементом, который объединяет эти уровни. Ведь именно в игре детский фольклор (считалки, дразнилки, прибаутки и др.), детский правовой кодекс, детский юмор, сюжеты из книг, фильмов, мультфильмов и так далее используются одновременно, а самодельные игрушки и игрушки, созданные взрослыми для детей, выполняют одинаковые функции.

Таким образом, с одной стороны, в данной статье нас интересует игра как основной вид деятельности ребенка (особенно в период дошкольного детства), а с другой – как ключевой элемент детской субкультуры.

Воздействие игры на психическое развитие ребенка трудно переоценить. Безусловно, с началом обучения в школе дети приобщаются и к другим видам деятельности (обучение), однако приоритет игровой деятельности сохраняется. Играя, дети учатся образно мыслить и понимать другую точку зрения. Так, описывая роль игры в психическом развитии ребенка, Л. С. Выготский писал: «Игра – роль в развитии; правила – школа воли; мнимая ситуация – путь к абстракции» (цит. по: [4, с. 61]). Д. Б. Эльконин в своих работах развивал идеи Л. С. Выготского и определял детскую игру как основную деятельность ребенка, в ходе которой происходит «первичная эмоционально-действенная ориентация в смыслах человеческой деятельности» (цит. по: [4, с. 61]). Украинские ученые А. М. Богуш, Л. О. Варяница и Н. В. Гавриш в монографии «Діти і соціум» говорят о положительном влиянии игровой деятельности на формирование детского коллектива, развитие в нем доброжелательных взаимоотношений и создание комфортной атмосферы для общения [5, с. 6]. Основным мотивом детской игры можно считать желание ребенка в своих действиях соответствовать поведению взрослого человека. Таким образом, игра – это определенный вид деятельности, в ходе которого моделируется и воспроизводится окружающая ребенка действительность, что позволяет ему на эмоциональном и интеллектуальном уровне воспринимать и осваивать социальные отношения.

Если же говорить о видах игр, то стоит отметить, что в этом вопросе ученые также не отличаются единогласием, однако чаще всего в научных работах игрушки делят на различные категории по следующим критериям: «по содержанию игры» (военные, экономические, художественные, политические, спортивные); «по количеству и составу участников» (одиночные – парные, групповые; детские – взрослые); «по тому, какие способности они обнаруживают и тренируют» (интеллектуальные, творческие, физические, состязательные и др). (цит. по: [4, с.64]). Компьютерные игры зачастую выделяются в отдельный вид. В этом случае ученые обращают внимание на множество жанров компьютерных игр и говорят о следующих их видах: Simulator, Strategy, Adventure, RPG, Arcade, Quest, Action, 3d Action, обучающие игры, спортивные игры, настольные игры [4, с. 107].

Со взрослением ребенка изменяется форма его игры, поэтому в некоторых классификациях особое внимание уделяется анализу форм игры, которые он предпочитает на том или ином возрастном этапе. Так, С. Н. Майорова-Щеглова отмечает, что ребенок уже с первого года жизни начинает осваивать окружающую действительность при помощи так называемых «игр-экспериментирований» при общении с людьми и продолжает играть приблизительно до 10 лет. Она отмечает, что дети в возрасте 2-3 лет предпочитают сюжетно-отобразительные игры, а более сложные сюжетно-ролевые игры увлекают детей в возрасте от 3 до 7-10 лет [6]. Схожее видение предлагает Н.Н. Палагина (цит. по: [7, с.136]), которая говорит о том, что в раннем возрасте дети предпочитают предметные игры (т.е. действия с предметом-игрушкой в различных условиях), в 3 года они переходят к сюжетно-отобразительной игре, суть которой заключается в том, что дети в процессе самостоятельной игры с различными игрушками пытаются воспроизводить реальное поведение людей. Постепенно сюжетно-отобразительная игра заменяется наиболее сложной формой игры – сюжетно-ролевой.

В сюжетно-ролевой игре дети создают вокруг себя целые воображаемые миры и ситуации, создают персонажей, соотносят себя с ними, выполняют соответствующие определенному сюжету и персонажу роли, а также взаимодействуют с другими персонажами в процессе игры. Очевидно, что в такого рода играх участвуют уже несколько детей с разными ролями, которых объединяет общий сюжет игры, а также реальное взаимодействие. Отдельно необходимо отметить, что, благодаря сюжетно-ролевым играм, дети учатся взаимодействовать со сверстниками, а также усваивают значимые для успешного существования в обществе социальные качества.

Современные исследователи отмечают следующие особенности детской игры [4, с. 65-66]:

- пол ребенка актуализирует игровые предпочтения детей (мальчики предпочитают компьютерные игры и конструирование, а девочки – настольные игры) и содержание игр (мальчики отдают предпочтение военным играм, а девочки – играм в семью). Изменение традиционных гендерных стереотипов также повлияло на игровую деятельность современных детей: сегодня девочки так же активно играют в профессии, как и мальчики;
- игровые предпочтения зависят от возраста ребенка, взрослея, дети постепенно теряют интерес к подвижным играм и увлекаются компьютерными, а также настольными играми.

Для сравнения приведем результаты исследования, проведенного кафедрой социологии факультета философии и социальных наук Белорусского государственного университета по теме «Семейные ценности молодежи БГУ»¹. В ходе исследования было выявлено, что, будучи детьми, студенты и студентки в большей степени отдавали предпочтение подвижным и спортивным играм (26,6%), на втором месте находятся сюжетно-ролевые игры (18,5%), а на третьем – настольные игры (17,9%). Стоит отметить, что девушки в детском возрасте чаще отдавали предпочтение сюжетно-ролевым играм (55,6% опрошенных девушек против 13,0% опрошенных юношей) и играм в персонажей из книг, кинофильмов и мультфильмов (28,6 % и 17,1 %, соответственно). Юноши, напротив, в детстве предпочитали игры, связанные с конструированием и строительством (50,7 % юноши, 19,8 % девушки), и компьютерные игры (52,7% и 8,7%, соответственно). В предпочтении подвижных и спортивных игр, а также настольных игр не наблюдается значительного отличия в зависимости от пола респондента.

Описанные ранее особенности детской игры также подтверждаются и результатами авторского исследования, полученными в 2017 году в ходе проведения серии глубинных интервью с родителями детей в возрасте до 10 лет. Всего было опрошено 15 человек, в рамках интервью с которыми затрагивался широкий круг вопросов об игровом поведении их детей, в частности предпочтения последних относительно игр, игрушек и мультфильмов. В данной статье мы ограничимся рассмотрением любимых игр детей в представлении их родителей. При этом мы проанализируем игровые предпочтения детей дошкольного возраста (с 3 до 6-7 лет) и младшего школьного возраста (с 6-7 до 9-10 лет).

Прежде всего подчеркнем, что полученная нами информация позволила сделать вывод о том, что в дошкольном возрасте дети предпочитают конструирование, подвижные, в том числе спортивные, игры, игры в смартфоне. Процитируем наших респондентов:

«Любимое его занятие – это, конечно, собирать Лего, еще часто с пластилином играет, лепит разные фигурки животных, цветочки, машинки» (Мария, 26 лет, сыну 4 года);

«Собирает пазлы, строит замки и дороги из конструктора» (Елена, 28 лет, сыну 5 лет);

«Любит подвижные игры, в них особого центрального сюжета пока еще нет» (Ксения, 26 лет, дочери 4 года);

«Нравится бегать по квартире, самостоятельно раскидывать игрушки, а потом собирать их, наверное, это тоже игра» (Екатерина, 27 лет, дочери 3 года);

«Играет с мячом, учу его играть в футбол, баскетбол» (Сергей, 39 лет, сыну 5 лет);

«Довольно часто играет на смартфоне, только в развивающие игры» (Александра, 30 лет, дочери 5 лет).

В ходе интервью было выявлено, что 4 из 6 детей в возрасте от 3 до 6-7 лет уже знакомы с компьютером, планшетом или смартфоном. Зачастую данные устройства используются для игры или для просмотра мультфильмов:

«На компьютере иногда могу включить мультфильм [...] Без моего ведома играет в гонки» (Татьяна, 30 лет, сыну 4 года);

«Сматривает мультфильмы на компьютере» (Ксения, 26 лет, дочери 4 года);

«Знаком и с компьютером, и с планшетом, и со смартфоном, не вижу смысла скрывать от него эти вещи. Он сам играет в развивающие и развлекательные игры и смотрит мультфильмы [...] Компьютерные игры типа «аркада» (Например, СуперКорова) и стратегии (Ферма и т.п.)» (Татьяна, 25 лет, сыну 5 лет).

Однако отношение родителей к использованию компьютеров, смартфонов и планшетов далеко не однозначное, к примеру, звучали следующие ответы:

«Я не разрешаю играть в компьютерные игры и телефон» (Екатерина, 27 лет, дочери 3 года);

«Пусть играет, я ничего плохого на смартфон и компьютер не загружаю, а сам скачивать игры он не умеет» (Елена, 28 лет, сыну 5 лет);

«Мультки сам смотрит» (Сергей, 39 лет, сыну 5 лет);

«Если удастся, то нелегальным образом захватывает компьютер и смартфон, однако деятельность, считающаяся в нашей семье незаконной, прерывается волевым решением отца» (Мария, 26 лет, сыну 4 года).

Дети младшего школьного возраста также предпочитают подвижные игры, конструирование, однако, в отличие от детей дошкольного возраста, они играют в настольные и сюжетно-ролевые игры:

«Очень любит прятки, догонялки» (Анастасия, 28 лет, дочери 7 лет);

¹ Исследование проводилось в период с 05.12.2016 г. по 29.04.2017 г. В качестве объекта исследования выступали студенты Белорусского государственного университета 3 курса очной формы обучения физического, биологического, географического факультетов, факультета философии и социальных наук, факультета прикладной математики и информатики, Института журналистики, Государственного института управления и социальных технологий. Предметом исследования были репродуктивные установки и семейные ценности студентов БГУ. В рамках исследования рассматривались, в том числе, и особенности детской субкультуры поколения Z (рожденных 1996 по 2010 гг.). Объем выборочной совокупности составил 402 человека.

«Наверное, чаще всего устраивают разные соревнования, да и вообще подвижные игры любят» (Анна, 34 года, дочери 8 лет, сыну – 10 лет);

«Строим замки из конструктора и кубиков» (Наталья, 31 год, сыну 7 лет);

«Любит конструировать что-то, использует наборы Лего для игры» (Виталий, 34 года, сыну 7 лет);

«Играем в монополию вместе» (Виктория, 32 года, сыну 9 лет);

«Еще нравятся настольные игры, вроде домино, крокасона» (Инна, 33 года, дочери 10 лет);

«Сейчас уже играет в игры с сюжетом, в магазин, в учителя, в больницу» (Вероника, 29 лет, дочери 8 лет).

С компьютером, планшетом и смартфоном так или иначе знакомы все 9 детей в возрасте от 6-7 до 9-10 лет, родители которых приняли участие в исследовании. Так же, как и дети дошкольного возраста, они используют данные гаджеты для просмотра мультфильмов и игр. Родители детей младшего школьного возраста не запрещают им пользоваться компьютерами, смартфонами и планшетами, однако стараются лимитировать время их использования:

«Около 15 минут на игры в планшете, мультики могут доходить иногда до 40 минут (когда у меня есть много важных дел, а помощники нежелательны)» (Наталья, 31 год, сыну 7 лет);

«Стараемся ограничивать доступ к этой всей технике, но несмотря на ограничения, она активный пользователь вайбера, эйнта, на смартфоне играет в развивающие игры (рисование, пазлы, прописи), игры-повторяшки любит (говорящий кот Том и прочие). Легко находит себе мультфильмы в ютубе под нашим присмотром» (Анастасия, 28 лет, дочери 7 лет).

В нашем исследовании принимали участие родители с различным уровнем образования. Как свидетельствуют результаты интервью, дети, родители которых имеют высшее образование, чаще выбирают игры с развивающими элементами и сюжетами, при этом их «репертуар» характеризуется большим разнообразием по сравнению с играми детей, чьи родители имеют среднее образование. Материальное положение семьи также влияет на детскую игру: в семьях с более высоким уровнем дохода дети чаще отдают предпочтение компьютерным играм (играм в смартфоне) и конструированию, в то время как в семьях с меньшим доходом большей популярностью пользуются подвижные игры и игры в профессии.

Кроме этого, в ходе проведения данного исследования нами была отмечена большая активность и готовность к участию в интервью среди матерей, нежели среди отцов (из 15 человек на интервью согласились только двое мужчин). Безусловно, нельзя придавать данному наблюдению статус тенденции, однако это подтверждает тот факт, что в постсоветских странах (в том числе и в Беларуси) сохраняется традиционное разделение родительских ролей: чаще всего воспитанием ребенка занимается мать, а отец берет на себя обязанности по материальному обеспечению семьи, отсюда же следует и меньшая вовлеченность отцов в игровые практики детей и, следовательно, их меньшая информированность относительно игровых предпочтений своего ребенка.

Основываясь на полученных нами данных, можно сделать вывод о том, что наиболее популярными видами игр являются спортивные, подвижные, сюжетно-ролевые игры, игры, связанные с конструированием. Со взрослением ребенка более популярными становятся компьютерные игры. Мы предполагаем, что увеличивающаяся популярность компьютерных игр может быть, в том числе, связана с особенностями организации современного городского пространства, где постепенно исчезают «свободные» места для подвижных игр (из-за активной застройки), а имеющиеся детские площадки не всегда отвечают запросам детей XXI века. Сегодня даже дети дошкольного возраста (от 3 до 6-7 лет) используют для игр компьютер. В этом контексте важно подчеркнуть, что дети дошкольного и младшего школьного возраста в силу незначительного жизненного опыта и особого влечения к ярким, динамичным картинкам особенно сильно подвержены воздействию компьютерных игр. В отличие от традиционных видов игр, компьютерные игры могут нести в себе ряд опасностей, наиболее существенной и обсуждаемой из которых является компьютерная зависимость. Понимая это, родители должны серьезно подходить к выбору игр, в которые могут играть их дети, а в случае с компьютерными играми контролировать время, проведенное детьми за компьютером.

Подытоживая сказанное выше, подчеркнем, что современный мир детской игры претерпевает значительные изменения с течением времени. Сегодня большинство родителей нацелены на раннее развитие ребенка, при этом большое значение уделяется его безопасности. Безусловно, желание научить ребенка и защитить его от опасности является естественным и обоснованным, однако нельзя забывать, что гиперопека и чрезмерное желание родителей все контролировать могут негативно повлиять на развитие самостоятельности ребенка. Современный ребенок привык быть в центре внимания, родители сами продумывают его досуг, а индустрия детских игр помогает им в этом: сегодня есть много популярных детских игр уже с готовым сюжетом (сюжет из мультфильма, книги, фильма); детям остается только следовать ему. Таким образом, из детской игры уходит элемент воображения и творчества. Кроме этого, в современных условиях культура взрослых все больше завоевывает пространство детства, в том числе и пространство детской игры. Обычные детские праздники (к примеру, дни рождения) теряют свой первоначальный вид. Сейчас недостаточно пригласить друзей домой и поиграть с ними вместе после

угощений. День рождения превращается в полноценное мероприятие с арендой зала в кафе, к организации которого привлекаются event-агентства и аниматоры, а дети играют в предложенные ими игры. Более того, возникновение и развитие индустрии детских развлечений приводит к еще большему разрыву между детьми из семей с разным уровнем благосостояния.

Таким образом, исходя из данных нашего исследования, можно сделать следующие *выводы*:

1. Являясь одним из неотъемлемых и наиболее значимых элементов детской субкультуры, игра изменяется вместе с изменением общества.

2. Наибольшей популярностью среди современных белорусских детей пользуются спортивные, подвижные, сюжетно-ролевые игры и игры, связанные с конструированием.

3. В последние десятилетия в детской среде возрастает популярность компьютерных игр – даже дошкольники (от 3 до 6-7 лет) не только умеют обращаться с компьютером, но и являются активными пользователями ряда развлекательных, обучающих и развивающих игр.

4. В содержании современных детских игр отмечается большая направленность на развитие определенных знаний, навыков, умений, нежели на развлечение ребенка.

5. Детская игра перестает быть самостоятельной: все чаще дети играют под присмотром взрослых, или же по тем сюжетам и правилам, которые им предлагают взрослые.

6. Активно развивающаяся игровая индустрия и индустрия детских развлечений способствует проникновению культуры взрослых в детскую субкультуру в целом и детскую игру, в частности.

Литература:

1. Абраменкова В. В. Детская субкультура: содержание, функции, значение в культуре. Образовательный портал Слово. URL: http://www.portalslovo.ru/pre_school_education/36717.php. Дата доступа: 24.09.2018
2. Mouritsen. F Child culture – Play culture. In: Mouritsen. F, Qvortrup. J (eds) Childhood and Children's Culture. – Odense: University Press of Southern Denmark, 2002. p. 14–42.
3. Mintz S. Why the History of Childhood Matters. The Journal of the History of Childhood and Youth. 2012. № 5. P.15-28
4. Социология дошкольного детства / [Собкин В.С., Скобельщина К.Н., Иванова А.И., Верясова Е.С.]. М.: Институт социологии образования РАО, 2013. 167 с.
5. Діти і соціум: Особливості соціалізації дітей дошкільного та молодшого шкільного віку : монографія / А. М. Богуш, Л. О. Варяниця, Н. В. Гавриш та ін. ; наук. ред. А. М. Богуш ; за заг. ред. Н. В. Гавриш. Луганськ: Альма-матер, 2006. 368 с.
6. Майорова-Щеглова С.Н Детская субкультура – неинституционализированный сектор детства. Социология детства. – URL: http://www.childsoc.ru/doc/child_sub_kult.pdf. – Дата доступа: 25.09.2018
7. Попкова Т.Д. Современная детская субкультура: социальный аспект коммуникативных связей. Альманах современной науки и образования. 2013. № 8. С. 136-141.

Игра как элемент детской субкультуры

В статье осуществляется анализ игры как элемента детской субкультуры. Подчеркивается, что независимо от подходов к определению понятия детской субкультуры, ее сущности и значения в жизни ребенка, ученые сходятся во мнении, что одним из наиболее значимых ее элементов является игра. По мнению автора, игра – это больше, чем просто развлечение для детей. В процессе игры дети учатся взаимодействовать со сверстниками, познают окружающий их мир, воспринимают в доступной форме нормы и правила поведения в обществе. В жизни детей игра обладает чрезвычайной значимостью, так как вплоть до начала обучения в школе она является основным видом деятельности ребенка. Рассматриваются подходы к определению и соотношению содержания понятий «детская субкультура» и «детская культура» в зарубежной и отечественной науке; изучаются теоретические разработки зарубежных ученых относительно сущности детской культуры; описываются виды игр и их специфика; приводятся результаты авторского исследования по данной тематике; делается вывод об особом влиянии игр на становление личности ребенка; формулируются рекомендации родителям относительно игрового поведения ребенка. Определяется место игры в структуре детской субкультуры, подчеркивается ее «не монолитный» характер и способность изменяться под воздействием трансформационных процессов, происходящих в обществе. Обращается внимание на существующую в настоящее время тенденцию к проникновению культуры взрослых в пространство детской игры: индустрия детских игр предлагает игры с готовым сюжетом, а современные родители, нацеленные на раннее развитие ребенка и создание вокруг него безопасной среды, контролируют процесс игры и продумывают досуг ребенка.

Ключевые слова: дети, детская субкультура, игра

Отримано 5.10.2018

ВИМОГИ ДО СТАТЕЙ

Стаття, що подається на розгляд повинна містити:

1. УДК.
2. Назва статті (українською, англійською та російською мовами).
3. Прізвище, ім'я, по батькові автора українською, англійською та російською мовами.
4. Наукове звання, посада, місце роботи автора (поштова адреса та індекс) українською, англійською та російською мовами.
5. ORCID
6. Електронна адреса
7. Анотації до статті українською, російською та англійською мовою (1600 знаків кожна).
8. Ключові слова до статті (українською, російською та англійською мовами).
9. Текст статті.

При наборі тексту треба дотримуватися наступних вимог:

1. Рисунки та діаграми повинні бути зроблені у додатку до *Microsoft Word - Microsoft Graph*. Будь ласка, використовуйте для графіків та діаграм кольори від чорно до білого (можна додавати «штриховку» та «узори»).
2. Шрифт – *Times New Roman*, розмір – 12, інтервал – 1,5
3. Поля – 2 см

Бібліографія оформлюється згідно міжнародного стандарту *HARVARD style*
<http://www.ntpu.edu.tw/ipug/files/req/HARVARD%20Reference%20Style%20Guide.pdf>

Статті приймаються електронною поштою у текстовому редакторі *Microsoft Word* у форматах **.doc** або **.rtf**.

Стаття повинна бути обсягом не менш 11000, не більш 22000 знаків (на одній сторінці формату А4 розміщується приблизно 2500 знаків). Користуйтеся *меню Сервіс - Статистика*.

Автор не має права передавати в інші видання статтю, прийняту редакцією та ухваленою редакційною колегією до друку.

Редакція зберігає за собою право скорочувати статті й правити мову статті.

Статті за підписами авторів висловлюють їхні власні погляди, які можуть не збігатися з позицією редакційної колегії.

Редакційна експертиза статей виконується виключно для внутрішнього користування.

До друку прийматимуться лише наукові статті, які мають такі необхідні структурні елементи:

1. Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями.
2. Аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття.
3. Формулювання цілей (мета) статті;
4. Виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів.
5. Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Статті, що не відповідають вимогам ВАК України до наукових публікацій, до друку не прийматимуться!

Матеріали надсилати на адресу: socioedition@karazin.ua

З усіх питань звертатися до: *Сокурянської Людмили Георгіївни (057)707-54-90,*
Остроухової Анни Сергіївни (057) 707-53-89).

E-mail: socioedition@karazin.ua; sokuryanska@karazin.ua; anna.ostrouhova@karazin.ua

**СОЦІОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
ХАРКІВСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ імені В.Н. Каразіна**

Адреса: Харків, 61022, майдан Свободи, 6
Телефон: (+38 057) 707-53-97
fax: (+38 057) 714-14-08

E-mail: socio@karazin.ua
Рівень акредитації: IV

Соціологічний факультет заснований у 1990 році. Він став першим серед подібних факультетів в університетах України. Науковою, методичною та кадровою базою розвитку соціологічної освіти в університеті стала створена ще в 1963 році лабораторія соціологічних досліджень – один з перших в Україні та СРСР наукових соціологічних підрозділів. Підготовку фахівців у галузі соціології було започатковано в 1980 році, коли було створено кафедру соціології, що почала здійснювати спеціалізацію з соціології на економічному факультеті.

Фундатором розвитку соціології в Харківському університеті, засновником визнаної серед науковців Харківської соціологічної школи по праву вважається доктор філософських наук, професор, академік Міжнародної академії наук вищої школи Олена Олександрівна Якуба (1929-2002).

У складі факультету 6 кафедр: соціології, прикладної соціології та соціальних комунікацій, соціології управління та соціальної роботи, методів соціологічних досліджень, політичної соціології, медіакомунікацій. Факультет має сучасні комп'ютерні класи, мультимедійні аудиторії та ресурсний центр.

На факультеті навчається близько 800 студентів з України та інших країн за спеціальностями «Соціологія» (освітні програми «Соціально-політичні та маркетингові дослідження», «Соціальні комунікації, реклама та зв'язки з громадськістю», «Соціальні технології», «Соціальний менеджмент»), «Соціальна робота», «Політологія», «Журналістика» (освітні програми «Медіакомунікації та зв'язки з громадськістю», «Медіакомунікації», «Стратегічні комунікації та нові медіа»). Факультет має денне та заочне (дистанційне) відділення. Підготовка фахівців здійснюється за рівнями вищої освіти «бакалавр» та «магістр».

Соціологічний факультет здійснює навчання за освітньо-науковою програмою підготовки докторів філософії за спеціальністю 054 «Соціологія». На факультеті працює Спеціалізована вчена рада із захисту докторських дисертацій з соціології.

Студентам факультету пропонуються десятки різноманітних навчальних курсів, серед яких «Історія класичної соціології», «Методологія та організація соціологічних досліджень», «Соціологія молоді», «Соціологія економіки», «Соціологія міста», «Соціологія культури», «Соціологічні основи маркетингу», «Конфліктологія», «Етносоціологія», «Зв'язки з громадськістю», «Соціологія реклами», «Соціологія масових комунікацій», «Електоральна соціологія», «Політичні еліти та лідерство», «Політична регіоналістика», «Медіатеорія», «Інтернет-комунікації та веб-дизайн», «Кіберкультура», «Медіамистецтво», «Медіаменеджмент» та багато інших.

Одним із найважливіших принципів діяльності факультету є органічне поєднання освітнього процесу та науково-дослідницької діяльності. Головним напрямком наукової діяльності факультету є дослідження процесів трансформації українського суспільства, в рамках якого вивчаються найбільш актуальні проблеми сучасності, в тому числі зміни стратифікаційної системи, соціально-політичної та економічної поведінки, соціальні регулятори трудових відносин, система соціального захисту населення України, якості життя, проблеми молоді та освіти тощо.

Випускники факультету працюють в органах державного управління та місцевого самоврядування, університетах, дослідницьких та аналітичних експертних центрах, фірмах з вивчення громадської думки, консалтингових, рекламних, туристичних, маркетингових та рекрутингових агенціях, медіабізнесі, прес-службах, засобах масової інформації, соціальних службах по роботі з різними соціальними групами та верствами населення, благодійних установах та громадських організаціях тощо.

Соціологічний факультет виступає організатором міжнародних наукових конференцій «Харківські соціологічні читання» (з 1994 р.), «Якубинська наукова сесія» (з 2004 р.), «Соціологія у (пост)сучасності» (з 2003 р.), а також Школи молодого соціолога (з 1997 р.). Вони стали популярними та здобули авторитет не тільки серед вітчизняних фахівців, але і серед соціологів ближнього та дальнього зарубіжжя.

Наукове видання

ВІСНИК
ХАРКІВСЬКОГО
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ імені В. Н. КАРАЗІНА

Серія
**«Соціологічні дослідження
сучасного суспільства:
методологія, теорія, методи»**

Випуск 41

Збірник наукових праць

Українською, російською та англійською мовами

Комп'ютерне верстання Остроухова Г. С

Підписано до друку 17.12.2018 Формат 60X84 / 1/8
Папір офсетний. Друк ризографічний. Ум. друк. арк. 8,8 Обл.-вид. арк. 10,3
Наклад 100 пр.

61022, Харків, майдан Свободи, 4
Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Видавництво.

Надруковано: Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
61022, Харків, майдан Свободи, 4
Тел.: 705-24-32

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК № 3367 від 13.01.09